

HAKEMLİ MAKALELER / REFEREED ARTICLES

Ekonomik, Felsefi, Estetik ve Pedagojik Açından Teknolojinin Niteliği ve Etkileri / The Nature and Effects of Technology from Economic, Philosophical, Aesthetic and Pedagogical Perspectives

Muharrem Demirdiş

Üretimden Dış Ticarete Türkiye'nin Tarımsal Uzmanlaşma Yapısı Üzerine Bir İnceleme / TFrom Production to Foreign Trade: An Investigation on Agricultural Specialisation Structure of Türkiye

Ferda Karagöz Özenç

Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) ve Sosyal Politika: Eleştirel Bir Değerlendirme / The Asian Infrastructure Investment Bank (AIB) and Social Policy: A Critical Review

Aylin Güler Ünlü

Housewives Or Working Women? Self-Perception Of Home-Based Female Workers In Kayseri, Turkey In Times Of Pandemic / Ev Kadınları mı Çalışan Kadınlar mı? Pandemi Döneminde Türkiye/Kayseri'de Ev Eksenli Çalışan Kadınların Öz Algıları

Semra Purkis

Ezgi Çelebi

Türkiye Yükseköğretiminde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği / Gender Inequality in Higher Education in Turkey

Esra Kaya Erdoğan

Hegel Diyalektiğinde Olumsuzlama Vurgusuna Karşılık Pozitif Varoluşu Savunmaları Bakımından Marx-Engels ve Nietzsche Nasıl İncelenebilir? / How Can Marx-Engels and Nietzsche Be Analysed in Terms of Their Defence of Positive Existence Against The Emphasis On Negativity In Hegelian Dialectics?

Aşkın Yücel Seçkin

Bozkır İmparatorluklarının Siyasi Örgütlenmesi: İç İç Geçmiş Tarihler / Political Organisation of the Steppe Empires: Intertwined Histories

Ayten Akcan

eğitim bilim toplum

Amaç :

Toplumsal gerçekliklerin ve onu araştırma olgusu yapan sosyal bilimlerin, emekten yana bir perspektifle incelendiği ve değerlendirildiği kuramsal veya araştırmaya dayalı bilimsel çalışmaları, Tüm toplumsal sorunların ve özellikle eğitim/bilim sorunlarının Türkiye ve dünya ölçeğinde bilimsel bir yaklaşımla incelendiği yazıları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Türkiye’de toplumsal gerçekliklerin ekonomi politik bir perspektifle incelenmesi ve tartışılması konusunda duyulan eksikliğin giderilmesine, bu perspektifin geliştirilmesine ve yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Dergi, sosyal bilimlerin her alanında, bu yaklaşımla kaleme alınmış olan makale, araştırma, tartışma ve kitap incelemelerini yayımlamaya açıktır.

Kapsam :

Eğitim Bilim Toplum Dergisi toplum bilimleri ile eğitim bilimlerinin ve öğretmenlik mesleğinin akademik-uygulamalı her alanında yer alan bilimciler topluluğun ortak forumudur.

Sayfalar, bilgi disiplinlerine bakılmaksızın eğitim, bilim ve toplum ilişkilerinin ve bunların pratik uygulamalarını eleştirel bir bakış açısıyla içeren ilgili yazarlara açıktır.

İncelenen konu alanları ister tarihsel, ister güncel, kurumsal, deneysel isterse de yöntembilimsel eleştiri olsun; yazarların her zaman kuramı, eleştiriye ve somut gözlemi bir araya getirme çabası içinde olmaları beklenir.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi; bilimin evrenselliğinden yola çıkarak sayfalarına yeni gelişmeleri ve kuramları ele alan çeviri yazılara da yer verecektir. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu, yazarların kendilerine aittir.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi ulusal nitelikte ve hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazıların iç ve dış kullanımı, ulusal akademik ağa dayalı kullanıcılar için çoğaltma yetkisi Eğitim Sen tarafından verilir. Her çoğaltma için Eğitim Sen’e yıllık olarak belirlenen miktarda ücret ödenir.

EĞİTİM BİLİM TOPLUM DERGİSİ

Çoğaltma izni için Eğitim Sen Cinnah Cad. Willy Brandt Sk. No: 13 Çankaya/Ankara adresine başvurulması zorunludur.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanır.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi’nin yayın yönetim yeri, Eğitim Sen Cinnah Cad. Willy Brandt Sk. No: 13 Çankaya/Ankara’dır.

Dergi Ankara’da basılır.

education science society

Aim :

The Journal of Education, Science Society aims to publish scientific studies based on theories or researches in which social realities as well as social sciences which take those realities as a research element are examined and evaluated with a perspective favouring labour, In addition to articles in which all social issues, educational/scientific issues in particular on a national and global scale are examined with a scientific approach. The Journal of Education, Science Society also aims to fill the gap in the field of examining and discussing social realities in Turkey with eco-political perspective, to contribute to the development and dissemination of this perspective. The Journal is open to publish all articles, researches, debates and book reviews written in all fields of social sciences with this perspective.

Scope :

The Journal of Education, Science Society (Eğitim Bilim Toplum) is a joint forum for the community of scientists who take part in all the fields of the teaching profession either academic or in practice as well as in social sciences and educational sciences.

The pages are open to all authors who examine the relationships among education, science and the society along with the practices in the field with a critical perspective without taking their educational backgrounds into account.

The fields of study can either be history or contemporary, either theoretical or empirical or methodological criticism. Yet the authors are expected to gather theories, criticism or concrete observations together in all cases.

Departing from the universality of the science, the Journal of Education, Science Society will also include translations which handle the newest developments and theories. However, the responsibility of the articles published in the journal shall be assumed by the authors themselves.

The Journal of Education, Science Society is a national and refereed one. The rights to internal and external use of the articles in the journal as well as the reproduction for the users based on the national academic network are given by Eğitim Sen. For each reproduction, a fee of a determined amount is paid annually to Eğitim Sen.

JOURNAL OF EDUCATION SCIENCE SOCIETY

For the reproduction permission, it is obligatory to apply to the address: Eğitim Sen Cinnah Cad. Willy Brandt Sk. No: 13 Çankaya/Ankara.

The Journal of Education, Science Society is issued four times a year in January, April, July and October.

The publication management centre for the Journal of Education, Science Society is Eğitim Sen Cinnah Cad. Willy Brandt. Sk. No: 13 Çankaya/Ankara.

The Journal is published in Ankara.

ISSN: 1303-9202

Cilt: 21 Sayı: 83 Yaz: 2023

Volume: 21 Issue: 83 Summer: 2023

EğİTİM SEN Adına Sahibi / Chief on behalf of Education and Science Workers' Union
Prof. Dr. Nejla Kurul (nejlakurul@egitimsen.org.tr)

EğİTİM SEN Adına Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Publisher on behalf of Education and Science Workers' Union
İkram Atabay (ikramatabay@egitimsen.org.tr)

Yayın Yönetim Yeri / Place of Publishing Management

Aziye Mah. Cinnah Cad. Willy Brand Sk. No:13 Çankaya-Ankara

Editörler / Editors*

Mutahhar Aksarı (E. İngilizce Öğretmeni, muaksari@egitimbilimtoplum.com.tr)
Sinan Yıldırım (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, sinan.yildirim@egitimbilimtoplum.com.tr)
* Soyadına göre alfabetik sırada / In alphabetical order

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants*

Yusuf Can İndibay (Araş. Gör. İstanbul Üniversitesi, yusufindibay@istanbul.edu.tr)
Ceren Melis Kılıç (Araş. Gör. İstanbul Üniversitesi, cerenmelis.kilic@istanbul.edu.tr)
* Soyadına göre alfabetik sırada / In alphabetical order

Yayın Kurulu / Editorial Board*

Mutahhar Aksarı (E. İngilizce Öğretmeni, muaksari@egitimbilimtoplum.com.tr)
Mustafa Altıntaş (Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, maltintas@gazi.edu.tr)
Pınar Bedirhanoğlu (Doç. Dr., ODTÜ, eflani@metu.edu.tr)
Serap Emil (Dr. Öğr. Üyesi, ODTÜ, semil@metu.edu.tr)
Ramazan Günlü (Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, gunlu@mu.edu.tr)
Meltem Kayıran (Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, meltemkayiran@gmail.com)
M. Kemal Sevgisunar (Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, kemalsevgisunar@egitimbilimtoplum.com.tr)
Sinan Yıldırım (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, sinan.yildirim@egitimbilimtoplum.com.tr)
* Soyadına göre alfabetik sırada / In alphabetical order

Basım Tarihi / Printing Date : 29.09.2023 (online yayın tarihi)

Yayın Aralığı / Publication Period: 3 Aylık

Yayın Türü / Publication Type : Yaygın

Kapak Tasarımı / Cover Design : Serpil Ergün

Dizgi / Typography : Serpil Ergün

Dergide yayınlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

The ideas published in the journal belong to the authors.

Eğitim Bilim Toplum Dergisi Ulusal hakemli bir dergidir.

Journal of Education Science Society is a national peer-reviewed (refereed) journal.

ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

Sabiha Bilgi (Dr. Öğr. Üyesi)

Mahmut Öztürk (Prof. Dr.)

Nuran Aytemur Sağıroğlu (Doç. Dr.)

Cem Somel (Prof. Dr.)

Ferda Uzunyayla (Dr. Öğr. Üyesi)

Sadık Yöndem (Dr. Öğr. Üyesi)

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

Servet Akyol (Doç. Dr.)

Süleyman Ulutürk (Doç. Dr.)

Eray Yağanak (Doç. Dr.)

ALTINBAŞ ÜNİVERSİTESİ

Lütfiye Bozdağ (Dr. Öğr. Üyesi)

Hayri Kozanoğlu (Prof. Dr.)

Gözde Orhan (Dr. Öğr. Üyesi)

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Yasemin Özgün Çakar (Doç. Dr.)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Gülseren Adaklı (Doç. Dr.)

Ömer Adıgüzel (Prof. Dr.)

Özkan Ağaş (Doç. Dr.)

Gönül Akçamete (Prof. Dr.)

Sevgi Can Yağcı Aksel (Doç. Dr.)

Hasan H. Aksoy (Prof. Dr.)

Elif Ekin Akşit (Prof. Dr.)

Elçin Aktoprak (Dr. Öğr. Üyesi)

Abdülrezak Altun (Prof. Dr.)

Niyazi Altunya (Dr.)

Ferda Dönmez Atbaşı (Doç. Dr.)

Sıla Ay (Doç. Dr.)

İnayet Pehlivan Aydın (Prof. Dr.)

Serdal Bahçe (Prof. Dr.)

Utku Balaban (Doç. Dr.)

Ecehan Balta (Dr.)

Erdoğan Boz (Dr.)

Halil Buyruk (Doç. Dr.)

Funda Şenol Cantek (Prof. Dr.)

Eren Ceylan (Prof. Dr.)

Nilgün Çelebi (Prof. Dr.)

Nur Betül Çelik (Prof. Dr.)

Sevgi Çıknkçı (Dr. Öğr. Üyesi)

Aykut Çoban (Prof. Dr.)

Mustafa Kemal Coşkun (Doç. Dr.)

Erol Demir (Prof. Dr.)

R. Nükhet Demirtaşlı (Prof. Dr.)

Ülkü Doğanay (Prof. Dr.)

Çiler Dursun (Prof. Dr.)

Pınar Ecevitoğlu (Dr. Öğr. Üyesi)

Hayriye Erbaş (Prof. Dr.)

Selin Esen (Prof. Dr.)

Yasemin Esen (Doç. Dr.)

Zeliha Etöz (Prof. Dr.)

Ceyhun Gürkan (Doç. Dr.)

Hamit Hancı (Prof. Dr.)

Ayşe Çakır İlhan (Prof. Dr.)

Emine Gül Kapçı (Prof. Dr.)

Süreyya Karacabey (Doç. Dr.)

Duygu Türk Karahanoğulları (Dr.)

Onur Karahanoğulları (Prof. Dr.)

Tevhide Kargın (Prof. Dr.)

Kurtuluş Kayalı (Prof. Dr.)

Meltem Kayıran (Doç. Dr.)

Nejla Kurul (Prof. Dr.)

Ahmet Makal (Prof. Dr.)

Rıfat Miser (Prof. Dr.)

Ayşe Okvuran (Prof. Dr.)

Cüneyt Ozansoy (Doç. Dr.)

Tülin Öngen (Prof. Dr.)

Sevilay Çelenk Özen (Doç. Dr.)

Funda Başaran Özdemir (Prof. Dr.)

Alev Özkazanç (Prof. Dr.)

Seçkin Özsoy (Doç. Dr.)

Metin Özüğurlu (Prof. Dr.)

Dilek Peçenek (Prof. Dr.)

HAKEM KURULU / THE BOARD OF THE REFEREES*

Bedriye Poyraz (Prof. Dr.)

Tülin Sağlam (Prof. Dr.)

Serpil Sancar (Prof. Dr.)

Cenk Saraçoğlu (Doç. Dr.)

Fevziye Sayılan (Doç. Dr.)

Mustafa Sever (Doç. Dr.)

Sedat Sever (Prof. Dr.)

Burcu Sümer (Doç. Dr.)

Nurettin Şimşek (Prof. Dr.)

Mine Tan (Prof. Dr.)

Erel Tellal (Prof. Dr.)

Gülay Toksöz (Prof. Dr.)

Nurcan Törenli (Prof. Dr.)

Meral Uysal (Prof. Dr.)

Hasan Ünder (Prof. Dr.)

Barış Ünlü (Doç. Dr.)

Pelin Taşkın Ünlü (Doç. Dr.)

Aslı Yağmurlu (Prof. Dr.)

İlhan Yalçın (Prof. Dr.)

M.İkbal Yetişir (Doç. Dr.)

Ahmet Yıldız (Doç. Dr.)

Gaye Burcu Yıldız (Prof. Dr.)

Zafer Yılmaz (Dr.)

Filiz Çulha Zabcı (Prof. Dr.)

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ**

Savaş Zafer Şahin (Prof. Dr.)

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ

Fesih Bayraktar (Dr. Öğr. Üyesi)

Sibel Cengiz (Prof. Dr.)

ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

Nurettin Beltekin (Dr. Öğr. Üyesi)

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

Malik Yılmaz (Dr. Öğr. Üyesi)

**AYDIN ADNAN MENDERES
ÜNİVERSİTESİ**

Şerife Geniş Adaş (Prof. Dr.)

Murat Necip Arman (Doç. Dr.)

Özgür Balmumcu (Dr. Öğr. Üyesi)

Mehmet Özbek (Dr. Öğr. Üyesi)

Adil Türkoğlu (Prof. Dr.)

Ruken Aral Vural (Prof. Dr.)

BAKÜ AVRASYA ÜNİVERSİTESİ

Elmira Memmedova-Kekeç (Doç. Dr.)

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

Saadet Maltepe (Doç. Dr.)

İsmail Zencirci (Dr.)

BANDIRMA 17 EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Burak Darıcı (Doç. Dr.)

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ

Sadegül Akbaba Altun (Prof. Dr.)

H. Şebnem Oğuz (Prof. Dr.)

L. Doğan Tılıç (Prof. Dr.)

Aylin Demirli Yıldız (Doç. Dr.)

BATMAN ÜNİVERSİTESİ

İsmail Şiriner (Prof. Dr.)

BEYKOZ ÜNİVERSİTESİ

Nevzat Evrim Önal (Doç. Dr.)

BİLGİ ÜNİVERSİTESİ

Ömer Turan (Prof. Dr.)

BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ

Fatma Gök (Prof. Dr.)

Biray Kırılı (Prof. Dr.)

Ebru Muğaloğlu (Doç. Dr.)

Rıfat Okçabol (Prof. Dr.)

Nazlı Somel (Dr.)

**BURDUR MEHMET AKİF ERSOY
ÜNİVERSİTESİ**

Sadık Kartal (Prof. Dr.)

Ekber Tombul (Prof. Dr.)

Gaye Gökalp Yılmaz (Dr. Öğr. Üyesi)

BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ

Selda Polat Hüsrevşahi (Prof. Dr.)

Birgül Ulutaş (Dr. Öğr. Üyesi)

BRÜKSEL ÜNİVERSİTESİ

Işıl Erdinç (Dr. Öğr. Üyesi)

CALİFORNİA DEVLET ÜNİVERSİTESİ

Yasemin Dildar (Dr. Öğr. Üyesi)

CENEVRE ÜNİVERSİTESİ

Engin Sustam (Doç. Dr.)

ÇANKAYA ÜNİVERSİTESİ

Ali Dönmez (Prof. Dr.)

Filiz Kardam (Doç. Dr.)

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

Mehmet Özgüden (Dr. Öğr. Üyesi)

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

Adnan Gümüş (Prof. Dr.)

İbrahim Ortaş (Prof. Dr.)

Mediha Sarı (Prof. Dr.)

DOKUZEYLÜL ÜNİVERSİTESİ

N. Erkin Başer (Dr. Öğr. Üyesi)

Özge Can (Doç. Dr.)

G. Songül Ercan (Doç. Dr.)

Burcu İlkay Karaman (Doç. Dr.)

Kemal Kocabaş (Prof. Dr.)

Abdullah Martal (Prof. Dr.)

İdris Şahin (Doç. Dr.)

Ahmet Nazmi Üste (Dr. Öğr. Üyesi)

Yaşar Yavuz (Dr. Öğr. Üyesi)

Levent Yılmaz (Doç. Dr.)

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

Taner Atmaca (Doç. Dr.)

Fahriye Hayırsever (Doç. Dr.)

EGE ÜNİVERSİTESİ

Zeynep Alat (Doç. Dr.)

Aslıhan Aykaç Kaynardağ (Prof. Dr.)

Lülüfer Körükmez (Dr. Öğr. Üyesi)

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Hava Selçuk (Prof. Dr.)

Elif Gazioğlu Terzi (Doç. Dr.)

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Ayşe Fulya Şen (Doç. Dr.)

GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ

Nami Başer (Prof. Dr.)

Buket Türkmen (Doç. Dr.)

Hakan Yücel (Doç. Dr.)

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

Naciye Aksoy (Prof. Dr.)

Kemal İnal (Doç. Dr.)

Muhteşem Kaynak (Prof. Dr.)

Aziz Konukman (Prof. Dr.)

Tuba Ongun (Prof. Dr.)

Aydan Özsoy (Doç. Dr.)

Ufuk Serdaroğlu (Prof. Dr.)

Ayhan Ural (Doç. Dr.)

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ

Muharrem Açıkgöz (Doç. Dr.)

M. Nuri Gültekin (Prof. Dr.)

GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

Gülşay Aslan (Prof. Dr.)

Erdal Küçük (Doç. Dr.)

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

R. Berker Bank (Dr. Öğr. Üyesi)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

Şefik Taylan Akman (Dr. Öğr. Üyesi)

Elif Başak Aksoy (Dr.)

Nihan Akkocaoğlu Çayır (Dr. Öğr. Üyesi)

Gülsüm Sevinç Depeli (Doç. Dr.)

E. Berna Gücüm (Dr. Öğr. Üyesi)

Fitnat Kaptan (Prof. Dr.)

Kasım Karataş (Prof. Dr.)

Muammer Kaymak (Doç. Dr.)

Mete Kaan Kaynar (Prof. Dr.)

M. Hakan Mihcı (Prof. Dr.)

S. Sevda Uluğtekin (Prof. Dr.)

Bülent Yılmaz (Prof. Dr.)

HELMUT SCHMIDT ÜNİVERSİTESİ

Amd-Michael Nohl (Prof. Dr.)

IŞIK ÜNİVERSİTESİ

Nurcan Özkaplan (Prof. Dr.)

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

Yüksel Çırak (Dr. Öğr. Üyesi)

Sevim Öztürk (Doç. Dr.)

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Hasan Akbulut (Prof. Dr.)

İlker Aktütün (Dr. Öğr. Üyesi)

Mehmet Ö. Alkan (Prof. Dr.)

Adil Baktıaya (Prof. Dr.)

Ali O. Balkanlı (Dr. Öğr. Üyesi)

Ahmet Bekmen (Doç. Dr.)

Sevim Budak (Doç. Dr.)

Serpil Çakır (Prof. Dr.)

Osman Zeki Çetinkaya (Dr. Öğr. Üyesi)

Yusuf Doğan Çetinkaya (Doç. Dr.)

Sevgi Çubukçu (Doç. Dr.)

Aynur Soydan Erdemir (Doç. Dr.)

Ertan Erol (Doç. Dr.)

Özgün Akduran Erol (Dr. Öğr. Üyesi)

H. Burak Gemalmaz (Prof. Dr.)

Mustafa Görkem Doğan (Dr. Öğr. Üyesi)

Özge Gökdemir Dumludağ (Doç. Dr.)

Işıl Çakan Hacıbrahimoglu (Prof. Dr.)

Ahsen Deniz Morva Kablamacı (Doç. Dr.)

Mustafa Kahveci (Dr. Öğr. Üyesi)

Murat Ertan Kardeş (Doç. Dr.)

M. Yücel Karlıklı (Dr. Öğr. Üyesi)

Erhan Keleşoğlu (Dr. Öğr. Üyesi)

Ertuğrul İ. Kızılkaya (Doç. Dr.)

Ümit Konya (Prof. Dr.)

Hatice Kurtuluş (Prof. Dr.)

Ayten Alkan Mertoğlu (Doç. Dr.)

Nilüfer Timisi Nalçaoğlu (Prof. Dr.)

Necdet Neydim (Prof. Dr.)

T. Hakan Olgun (Prof. Dr.)

Ayşegül Yakar Önal (Doç. Dr.)

M. Tefrik Özcan (Prof. Dr.)

Eylem Özdemir (Dr. Öğr. Üyesi)

Pelin Pınar Özden (Doç. Dr.)

Sermin Sarıca (Dr. Öğr. Üyesi)

N. Şebnem Sayhan (Dr. Öğr. Üyesi)

Gülşay Günlük Şenesen (Prof. Dr.)

Emine Tahsin (Doç. Dr.)

Özge İzdeş Terkoğlu (Dr. Öğr. Üyesi)

Ateş Uslu (Prof. Dr.)

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ -
CERRAHPAŞA ÜNİVERSİTESİ**

Fatma Bölükbaş Kaya (Prof. Dr.)

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Devrim B. Kaymak (Doç. Dr.)

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

Zeliha Hepkon (Prof. Dr.)

İSTANBUL ATAŞEHİR ADIGÜZEL MYO.

Berrin Küçükcan (Dr. Öğr. Üyesi)

İSTANBUL KENT ÜNİVERSİTESİ

Elif Çağlı Kaynak (Dr. Öğr. Üyesi)

İZMİR EKONOMİ ÜNİVERSİTESİ

Filiz Başkan (Prof. Dr.)

Fatma Işık Gürleyen (Dr. Öğr. Üyesi)

INNSBRUCK ÜNİVERSİTESİ

Erol Yıldız (Prof. Dr.)

KADIR HAS ÜNİVERSİTESİ

İrem İnceoğlu (Doç. Dr.)

Özgür Orhangazi (Prof. Dr.)

Erinç Yeldan (Prof. Dr.)

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

Sabri Güngör (Doç. Dr.)

**KARAMANOĞLU MEHMET BEY
ÜNİVERSİTESİ**

Elifhan Köse Çal (Doç. Dr.)

HAKEM KURULU / THE BOARD OF THE REFEREES*

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

Güler Demir (Doç. Dr.)
Sibel Kibar Kavuş (Doç. Dr.)
Vüsale Musalı (Prof. Dr.)
Fatma Zehra Pattabanoğlu (Doç. Dr.)
Yavuz Unat (Prof. Dr.)
V. Ertan Yılmaz (Dr. Öğr. Üyesi)
Hüseyin Yolcu (Prof. Dr.)

KAPADOKYA ÜNİVERSİTESİ

Müğe Artar (Prof. Dr.)

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

Can Karaböcek (Prof. Dr.)

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ

Aziz Çelik (Prof. Dr.)
Yücel Demirel (Doç. Dr.)
Fatih Kezer (Doç. Dr.)
Kuvvet Lordoğlu (Prof. Dr.)
Aynur Özüoğlu (Doç. Dr.)
Örgen Uğurlu (Doç. Dr.)

KOÇ ÜNİVERSİTESİ

Burak Gürel (Doç. Dr.)

LEFKE AVRUPA ÜNİVERSİTESİ

Müfit Kömleksiz (Prof. Dr.)

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

Ulviye Sanılı Aydın (Doç. Dr.)

MALTEPE ÜNİVERSİTESİ

Dinç Alada (Prof. Dr.)
H. Özden Bademci (Doç. Dr.)
Gökçe Güvercin Seçkin (Dr. Öğr. Üyesi)

MARBURG-PHILIPPS ÜNİVERSİTESİ

Funda Hülagü (Dr. Öğr. Üyesi)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Günay Atalayer (Prof. Dr.)
Uraz Aydın (Dr.)
Ayşe Durakbaşa (Prof. Dr.)
Fuat Ercan (Prof. Dr.)
Büşra Ersanlı (Prof. Dr.)

M. Meryem Kurtulmuş (Dr. Öğr. Üyesi)
Özgür Müftüoğlu (Dr. Öğr. Üyesi)
Şule Daldal Necef (Doç. Dr.)
Funda Karapehlivan Şenel (Dr.)
Mehmet Türkay (Prof. Dr.)
Tanay Sıdkı Uyar (Prof. Dr.)

MEB

Nejla Doğan (Dr.)

MEF ÜNİVERSİTESİ

Ozan Erözdem (Prof. Dr.)

Ayşegül Kibaroğlu (Prof. Dr.)

MERSİN ÜNİVERSİTESİ

Ali Ekber Doğan (Dr. Öğr. Üyesi)
İhsan Kamalak (Prof. Dr.)
Mustafa Şener (Dr. Öğr. Üyesi)
Turhan Toros (Prof. Dr.)
Tolga Tören (Dr. Öğr. Üyesi)
Binali Tunç (Prof. Dr.)
Bediz Yılmaz (Dr. Öğr. Üyesi)

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR Ü.

Gizem Aksümer (Dr. Öğr. Üyesi)
Şükrü Aslan (Prof. Dr.)
Barış Başaran (Dr. Öğr. Üyesi)
Begüm Özden Fırat (Prof. Dr.)
Özlem Güçlü (Dr. Öğr. Üyesi)
Evrin Hikmet Öğüt (Doç. Dr.)
Neşe Özgen (Prof. Dr.)
Besime Şen (Prof. Dr.)
Nisbet Gamze Toksoy (Doç. Dr.)

MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ

Ceray Aldemir (Doç. Dr.)
Yahya Altınkurt (Prof. Dr.)
Betül Altuntaş (Prof. Dr.)
Necdet Aykaç (Doç. Dr.)
Aynur Bilir (Dr. Öğr. Üyesi)
Elvan Cenikli (Dr. Öğr. Üyesi)
Saniye Dedeoğlu (Prof. Dr.)

HAKEM KURULU / THE BOARD OF THE REFEREES*

Cem Dişbudak (Prof. Dr.)

Gökçen Ertuğrul (Dr. Öğr. Üyesi)

Mustafa Girgin (Dr. Öğr. Üyesi)

Çisel Ekiz Gökmen (Dr. Öğr. Üyesi)

Fatih Güngör (Dr. Öğr. Üyesi)

Özlem Şahin Güngör (Prof. Dr.)

Berkan Hamdemir (Dr. Öğr. Üyesi)

Dilek Hattatoğlu (Doç. Dr.)

Ali Ekber Irmak (Prof. Dr.)

Aysun Danışman Işık (Dr. Öğr. Üyesi)

Seyfi Kılıç (Dr. Öğr. Üyesi)

T. Osman Mutlu (Doç. Dr.)

Çağlar Özbek (Dr. Öğr. Üyesi)

Şinasi Öztürk (Doç. Dr.)

Semra Purkis (Doç. Dr.)

Hasan Şen (Prof. Dr.)

Eren Deniz Tol (Prof. Dr.)

Muammer Tuna (Prof. Dr.)

Veli Uğur (Doç. Dr.)

Mualla Ulusavaş (Prof. Dr.)

MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

Mustafa Çapar (Prof. Dr.)

Cem Doğan (Doç. Dr.)

MUNZUR ÜNİVERSİTESİ

Yavuz Çobanoğlu (Doç. Dr.)

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ

Ercan Çağlayan (Doç. Dr.)

**NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ
ÜNİVERSİTESİ**

Pakize Arkan Sandıkçioğlu (Dr. Öğr. Üyesi)

Tekin Tuncer (Doç. Dr.)

**NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR
ÜNİVERSİTESİ**

Yalçın Özdemir (Doç. Dr.)

ODTÜ

Başak Alpan (Doç. Dr.)

E. Atilla Aytekin (Prof. Dr.)

Zana Çıtak Aytürk (Doç. Dr.)

Şerif Onur Bahçecik (Doç. Dr.)

Osman Balaban (Prof. Dr.)

Mustafa Kemal Bayırbağ (Doç. Dr.)

Ömür Birler (Dr. Öğr. Üyesi)

Işık Kuşçu Bonnenfant (Doç. Dr.)

Cennet Engin Demir (Prof. Dr.)

Kürşad Ertuğrul (Prof. Dr.)

Ahmet İnam (Prof. Dr.)

Sevilay Kahraman (Doç. Dr.)

Hayriye Kahveci (Dr. Öğr. Üyesi)

Raşit Kaya (Prof. Dr.)

Mehmet Barış Kuyumlu (Dr. Öğr. Üyesi)

H. Engin Küçükaya (Doç. Dr.)

Mehmet Okyayuz (Doç. Dr.)

İlhan Can Özen (Doç. Dr.)

Nesim Şeker (Doç. Dr.)

Mustafa Şen (Doç. Dr.)

Pervin Oya Taneri (Doç. Dr.)

Meltem Dayıoğlu Tayfur (Prof. Dr.)

Helga Rittersberger Tılıç (Prof. Dr.)

Aylin Topal (Doç. Dr.)

Oktar Türel (Prof. Dr.)

Fahriye Üstüner (Doç. Dr.)

Yılmaz Üstüner (Doç. Dr.)

İpek Eren Vural (Doç. Dr.)

Galip Yalman (Doç. Dr.)

Onur Yıldırım (Prof. Dr.)

Besim Can Zırh (Dr. Öğr. Üyesi)

OKAN ÜNİVERSİTESİ

Ali İlker Gümüşeli (Prof. Dr.)

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

Hasan Aydın (Prof. Dr.)

Erdoğan Başar (Prof. Dr.)

Ata Yakup Kaptan (Prof. Dr.)

Melda Yaman Öztürk (Doç. Dr.)

ORDU ÜNİVERSİTESİ

Sebiha Kablay (Prof. Dr.)
Nihat Sezer Sabahat (Doç. Dr.)
Deniz Yıldırım (Doç. Dr.)

OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

İlknur Şentürk (Doç. Dr.)
Veysel Tekdal (Dr. Öğr. Üyesi)

ÖZYEGİN ÜNİVERSİTESİ

Işıl Erol (Doç. Dr.)
Sevgi Usta (Dr. Öğr. Üyesi)

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

Fahriye Bayram (Prof. Dr.)
Mehmet Zencir (Prof. Dr.)

POSTDAM ÜNİVERSİTESİ

Christoph Schroeder (Prof. Dr.)

RUMELİ ÜNİVERSİTESİ

Ömer Faruk Şimşek (Prof. Dr.)

RYERSON ÜNİVERSİTESİ

Sedef Arat Koç (Doç. Dr.)

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Sevim Atila Demir (Prof. Dr.)

SİNOP ÜNİVERSİTESİ

İrfan Mukul (Dr. Öğr. Üyesi)

ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ

Barbara Pusch (Dr.)

ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

Mesut Yeğen (Prof. Dr.)

TARSUS ÜNİVERSİTESİ

Orhan Veli Alıcı (Doç. Dr.)
Ahmet Yaman (Dr. Öğr. Üyesi)

TED ÜNİVERSİTESİ

Petek Aşkar (Prof. Dr.)
Figen Çok (Prof. Dr.)
Zühal Yeşilyurt Gündüz (Prof. Dr.)
Yüksel Kavak (Prof. Dr.)

TOBB ÜNİVERSİTESİ

Pınar İpek (Doç. Dr.)

Başak Yavçan Meriç (Doç. Dr.)

TOROS ÜNİVERSİTESİ

Ahmet Özer (Prof. Dr.)

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Tuncer Bülbül (Prof. Dr.)
Caner Ekizceleroğlu (Dr. Öğr. Üyesi)

TÜRK ALMAN ÜNİVERSİTESİ

Berke Özenç (Doç. Dr.)

UFUK ÜNİVERSİTESİ

Güliden Elmas Arslan (Prof. Dr.)

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

M.Ersin Kuşdil (Prof. Dr.)

Ahu Öztürk (Dr. Öğr. Üyesi)

Leman Pınar Tosun (Prof. Dr.)

ULUSLARARASI FİNAL ÜNİVERSİTESİ

Mehmet Meydan Hekimoğlu (Prof. Dr.)

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ

Eylem Ümit Atılgan (Doç. Dr.)

YAŞAR ÜNİVERSİTESİ

Nazif Mandacı (Prof. Dr.)

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ

Barış Gencer Baykan (Dr. Öğr. Üyesi)

Ozanay Omur (Prof. Dr.)

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Timur Akçalı (Dr.)

Fulya Atacan (Prof. Dr.)

Gökhan Demir (Dr.)

Ozan Erözden (Doç. Dr.)

Feride Gönel (Prof. Dr.)

Haldun Güllalp (Prof. Dr.)

Derya Kömürcü (Doç. Dr.)

Barış Alp Özden (Dr.)

Asuman Türkün (Prof. Dr.)

YORK ÜNİVERSİTESİ

Coşku Çelik (Dr.)

* Alfabetik sırada / In alphabetical order

Hakem Kurulu listesi düzenli olarak güncellenmektedir / The Board of the Referees list is regularly updated.

İçindekiler / contents

HAKEMLİ MAKALELER / REFEREED ARTICLES

Ekonomik, Felsefi, Estetik ve Pedagojik Açıdan Teknolojinin Niteliği ve Etkileri / <i>The Nature and Effects of Technology from Economic, Philosophical, Aesthetic, and Pedagogical Perspectives</i> Muharrem Demirdiş	10
Üretimden Dış Ticarete Türkiye'nin Tarımsal Uzmanlaşma Yapısı Üzerine Bir İnceleme / <i>From Production to Foreign Trade: An Investigation on Agricultural Specialisation Structure of Türkiye</i> Ferda Karagöz Özenç	33
Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) ve Sosyal Politika: Eleştirel Bir Değerlendirme / <i>The Asian Infrastructure Investment Bank (AIB) and Social Policy: A Critical Review</i> Aylin Güler Ünlü	85
Housewives Or Working Women? Self-Perception Of Home-Based Female Workers In Kayseri, Turkey In Times Of Pandemic / <i>Ev Kadınları mı Çalışan Kadınlar mı? Pandemi Döneminde Türkiye/Kayseri'de Ev Eksenli Çalışan Kadınların Öz Algıları</i> Semra Purkis Ezgi Çelebi	132
Türkiye Yükseköğretiminde Toplumsal Cinsiyet Eşiitsizliği / <i>Gender Inequality in Higher Education in Turkey</i> Esra Kaya Erdoğan	163
Hegel Diyalektiğinde Olumsuzlama Vurgusuna Karşılık Pozitif Varoluşu Savunmaları Bakımından Marx-Engels ve Nietzsche Nasıl İncelenebilir? / <i>How Can Marx-Engels and Nietzsche Be Analysed in Terms of Their Defence of Positive Existence Against The Emphasis On Negativity In Hegelian Dialectics?</i> Aşkın Yücel Seçkin	186
Bozkır İmparatorluklarının Siyasi Örgütlenmesi: İ İ Geçmiş Tarihler / <i>Political Organisation of the Steppe Empires: Intertwined Histories</i> Ayten Akcan	201

EKONOMİK, FELSEFİ, ESTETİK VE PEDAGOJİK AÇIDAN TEKNOLOJİNİN NİTELİĞİ VE ETKİLERİ¹

*The Nature and Effects of Technology from Economic, Philosophical,
Aesthetic, and Pedagogical Perspectives*

Muharrem Demirdiş*

Geliş Tarihi / Received : 29 Aralık 2022

Kabul Tarihi / Accepted : 16 Temmuz 2023

Demirdiş, Muharrem (2023), "Ekonomik Felsefi, Estetik ve Pedagojik Açından Teknolojinin Niteliği ve Etkileri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 10-32

10

Öz

Teknolojiye ilişkin tartişmalar teknolojik gelişmelere bağlı olarak özellikle 20. yüzyıl itibariyle başlamış, teknoloji ve teknolojinin etkileri ekonomi biliminden estetiğe, felsefeden pedagojiye, siyaset biliminden sosyolojiye dek farklı alanlarda, farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Teknolojinin yaşamlarımıza önemli oranda kapitalist ve neoliberal süreçlerin birer parçası olarak girmesi, teknolojiye ilişkin eleştirel yaklaşımları zorunlu kılmaktadır. Teknolojinin gelişmeye, değişmeye ve değiştirmeye devam etmesi ise onun günümüzün de önemli tartişmalarından biri olmasını beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada teknolojinin niteliğine ve etkilerine süregiden tartişmalar da dikkate alınarak felsefi/düşünsel, estetik, pedagojik açılardan ve üretim süreçleri üzerindeki etkileri açısından yer verilmiştir. Çalışmada temel ilk metinlerden biri olması sebebiyle Heidegger'in Teknik ve Dönüş adlı çalışması değerlendirilmiş, ardından da özellikle 20. yüzyıldaki teknoloji merkezli çalışmalar dikkate alınarak teknolojiye ilişkin eleştirel değerlendirmelere yer verilmiştir. Teknolojinin pedagoji üzerindeki etkileri ise okulda/sınıfta teknolojik araçların kullanımının olumsuz sonuçları ile ele alınmış, ardından genel öneriler sıralanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Teknoloji, teknolojinin etkileri, pedagoji, kapitalizm, neoliberalizm.

* Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi Bölümü Doktora Programı Öğrencisi, muharrem0662@gmail.com Orcid Numarası: 0000-0002-3050-9225

Ankara University, Institute of Educational Sciences, Ph. D. Student in Department of Educational Administration, muharrem0662@gmail.com Orcid Number: 0000-0002-3050-9225

Abstract

The debates concerning technology have emerged primarily from the advancements in technology, especially since the 20th century. The effects of technology and its implications have been addressed in various fields, including economics, aesthetics, philosophy, pedagogy, political science, and sociology, with different perspectives. The significant involvement of technology in our lives as a part of capitalist and neoliberal processes necessitates critical approaches about technology. Furthermore, the continuous development, transformation, and transformative nature of technology have made it one of the crucial discussions of our time. This study examines the nature and effects of technology, considering the ongoing debates from philosophical, esthetics and pedagogical perspectives, as well as its impact on the production processes. In this regard, Heidegger's work, *Die Technik und die Kehre* is evaluated as one of the fundamental texts. Subsequently, critical assessments of technology are presented, taking into account technology-focused studies in the 20th century. The effects of technology on pedagogy have been discussed in terms of the negative consequences of using technological tools at school/ classroom, and then general recommendations are listed.

Key Words: Technology, effects of technology, pedagogy, capitalism, neoliberalism

Giriş

Teknolojiye ilişkin tartişmalar teknolojideki gelişmelere de bağlı olarak 20. yuzyıl itibariyle başlamış, teknoloji ve teknolojinin etkileri ekonomiden estetiğe, felsefeden pedagojiye, siyaset biliminden sosyolojiye dek farklı alanlarda, farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Teknolojinin geğirdiği dnuşuşm ve bu dnuşuşmün etkileri, teknolojinin gndelik yaşamımızdaki başat konumu ve teknolojinin gelişmeye, değişmeye ve değiştirmeye devam etmesi teknolojinin gnuşmzde de onemli tartişmalarından biri olmasını beraberinde getirmektedir. Bu durum tartişmaların geniş alanlara yayılmasına yol ağtığı gibi yeni tartişmaları da mvmkn kılmakta, bu durum da alana dair bir sınır çizmek mvmkn olamamaktadır.²

Bu yazıda teknolojinin niteliğine ve etkilerine suregiden tartişmalar da dikkate alınarak felsefi/duşunsel, estetik ve pedagojik açıdan, uretim sureci uzerindeki etkileri açısından yer verilmiştir. Tartişmalarda Aksoy'un (2003, s.6) teknoloji kullanıma ilişkin iki temel yaklaşım olarak belirlediği "mvmkn olan en yuksek duzeyde yeni teknolojilere ulaşmak, bunları satın almaya ve kullanmaya ynelme yaklaşımı" ile "teknoloji karşıtı kimi goruşlere tam bir karşıtlık oluşturmadan, teknoloji u-runlerine ve kullanımına karşı olmak yerine eleştirel bir değerlendirme ve uygun kullanma ęabaları ęeręevesinde gozden geğirerek teknoloji kullanma" yaklaşımları goz onunde bulundurulmuş ancak tartişma onemli oranda ikinci yaklaşımı içine alan, teknolojinin no-tr olmadığı ancak saf değiştirebileceği, kullanılma amacına gore anlamının da değişebileceği sayıltılarıyla surdurulmuştur. Teknolojinin yaşamlarımıza onemli oranda kapitalist ve neoliberal sureğlerin paręası olarak girmesi

sebebiyle *teknolojinin kapitalizm ve neoliberalizm ile ilişkilene biçimleri* çalışmanın ağırlık merkezini oluşturmuştur.

Teknolojinin Felsefede ve Düşünsel Alanda Ele Alınışı

Teknolojinin felsefe, sosyoloji, psikoloji, ekoloji, siyaset bilimi, estetik gibi alanlarda ele alındığı birçok çalışma vardır. Yazının bu bölümünde temel bir metin olması nedeniyle Heidegger'in *Teknik ve Dönüş* metnine, sonra da teknolojinin kapitalizmle ve neoliberalizmle ilişkilene biçimlerine Marcuse, Adorno ve Horkheimer, Fromm, Benjamin, Ulus Baker, Brecht, Postman, Sanders, Keyes, Wayne gibi isimler aracılığıyla yer verilmiştir.

Heidegger, *Teknik ve Dönüş* (1998) adlı çalışmasını 1954'te yayımlamış, bu çalışmasıyla teknolojiye ilişkin metafizik bir tartışma yürütmüştür. Hardt ve Negri'ye (2019b) göre bu metin Adorno ve Horkheimer'in *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2010) adlı çalışmalarında teknoloji hakkında sordukları soruların metafiziksel yanıtlarıdır. Heidegger, bu çalışmasında teknik sözcüğünü önce etimolojik açıdan incelemiş ve buradan tekniğin özüne dair çıkarımlarda bulunmuştur. Sözcük Yunancadan gelmektedir ve tekhne'ye ait olanı dile getirmektedir; ancak "tekhne" yalnızca zanaatsal edim ile becerinin adı değil, aynı zamanda yüksek sanat ile güzel sanatların adıdır. Tekhne, varlığa getirmeye aittir, poiesis'e³ aittir ve şairane bir şeydir (Heidegger, 1998). Heidegger zanaat ürünlerini ve üretim süreçlerini "tekhne" bağlamında değerlendirmiş, zanaat ürünlerinin doğa ve Varlık ile uyumlu olması gerektiğini belirtmiş, zanaat edimini Tanrı'ya ulaşma yollarından biri olarak ele almıştır. Ancak çağcıl teknik (makine güdümlü) ile bu uyum bozulmuş, insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti ile tekniğin özünde var olan Varlık'ın özünü açığa çıkartma amacı ortadan kalkmıştır. Çağcıl teknikte de açığa çıkartma vardır ancak bu açığa çıkartma poiesis'e doğru yayılmadığı gibi Varlık'ı da reddetmektedir. Örneğin artık Ren Nehri'ne hidroelektrik santrali kurulmuştur ve elektrik enerjisi sağlayan Ren Nehri, artık bir emir kuludur; Hölderlin'in aynı adlı ilahisinde bahsettiği Ren Nehri ile aralarında tezat vardır. Ren Nehri'nin hâlâ doğadaki bir akıntı olduğu söylene de Ren Nehri artık Büyük Baba'ya dair ilahiler söylememektedir, çünkü çağcıl teknik sonrasında doğa ve Varlık'ın uyumu ortadan kalkmıştır. Ren Nehri'nin artık seyahat endüstrisinin gönderdiği turist kabileleri tarafından incelenen herhangi bir nesneden farkı yoktur. *Teknik ve Dönüş* adlı eserin özellikle *Dönüş* bölümü Heidegger'in vardığı yeri anlamamız açısından önemlidir. Heidegger bu bölümde çözüm olarak tekniğe Varlık'ı açığa çıkartma özünü geri vermeyi önermekte, insanın özü ile Varlık'ın özünün yeniden bütünleşmesi sonrasında doğa ile uyumun yeniden kurulabileceğini ifade etmektedir. Metafiziğe için

bir tartişma yurutmüş olsa da Heidegger'in çağcıl teknik sonrasında doğa ile uyumun bozulması ve insanın doğa üzerinde tahakküm kurması yönlü vurguları teknolojiye dair diğer tartişmaları beslemiştir. Bu tartişmalara dâhil olan yazarlarından biri de Heidegger'in öğrencisi olan Herbert Marcuse'dir.

Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*'da (1986) teknolojiye, yaşadığı dönem itibariyle teknolojinin ileri sanayi toplumuyla ilişkisi bağlamında yer vermiş, bu dönemde insanın doğa üzerinde tahakküm kurma davranışının insanın insan üzerinde tahakküm kurma davranışına evrildiğini söylemiş, sonuç olarak da hem insanın hem de doğanın nesneleştiğini iddia etmiştir. İnsanların nesneleşmelerinin en önemli nedenleri ise insanların gerçek gereksinimlerden uzaklaşarak tüketim endekli yanlış gereksinimlere yönlendirilmeleri, insan zihninin bu bağlamda tüketimi teşvik eden tahakküme maruz kalmasıdır. İnsanlar yanlış gereksinimlere yönelerek aynı şeyleri sevmeye, aynı şeylerden nefret etmeye başlamış, öz yanıtlarını veremeyen tek boyutlu insanlara dönüşmüşlerdir. Marcuse'ye (1986) göre ileri sanayi toplumu ekonomik, politik, askeri ve pedagojik açılardan bir makineler toplumdur. Bu toplumda tüketim kültürüne adapte olmuş aydınlar ve kitle iletişim araçları tek boyutlu öğretili aşılamaktadır. Tek boyutlu insanlar sahte bir mutluluk yaşamaktadır ve bu sahte mutluluk hâli denetimi beraberinde getirmekte, metaları takip etme çabası içindeki işçi sınıfı da kapitalizmin savunucusu haline gelmektedir. Tek boyutlu toplumda denetim süreklidir ve bu denetime dil de dâhil edilmiştir. Dil bu dönemde diyalektik zeminini yitirmiş, anlam üretmemeye başlamış ve dil kapanmıştır. Hocası Heidegger'in çağcıl tekniğe ilişkin eleştirilerini ileri sanayi toplumları bağlamında diyalektik-materyalist bir zemine taşıyan Marcuse, çözüm olarak Heidegger'den farklı öneriler sıralamıştır. Marcuse'ye (1986) göre öncelikle teknolojinin yön ve amaçları değiştirilmeli, gerçek ve yanlış gereksinimlerin ayırımına varılmalı, doğanın insanî temellükü sağlanmalı, insanlara tek boyutlu toplumlarda dayatılan us ve söylem alanının dışına çıkılmalı, 3. Dünya ülkelerinin devrimcilerini, feminist sosyalistleri, mühendisleri, hippileri, öğrencileri, siyahları, tüm ezilenleri içine alan bir mücadele platformu oluşturulmalıdır. Estetik eğitiminin ve radikal devrimci solun sürece müdahalesi de bu karşı koyuğun diğer önemli parçaları olarak düşünülebilir (Akt. Kayahan Karakul, 2017, 11-30).

Teknolojiye ilişkin eleştirilerini, determinist buldukları Aydınlanma'ya yönelik eleştirileri ile birlikte ifade eden Adorno ve Horkheimer (2010), pratik hayattan koparılmış bilimin, amaçsallaştırılmış aklın ve eğlence kültürünün Aydınlanma'nın özü olduğunu söylemiş, determinist Batılı aklın topluma ve doğaya egemen olma çabalarının Aydınlanma'nın diğer önemli etmenleri

olduğunu iddia etmişlerdir. Bu dönemde doğayı boyunduruğu altına almak ve doğanın boyunduruğu altına girme arasında seçim yapmak zorunda kalan insan, araç olan akli amaç olarak tahta çıkarmış, doğayı boyunduruğu altına almış ve yıkım başlamıştır. Teknik aygıtları ve onların kontrollerini ellerinde tutan gruplar diğerleri üzerinde egemenlik kurmuş, insanlar kullandıkları aygıtların arkalarında görünmez hale gelmişlerdir. Adorno ve Horkheimer'a (2010) göre totaliter kapitalizmin akıl dışılığı ve kapitalizmin ihtiyaçları giderme tekniğinin egemenler tarafından belirlenmiş yapısı içinde insanın ihtiyaçları giderilmemiş, aksine insanlık yok oluşa sürüklenmiştir. Onlara göre bu haliyle teknik uygarlık, geriye doğru atılmış bir adımdır ve onun soğuk savaş biçimi de endüstrileşmiş kültürdür. İlerleme yıkıcı bir hâl almış, teknolojinin hegemonyası ile eğitilmiş kitleler despotluğun büyümesine kapılmaya hazır hale gelmiş, metalar birer mutsuzluk ögesine dönüşmüş ve meta seviciliği uluslararası faşizm tehlikesi doğurmuştur.

Teknolojiye ve etkilerine, teknolojinin daha çok psikolojik sonuçları açısından yaklaşan Erich Fromm (1990 ve 1995) için de sanayileşmiş Batılı toplumlar ve onların üretimi olan metalar mutsuzluk yaratmakta, insanın ihtiyacı olan sevgiyi ve umudu öldürmektedir. Sevgi ve umut, Fromm için toplumsal bağlamlara sahiptir. Fromm sevgiyi ve umudu birey odaklı psikolojinin ele alış biçiminden farklı olarak ve Spinoza ve Marx'tan hareketle toplumsal bağlamlarıyla ve inşa edilen süreçler olarak ele almıştır. Fromm'a (1995) göre siyasal özgürlüğü, ekonomik ve toplumsal ilişkileri düzenleyen pazar ilkeleri üzerine kurulu anamalcı Batı toplumunda sevgi de yozlaşmış, bireycileşmiş, özel mülkiyete dönüşmüştür; Fromm'a (1995) göre bu toplumda sevginin ve umudun gelişebilmesi mümkün değildir. Makineler için geçerli olanlar insanlar için de geçerli olmuş, hızlı olma ve işin sadece pratik sonuçlarına odaklanma, zamana ve ilgiye ihtiyaç duyan sevginin ve umudun ölümüne yol açmıştır. Teknolojiye ve makinelere kapitalist Batı uygarlığı nezdinde yaklaşan Fromm'a göre daha fazla üretime odaklanmış, mal mülk açlığıyla dolu bir toplumda sevgi önemsizleşmiş, umut rafa kaldırılmıştır. Fromm (1990) dünya üzerinde korkunç bir hayaletin dolaştığını, bu hayaletin tek amacının da maddi üretimi ve tüketimi en üst düzeyde gerçekleştirmek olduğunu söylemiştir. Bilgisayarlar tarafından yönlendirilen ve tümüyle makineleşmiş bir toplum silüetinde kendini gösteren bu hayalet, insanı toplum makinesinin egoist olan, etkin ve canlı olmayan, duygudan yoksun bir parçası haline getirmektedir. Fromm (1990 ve 1995) teknolojinin insancıl kullanımının, bürokratik yapının ve her tür yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasının, insancıl planlamaların ve insancıl tüketimin toplumsal açıdan ruhsal bir yenilenmeyi de beraberinde getireceğini belirtmiş, Batılı kapitalist formun ve tüketim odaklı yaşama

biçiminin ortadan kaldırılması ile kurulacak yeni toplumun “yeni insan”ı olanaklı kılacağını iddia etmiştir.

Teknoloji konusuna felsefi/ düşünsel noktalardan yaklaşan bu isimlere bakıldığında Marcuse, Adorno, Horkheimer ve Fromm’un teknolojiyi sanayileşmiş Batılı kapitalist toplumların bir parçası olarak ele aldıkları görülmektedir. Frankfurt Okulu’nun temsilcileri de olan bu isimler insanların teknoloji aracılığıyla doğa üzerinde tahakküm kurmasını eleştirmiş, teknolojinin ve sanayileşmenin amaç haline gelmesinin insanın ve toplumların yıkımına yol açtığını, açacağını iddia etmişlerdir. Bu isimler metalaşma ve tüketim kültürünün olası tehlikelerine dikkat çekmiş, metaların egemenliği ve tüketim kültürü vasıtasıyla insanın denetlendiğinin altını çizmiş, insanların öz düşünme süreçlerinin bu araçlarla ortadan kalktığını/ kalkabileceğini iddia etmişlerdir. Bu isimlere göre savaşın galibi şimdilik metalar, mağlubu ise ortak yaşam ütopyasıdır.

Düşünsel alanda öne çıkan tartışmalardan biri de estetiğe ilişkindir. Bu tartışmalarda birer teknik aygıt olan radyo, fotoğraf ve kameranın sanatsal üretimlerde kullanılmalarının insanların düşünme, dünyayı algılama biçimlerine ilişkin yarattığı değişimlere ve olanaklarına odaklanılmıştır. Benjamin (2012) için teknik vasıtasıyla gerçekleşen reproduksiyonlar, Baker (2015) için de video ve sinema dünyayı algılama biçimlerimizde önemli değişimler yaratmıştır. Benjamin, teknik araçlarla yeniden üretilen sanat eserleri ile sanat eserlerinin üzerindeki aura’nın yok olup gittiğini ve sanat eserlerinin özel mülkiyet olmaktan çıkarak kitleleşebildiğini belirtmiştir. Benjamin’e (2012) göre reproduksiyonlarla birlikte sanat nesnelere ilişkin eşitliği kurulabilmiştir. Sosyalist devrim ile eşzamanlı bir şekilde gelişen fotoğraf sanatı ile sanata özgü bir “Tanrı bilim” olarak nitelenebilecek “sanat sanat içindir” ilkesi yeniden tartışılmış, insanlar fotoğraflar vasıtasıyla sokakları, bir şehrin görülmeyen noktalarını, insanların görmeye başlamıştır. Benjamin tekniğin kimler tarafından ve hangi amaçlarla kullanıldığını da önemsemiştir. Örneğin Sovyet sinemasını yücelten Benjamin, Batılı kapitalist sinemayı kitlelerin katıldığı bulanık gösteriler, yanlısamacı kurgular olarak değerlendirmiştir. Benjamin’in bu değerlendirmeleri Baker’in (2015) değerlendirmeleriyle de paraleldir. Baker (2015) de Sovyet sinemasını, özellikle de Dziga Vertov ve Sergey Eisenstein sineması ile kameranın sokağa çıkması, akıp giden yaşamı kaydetmesi gibi açılardan değerlendirmiş, Vertov ve Eisenstein sinemalarının sinemaya diyalektik bir dokunuş olduğunu iddia etmiştir. Sinema, Sovyet sinemacıları ve sosyalist sinemacılar tarafından bir toplumda olanı biteni anlatacak bir araç olarak görülmüş ve sinema “kitlelerin

uyandırılması”nı sağlamıştır. Montaj fikri ve sinemanın montajlardan oluşması Baker’e göre seyircilerin diyalektik düşünme yeteneklerini geliştirmiş, yeni bakış açılarının, yeni perspektiflerin oluşumuna olanak sağlamıştır. Böyle olmakla birlikte kapitalist endüstrileşmenin bir uzantısı olarak televizyona ve sinema endüstrisine geçiş ile sinema fikri de önemli ölçüde yok olmuştur; sinema, Godard’ın *sinemanın büyük günahı* dediği televizyonu yaratmıştır (Baker, 2015). Bertolt Brecht ise sinema çalışmalarında bulunmakla birlikte öncelikle radyoya dikkat çekmiş önemli bir isimdir. Brecht (2013) radyonun yayın yapmak için değil değiştirmek için kullanılması gerektiğini 1929 yılında ilk kez sahnelenen Lindberghlerin Uçuşu adlı öğrenme oyununun (lehrstück-learning play) sahnelenmesi ile ilgili yazdığı notlarında belirtmiştir. Brecht (1929/2013, s.30) radyoda sahnelenecek oyunu için “Lindberghlerin Uçuşu radyonun hizmetine girmemeli, tersine onu değiştirmelidir. Mekanik araçların giderek yoğunlaşması, eğitimde giderek daha fazla uzmanlaşma, dinleyicinin bir çeşit başkaldırmasını, etkin olmasını ve üretici olarak yerini almasını gerektirmektedir” şeklinde önerilerde bulunarak radyonun dinleyicilerin de katıldığı bir üretim alanı olması gerektiğini vurgulamıştır. Anlaşılmaktadır Brecht, teknik araçların yaşamlarımızda yer almaya başladığı daha ilk yıllarda estetik üretim ile teknik üretimi bir arada düşünmüş, ancak teknik aracın sadece dağıtan bir araç olması fikrine karşı çıkmıştır. “Radyo bir dağıtım aygıtı olmaktan çıkarılıp iletişim aygıtına dönüştürülmelidir. Radyo; kamu hayatının düşünülebilecek en mükemmel iletişim aygıtı, muazzam bir yönlendirme sistemi olabilir. Olabilir ancak sadece yaymakla yetinmeyip almayı da becerebilirse, yani dinleyici sadece dinleyen değil konuşan haline getirilebilir, onu izole etmek yerine ilişkiye geçilebilirse” (Brecht, 1932/2012, s. 18). Brecht’in teknolojik araçlara yönelik ilgisi sadece radyo ile sınırlı değildir. Brecht, seyircilerin aktifleşmesi fikri çerçevesinde seyircilerin oyuna yabancılaşarak ona belirli bir mesafeden bakmaları için oyun sahnelenirken her sahnenin başında o sahnede neler olup bittiğini projektör benzeri döneme özgü bir cihazla yansıtmış, olmuş bitmiş olanı yazılı olarak seyircilere önceden göstermiş ve böylece seyircinin katharsis yaşamasını, illüzyona/ yanılsamaya kapılmasını engellemeye çalışmıştır. Brecht’in bu uygulamadaki amacı, zaten sahnenin başında neler olup biteceğini bilen seyircinin sahneyi merak etmesinin önüne geçmek, böylece seyircinin oyuna yabancılaşarak eleştirel bir gözle bakmasını sağlamaktır. Görüldüğü üzere Brecht bu uygulaması ile de teknik bir araç olan projektöre, yansı cihazına ilerici bir işlev yüklemiştir. Bununla birlikte Brecht tiyatrosunda ışık kullanımının da benzer şekilde “yabancılaştırma” amacına hizmet ettiği iddia edilebilir (Brecht, 2011).

Görüntünün kapitalist endüstrileşme sürecinin etkisine girmesi ve özellikle teknolojik bir aygıt olan televizyon; Postman (1994), Sanders (1999) gibi yazarların başlıca eleştiri noktası olmuştur. Onlar McLuhan'ın (Akt. Uysal ve Yıldız, 2007) televizyonun ve diğer kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının toplumu eşitleyebileceği, insanları ortaklaştıracağı, yazılı kültürün ortadan kalkması sonucunda insanların özgürleşeceği, TV ve kitle iletişim araçlarının dünyayı olanaklarından aynı oranlarda yararlanan küresel bir köye dönüştüreceği, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucunda bireyin dünya ile ilişkisinin kolektif bir nitelik kazanacağı yönlü iyimser tezlerinin karşısında durmuş, TV'nin kamusal alanı ve insanların düşünme sürecini yok edeceğini iddia etmişlerdir. Postman (1994) TV'nin yaygınlaşması sonucunda haz ve eğlence ile denetim altına alma biçiminde tezahür eden Huxley'in distopik dünyasında yaşadığımızı iddia etmiş; TV sonrasındaki dünyada politika, din, haber, eğitim ve ticaret gibi alanların gösteri dünyasının uzantılarına dönüştüğünü söylemiştir. Postman'a (1994) göre kamusal söylemin kendisi bir gösteri sanatına dönüşmüştür. TV; okuma yazma kültürüne saldırmış, TV'nin yarattığı epistemoloji ile anlamsızlık egemen olmuş, TV'lerden sıkça duyulan "ve şimdi" repliğinin arkasından gelen yeni görüntüler, haberlerin arasına yerleştirilen reklamlar haberler ile ilgili duygu ve düşüncelerin oluşmasını ya engellemiş ya da bunların çok kısa süreli olmasına neden olmuştur. Postman'ın (1994) hakikatin TV dünyası ile yitimine ilişkin söyledikleriyle paralel biçimde Keyes (2017) de gösteri dünyasının hakikati ortadan kaldırdığını iddia etmiş, ancak Keyes (2017) bu dünyayı internet ve sosyal medyanın genişlemesiyle daha da büyüyen bir evren olarak ele almıştır. Keyes'e (2017) göre bu post-truth çağda insan ve hakikat arasında sanal bir düzlem oluşmuş, entelektüel birikim ve rasyonel veriler bulanıklaşmış, kişisel görüşlerle, duygularla üretilen ve yayılan kurgusal gerçeklikler öne çıkmıştır. Post-truth çağda geniş kitleler haber üreten ve tüketen kaynaklara dönüşmüş, doğruluğu teyit edilmeyen, zaten buna da ihtiyaç duyulmayan bilgiler kitleler tarafından dolaşıma sokulmuş, bu da rasyonel ve analitik düşünme yeteneğinin azalmasına, toplumun kolayca yönetilebilen ve yönlendirilebilen bir kitleye dönüşmesine yol açmıştır. Post-truth çağda etik ilkeler de değişmiş, yalan söyleme ve yalanları görmezden gelme alternatif etik ilkeler haline gelmiştir.

Gelişen ve ilerleyen kitle iletişim araçlarının toplumsal yaşamdaki etkilerini analiz ederken analizlerine internet ve sosyal medyayı dâhil eden Wayne (2015), süreci neoliberal zamanlarda oluşan yeni emek biçimleri ve bilişsel emek-dijital emek üzerinden de analiz etmiş ama sürece bütünüyle olumsuz bakmamıştır. O, internetin sağladığı olanaklarla internet kooperatifleri gibi kamusal alanların yeniden kurulabileceğini/kurulduğunu söylemiş, bilişim

sistemleri üzerinde oluşan tekelin özgür yazılımlar ve özgür indirme, açık paylaşım platformlarıyla ortadan kaldırılabileceğini/kaldırıldığını belirtmiş, eskiden videonun ve bugün internetin kamusal alandaki anlam mücadelelerini, iletişimi genişlettiğini, güçlendirdiğini ve tekrar biçimlendirdiğini iddia etmiştir. Wayne (2015) iletişim güçlerinin gelişiminin üretim araçlarının özel mülkiyeti ile çatışan sonuçlar doğurduğunu belirtmiş; Huws (2018), Savul (2018), Hardt ve Negri (2019a), Castells (2007) ise internet ve ağ teknolojilerini; ağ örgütlenmeleri, açık kaynak yazılımların çoğaltılması, merkezsiz bir araya gelişler, heterarşik mücadele biçimleri, toplumsal mücadeleleri engelleyen ve bilgiyi meta olarak depolayan ağlara karşı hackerlik, siber aktivizm gibi sunduğu politik olanaklar açısından değerlendirmişlerdir.

Teknolojinin Üretim Süreçlerindeki Niteliği ve Etkileri

Teknolojinin üretim süreçlerindeki kullanımı emeğin niteliğini ve çalışma biçimlerini değiştirmekle kalmamış insanın dünyayı algılama, yorumlama biçimini de değiştirmiştir. Çünkü üretim biçimleri sadece üretim biçimleri değildir, onlar üretim ilişkilerini ve dolayısıyla sosyoekonomik yapıyı da belirleyen unsurlardır (Marx, 1979). Aksoy (2017a), teknolojinin kendi başına mutlak bir anlamından ziyade toplumsal kurumların ve üretim ilişkilerinin tarihsel konumu ile ele alınması gerektiğini belirtmiş ve bu anlamda teknik gelişmeyi diyalektik bir perspektif ile görmeyi sağlayan görüşlerin teknoloji analizi için önemli bir temel oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu konuda teknolojiye bağlı üretim biçimlerinden hareketle Apple (1988) da teknolojik gelişmelerin/değişimlerin özerk süreçler olarak değerlendirilmemeleri gerektiğini, onların toplumsal yaşamdan, amaçlardan, ekonomik ve siyasal yapıdan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceklerini iddia etmiştir.

Teknik aletlerin kullanımı eski çağlara dek götürülebilir ancak üretim biçimlerindeki esas değişim makinelerin kullanımı ile ortaya çıkmıştır (Marx, 1979). Makineleşmenin, sanayileşmenin sonrasında yeni bir sınıf, işçi sınıfı ortaya çıkmış, ekonomik alanda artı değer, değişim değeri, meta fetişizmi gibi üretim süreçleriyle ilgili yeni kavramlar tartışılmaya başlanmış, bu süreçte sömürü biçimleri de değişmiş ve radikalleşmiş, üretim süreçlerinde belirleyici bir rol oynayan yabancılaşma kilit bir kavram olarak literatüre dâhil olmuştur (Marx, 1979).

Sennett'e (2019) göre teknik gelişim süreçlerinin bir aşaması olan makineleşme ile zanaatkârlıktan işçiliğe geçen çalışanlar üretim süreci üzerindeki egemenliklerini kaybetmiş, yabancılaşmışlardır. Zanaatkârlıktan uzaklaşma işçinin yaratıcı emeğinin ortadan kalkmasına, düşünme evreninin

daralmasına, kol ve zihin emeğinin bölünmesine ve ikisi arasındaki koordinasyonun kaybolmasına yol açmıştır (Sennett, 2019). Sennett (2019) zanaatkârlığın niteliklerini anlattığı aynı çalışmasında zanaatkârlığın biçim verici bir faaliyet olduğunu söylemiş, insan ve toplum arasındaki ilişkilerin maddi ürünlerin yapılması sürecinde geliştiğini, bu sürecin de insanın her bakımdan gelişimini mümkün hale getirdiğini iddia etmiştir. Sennett'e (2019) göre kapitalizm ile üreticinin yaratıcı emeği devreden çıkmış, makine ile üretime başlayan üreticinin sorunları çözme becerisi, toplumla kurduğu açık ilişki, becerilerini inşa etme ve geliştirme süreci yok olmuştur. Bu sürece çalışma yaşamında daha sonra Fordizm eşlik etmiş, her işçi işin sadece bir parçasını yapmış, görevi yerine getirme süreci zaman ve hareket ile incelenerek ölçülmüş⁴, elde edilen üründe de nitelikten ziyade niceliğe bakılmıştır. Sennett'e (2019) göre bu durum usta-çırak ilişkisinin olduğu, hataları ortadan kaldırmak üzere tekrarların yapıldığı ve bir nesne üzerinden her seferinde yeniden öğrenilen süreçleri de ortadan kaldırmıştır. Makineleşmeye eşlik eden kapitalist aşamaya bilgisayarların iş yaşamında kullanıldığı bir süreç, onu da internet/ağ teknolojilerinin kullanıldığı bilgi toplumu, enformasyon toplumu, dijital toplum, endüstriyel-enformatik toplum vb. adlandırmaların yapıldığı neoliberal dönem izlemiştir. Bu yapılanmada emek tanımlamalarına bilişsel emek/ soyut emek/ gayri maddi emek (Aksoy, 2020; Savul, 2018; Huws, 2018) olarak adlandırılan yeni bir emek türü de dâhil olmuştur.

Savaş (1986) konuya ülkeler arasında teknolojik seviye farklılıkları açısından da yaklaşmış, az gelişmişlikten kurtulma yolunda teknolojinin önemine vurgular yapıldığını ancak teknolojik değişimlerin sadece üretim tekniğindeki değişimlerden ibaret olmadığını belirtmiştir. Savaş (1986) teknolojinin üretim alanında kullanımının emek yoğunluklu ve kapital yoğunluklu üretim farklılıklarını da beraberinde getirdiğini ve bu durumun kapital yoğunluklu alanlarda teknolojik veya yapısal işsizlik adı verilen sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Savaş'ın (1986) dikkat çektiği bir diğer önemli nokta ise teknoloji seviyesidir. Ülkeler arasında icat ve yenilik seviyesi farklılıklarının olması, hatta icat yapılabilirse dahi onu üretecek ekonomik bir yapılanmanın olmaması, bilim ve teknolojinin ülkeler arasındaki geçişini zorlaştıran patent hakları, teknolojinin satın alınması halinde dahi teknolojiyi kullanabilmek için eğitim olanaklarının olmaması ülkeler arasında teknoloji açığına yol açmış ve bu da ülkeler arasındaki eşitsizlikleri beslemiştir.

Hardt ve Negri (2001) teknolojiye ilişkin güncel değerlendirmeler yapan diğer iki önemli isimdir. Hardt ve Negri (2001) enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üretim süreçlerinde asli bir rol oynadığını söylemiş, dönüşümü

Fordizm'den Toyotizm'e geçiş olarak okumuştur. Hardt ve Negri'ye (2001) göre Fordist model, üretim ve tüketim arasında sağır bir ilişki kurmuşken Toyotizm bu sağırlığı enformasyon ve iletişim teknolojileri ile aşmaya çalışmıştır. Bu iki model arasındaki yapısal değişim metaların üretimi ve tüketimi arasındaki iletişim sistemiyle, yani fabrika ve piyasa arasındaki enformasyon akışıyla ilgilidir. Toyotizm ile üretim planlamalarının piyasa ile sürekli ve doğrudan iletişime girmesi sağlanmış, metalar mevcut piyasaların taleplerine bağlı olarak üretilmiştir. Bu endüstriyel bağlam iletişim ve enformasyonun üretim sürecinde merkezi rol oynamasını beraberinde getirmiş, enformatikleşmiş iletişimsel süreçte iletişim ve ağ sistemleri merkezi bir konumda yer almıştır (Hardt ve Negri, 2001). Savul'a (2018) göre de bu model postfordist/Toyotist modeldir, bu model bilgi ve iletişimin üretim süreçlerinde kullanılması anlamına gelmektedir. Bu süreçte üretim bandının yerini üretim ağı almış, üretim mekândan bağımsızlaşmış, bu durum da fabrikaların ve fabrika kentlerinin boşalmasına neden olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojileri ile üretimin, tüketimin, iletişimin ve denetimin etkin bir şekilde yapılabilmesi buna imkân tanımıştır (Hardt ve Negri, 2001). Savul'a (2017) göre, maddi ve gayri maddi emek süreçlerini⁵ barındıran bir üretim alanı olan bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün gelişimi teknolojik ve teknik gelişimle iç içe geçen bir seyir izlemiş, bu sektör bilgisayarlar, tabletler ve akıllı telefonlar vasıtasıyla sermaye birikimine katkı sağlayan bağımsız bir sektör olma özelliğini korumakla birlikte tıptan askeri faaliyetlere, otomotiv sanayinden eğlenceye kadar birçok sektörün de omurgasını oluşturmuştur. Huws (2018) ise değerlendirmelerini ilk olarak neoliberalizmin krizi ve onun bu krizi aşmak için teknolojiyi yeni metalar üretmesi üzerinden okuyarak teknolojinin neoliberal ekonomideki bir başka yönüne dikkat çekmiştir. Gündelik yaşamı sürdürmek için yeni teknolojik aygıtlara bağımlı hale gelen insanlar, daha fazla donanım ve yazılım, cep telefonları, tabletler vb. almak ve bunları sürekli olarak yenilemek zorunda kalmışlardır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişim ile örneğin biyoloji bilimi genetiği değiştirilen metalar üreterek, sosyal ilişkiler dijital platformların hâkimiyetine girerek, kültür ve sanat paralı yayın sitelerine dâhil olarak metalaşmış, dolayısıyla bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü daha önce içerilmeyen alanların içerilmesi ile yeni bir evreye geçmiştir. Bu alanın doğal sonuçlarından biri de bu alandaki maddi emeğe gayri maddi emeğin eklenmesidir. Çünkü bilgi ve iletişim teknolojilerinin yazılımı ve donanımı içeren altyapısı düşünüldüğünde burada gerekli hammaddeyi çıkaran maden işçisine, markaları üreten fabrika işçisine, bunları taşıyan dağıtım emekçilerine, ulaşım işçilerine, yazılım mühendislerine, müşteri temsilcilerine, ağ sistemini kuran elektrik şebekelerinin tüm emekçilerine ve yazılım mühendislerine dek uzanan geniş bir emek alanı söz konusudur ve bu

alan kuşkusuz maddi üretimlerin yapıldığı emek alanını ve maddi üretimlerin olmadığı gayri maddi emek alanını da içermektedir.

Teknolojinin neoliberal politikaların bir parçası olarak üretimde kullanılmasının sonuçlarından biri de onun çalışma yaşamı üzerindeki etkileridir. Huws'a (2018) göre bu süreçle beraber çalışma süreleri uzamış ve esnekleşmiş, istihdam istikrarsızlaşmış, çalışanların hız ve tempoları artmış, çalışanlar üzerinde kontrol mekanizmaları geliştirilmiş, çalışanlar nezdinde vasıfsızlaşma⁶ ve güçsüzleşme yaşanmış, yaratıcı emek devreden çıkmış ve formalleşme başlamıştır. Formalleşmeyi standartlaşma izlemiş, bu standartlaştırma süreci sertifikalarla, ulusal/ uluslararası standart tekelleriyle yürütülmüş ve standartların oluşturulması baskısı ile çalışanlar üzerinde yeni bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Ayrıca müşteri memnuniyetini sağlama baskısı, duygusal emek⁷ sömürsünü, yani "çalışanların çalışma sırasında duygularını kontrol etmek ya da düzenlemek için gösterdikleri çabayı" (Aksoy, 2017b, s.84) arttırmış, piyasaların kontrolünde performans kriterleri oluşturulmuş ve bu kriterlere bağılı olarak performansa dayalı ücretlendirme yaygınlaşmıştır.

Konunun ekonomi ile ilgili diğer bir can alıcı yönü ise bilgi/enformasyon toplumuna geçiş ile birlikte Wayne'nin (2015) sorduğu sorudur: İnsanlar kendi emek güçlerini satmak ve dolayısıyla pratikte bir bütün olarak üretim araçları üzerindeki denetimi sermayeye bırakmak zorunda kalırken aynı zamanda kendi emekleri üzerinde de bir miktar gerçek ama sınırlı ve değışken bir biçimde denetim sahibi olmaya devam ettiklerinde ne olur? Aynı soruyu Hardt ve Negri (2019b) de sormuş ve ancak bir adım daha ileri giderek bilişim sektöründe bilginin üreticinin elinde toplandığını iddia etmiş, bu yeni üretici sınıfın sisteme karşı mücadelede güçlendiğini belirterek yeni bir tartışma başlatmışlardır. Bilişim emekçilerinin de içinde olduğu ağ örgütlenmeleri ve ağ örgütlenmelerinin merkezsiz, heterarşik, rizomatik ve otonom yapısı Hardt ve Negri'ye (2019b) göre neoliberal imparatorluğa karşı mücadele için önemli olanaklar sunmaktadır.

Görüldüğü gibi teknolojinin kapitalist ve neoliberal politikaların bir parçası olarak üretim alanında kullanımının ve yaygınlaşmasının sonuçları istihdam biçimlerinden üretim ilişkilerine, emek tanımlamalarından yeni denetim mekanizmalarına dek geniş bir alana yayılmış durumdadır. Bu durum birçok tartışmayı beslemiş, prekarya, sibertarya gibi yeni sınıflardan söz edilmeye başlanmış, diğer taraftan beyaz ve mavi yakalılarının, hizmet sektörü çalışanlarının, bilişim teknolojileri ile hemhal olan kamu çalışanlarının yaşam

koşullarına, üretim ilişkilerindeki konumlarına, mücadele etme yöntemlerine ve emek sınıflandırmalarına dair yeni görüşlerin de ortaya çıkması sonuçlarına yol açmıştır. Kapitalist ve neoliberal politikaların bir parçası olarak yaşamlarımıza giren bilişim teknolojileri ve genel olarak teknoloji kamusal alana, çalışma hayatına dâhil olurken bu süreçten doğaldır ki kamusal alanın bir parçası olan pedagoji de etkilenmiş, dolayısıyla teknoloji ve onun etkilerine dair tartışmalar pedagoji alanında da yapılmıştır/yapılmaktadır.

Teknolojinin Pedagojik Alandaki Niteliği ve Etkileri

Teknolojinin ya da teknik aletlerin eğitimde kullanılması ve bu aletlerin niteliğinin tahta, kalem gibi basit ders araç ve gereçlerinden TV'ye, günümüzde bilgisayar ve ağ teknolojilerine dek uzanan bir değişim göstermesi sadece öğretme-öğrenme süreçlerini etkilememiş, bu durum üretim ve öğretim süreçlerindeki farklılaşmalarla paralel bir biçimde öğretmenlerin ve öğrencilerin yaşamında da bir dizi değişikliğe yol açmıştır (Aksoy, 2005). Teknolojinin otonom bir yapı/olgu olarak değerlendirilemeyeceğini söyleyen Apple (1988) teknolojinin eğitimde kullanımını eleştirel bağlamda ele alan ilk eğitim bilimcilerdendir. Apple, eğitim alanında teknoloji kullanımının ilk olarak kâr amaçlı bir TV ağı olan Channel One'ın ABD'de okullara girmesi ile gerçekleştiğini ifade etmektedir (Apple, 2004). Apple (2004) öğrenciler için ücretsiz haber yayını sunmak üzere okullara giren Channel One'ın, teçhizat kurulumu karşılığında okullara öğrencilerinin her gün Channel One izleyeceğini garanti eden bir sözleşme imzalandığını, öğrencilerin bu kanalda haber yayınları ile birlikte fastfood, spor giyim ve diğer şirketlerin reklamlarını da izlemek zorunda kaldıklarını ifade etmiş, ayrıca bu uygulamada okullara kurulan teknik donanım sebebiyle sadece Channel One'ın izlenebildiğini ekleyerek teknolojik bir araç olan TV'nin okullara girmesi sürecinde denetim/kontrol mekanizmalarının ve piyasalaşma sürecinin birlikteliğinin altını çizmiştir.

Apple, *Teachers and Texts* (1988) başlıklı çalışmasında konuyu daha detaylı olarak ancak bu kez bilgisayarların ve internetin okullara girmesi ve öğrenme süreçlerindeki kullanımları üzerinden ele almış, bu sürecin öğretmenler ve öğrenciler üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. Apple'ın değerlendirmeleri kuşkusuz ki daha eski bir tarihe aittir ancak teknoloji vasıtasıyla derinleşen eşitsizliklerin daha eski bir dönemden itibaren var olduğunu göstermesi açısından da oldukça çarpıcıdır. Apple (1988) şirketlerin ekonomik ve ideolojik baskılarıyla okullara giren bilgisayar ve internet teknolojilerinin etkililik, yüksek verimlilik, iş yeteneği, üretim ve üretim standartları gibi söylemlerle demokratik bir müfredat oluşturma ihtiyacını geri plana ittiğini, diğer

tarafından öğretmenlerin özerkliğini ortadan kaldırdığını, çalışma koşullarını esnekleştirdiğini, öğrenciler arasındaki sınıfsal, cinsiyet temelli ve etnik eşitsizlikleri görmezden gelerek onları yeniden ürettiğini söylemiştir. ABD’de bilgisayar ve internet teknolojilerinin neoliberal politikaların bir parçası olarak okullara girmesiyle eşitsizliklerin arttığını belirten Apple, varlıklı ailelerin çocuklarının gittiği okullarla siyah ve yoksul ailelerin çocuklarının gittiği okullardaki bilgisayar sayılarının ve internete erişim olanaklarının varlıklı aileler lehine sonuçlar doğurduğunu ifade etmiş, ayrıca varlıklı ailelerin çocuklarının evlerinde olan, bu çocukların zaten kullanmayı bildikleri bilgisayarlar, varlıklı olmaları nedeniyle kolaylıkla ulaşabildikleri yazılım ve donanım destekleri, satın aldıkları hafta sonu/ tatil yazılım ve donanım kampları ile yoksul ve siyah çocukların önünde olduklarını eklemiştir. Çünkü Apple’a (1988) göre dezavantajlı gruplar yazılım ve donanım desteklerinin olduğu okullar ile bilgisayar ve internet teknolojileri vasıtasıyla oluşan marketleşme sürecinin zaten dışında kalmış durumdadırlar. Öyle ki varlıklı aileler sürekli güncellenen yazılımları çocukları için satın alırken, dezavantajlı çocuklar -eğer erişebiliyorlarsa- basit donanım ve yazılımlarla yetinmek zorunda kalmışlardır/ kalmaktadırlar. Apple’ın (1988) dikkat çektiği diğer bir önemli nokta ise bilgisayar ve ağ teknolojilerinin okullarda kullanılmasının yaygınlaşması ile orta sınıfın da bu piyasalaşma/marketleşme sürecinin içine çekilebilmesidir.

Apple (1988), anılan çalışmasında yapılan araştırmalardan da söz etmiş ve ABD’de beyaz çocukların siyah çocuklara göre bilgisayar kullanma oranlarının dört kat daha fazla olduğunu, kız öğrencilerin bilgisayar kullanma becerileri konusunda erkek öğrencilere göre daha geride kaldıklarını, bilgisayar kullanabilen her üç öğrenciden ikisinin erkek olduğunu, ayrıca yoksul öğrencilerin gittiği okullarda bu öğrencilere bilgisayar ile sadece basit matematiksel işlemlerin öğretildiğini, varlıklı öğrencilerin gittiği okullarda ise bilgisayar ile daha üst, karmaşık, yazılımlara dair işlemlerin öğretildiğini belirtmiştir. Apple (1988) bilgisayar ve internet kullanımının okullarda yaygınlaşmasının öğretmenler üzerinde yarattığı etkilerden de söz etmiş, bilgisayar ve internet kullanımının öğretmenleri sürekli olarak yazılımları ve donanımları yenilemek, satın almak zorunda bıraktığını, dolayısıyla öğretmenlerin de bu marketleşme sürecinin birer parçası olduklarını eklemiştir. Yazılımları ve donanımları yenileme zorunluluğu öğretmenler için bir baskı ve kontrol aracına dönüşmüş, teknolojiyi kullanma, yazılımları edinme ve onlara hâkim olma çabası, öğretmenler arasındaki rekabeti de arttırmıştır. Standart yazılımlar ve donanımlar, öğretimde öğretmenlerin kullanmak zorunda kaldığı hazır, paket programlar, öğretmenlerin vasıfsızlaşmasına ve güçsüzleşmesine

yol açmıştır. Çünkü daha önce tüm öğretim süreçlerini kontrol altında tutan, anlatım içeriklerini belirleyen öğretmenler bu süreçte dışarıdan verilen bilgisayar destekli paket öğretim programlarını hem merkezi sınavların hem de yönetim baskısı ile uygulamak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle öğretmenler yabancılaşma yaşamış, kendilerine dışarıdan verilen yazılımları kullanmak, standartlaştırılmış müfredatı uygulamak zorunda kalarak kendi emekleri üzerindeki kontrolü, iradeyi kaybederek proleterleşmişlerdir. Bu proleterleşme süreci ile beraber öğretmenlerin iş yükleri artmış, maaşları düşmüştür. Apple (1988) öğretmenlerin, öğrenme ortamlarında bilgisayar ve internet teknolojilerini, hazır programları kullanmadan önce çok daha fazla bilgiye ve yeteneğe sahip olduklarını söyleyerek burada yaratıcı emeğin de zamanla körelmiş olduğunun altını çizmiştir.

Aksoy ve diğerleri (2013) de teknoloji kullanımının okullara verimlilik, sınav başarısı, rekabet, maliyet, hız, kalite, esneklik, kârlılık, özelleştirme, piyasalaştırma, ticarileştirme, standartlaştırma, toplam kalite yönetimi gibi kavramlarla birlikte girdiğini söylemiş; neoliberal politikaların bir uzantısı olarak okullara giren teknolojinin çalışma yaşamında, öğrenme süreçlerinde ve öğretmenlik mesleğinde yarattığı/yaratacağı dönüşümlere dikkat çekmişlerdir. Aksoy ve diğerleri (2013) de Apple gibi öğretmenlerin yaşadığı yabancılaşma ve buna paralel olarak teknisyenleşme, proleterleşme sürecinin altını çizmiş, insan yapımı araç gereçlerin kullanıldığı bir süreç olan eğitim sürecinde teknolojinin dışarıdan dayatılmasının/getirilmesinin öğretmenlerin yabancılaşma sürecine girmelerine neden olduğunu eklemiştir. Aksoy ve diğerleri (2013), aynı çalışmalarında teknolojinin okullarda kullanımının yarattığı dijital bölünmeye ve artık sanallaşan uzamdaki eşitsizliklere de dikkat çekmişlerdir. Bu süreçte uzam yerel olandan sanala geçmiş ve sanal alanda yer bulamayanlar görünmezleşmiştir. Yani internet erişimine, uygun donanımlara ve yazılımlara sahip olmayanlar, bunları satın almamış/alamamış olanlar bu yeni uzamdan dışlanmışlardır. Erişim sınırlıkları dijital bölünmeye yol açmış, bu eşitsizlikler bireylerden ülkelere doğru genişlemiştir. Bu eşitsizliklerin dağılımında ise toplumsal cinsiyet, sosyoekonomik yapı, etnik/mezhepsel/kültürel kimlikler belirleyici olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak okullaşamayan çocuklarla birlikte eğitime erişebilenlerin gittikleri okullarda teknolojinin, bilgisayar ve internetin temel değişken haline gelmesi dijital eşitsizlik adı verilebilecek yeni bir eşitsizlik kategorisine yol açmıştır (Aksoy vd. 2013; Uysal ve Yıldız, 2007). Dijital eşitsizlik pandemi sürecinde daha da görünür olmuş, örneğin Türkiye’de pandemi sürecinde internet ve bilgisayar teknolojilerine sahip olmayan ailelerin çocukları ve üniversite öğrencileri eğitime erişim sağlayamamıştır. Kısıtlı imkânlarla uzaktan

eğitime erişim sağlayabilen, ailenin ortak cep telefonunu kullanan çocuklar bu süreçte internet erişimi, uygun zaman ve mekân olmayışı gibi nedenlerle eğitim haklarından mahrum kalmıştır. Eğitim Bilişim Ağı (EBA) üzerinden yürütölen derslere katılım, birçok okulda %15-20 dolaylarında kalmıştır. Öğrencilerin dersleri izlemek için gerekli teknolojik donanım ve internetten yoksun olmaları eğsizliklere yol açmış, anayasal bir hak olan eğitim hakkı kullanılamaz hale gelmiştir (Eğitim Sen, 2020). EBA TV aracılığıyla üretilen ders içerikleri ise yeterli olmadığı gibi aynı zamanda pedagojik olmayan niteliklerle (ıdam sahnesi, ilahi dinletme vb.) sunulmuştur (EBA TV’de İlahi Dinletisi ve İdam Sahneleri Tepki Çekti, 23 Mart 2020).

Teknolojinin bir araç olmaktan ziyade içerik/müfredat haline gelmesi ile ne öğreteceğiz sorusunun yerini hangi araçlarla ve nasıl öğreteceğiz sorusu almış, bu indirgeme okulların öznelerini değiştirmiş, teknolojiyi okulun temel öznesi haline getirmiş, bu durum da okullara dair değerlendirmelerde okulun teknik donanımına bakılmasına, öğretmenlerin değerlendirilmeleri sürecinde de öğretmenin teknolojiyi kullanıp kullanmadığına, ne oranda kullandığına bakılmasına yol açmıştır (Aksoy vd. 2013). Aksoy ve diğerlerinin (2013) dikkat çektikleri bir diğer nokta ise Sennett’e (2011) atıfla ifade ettikleri “işin okunaksızlaşması”dır. İşin okunaksızlaşması, öğretmenlerin üretim sürecinin dışına itilmeleri, yabancılaşmaları ile gerçekleşmiştir. Öğretmenler dışarıdan dayatılan teknolojiler ile bütün bir iş sürecinin okuyucusu olmaktan uzaklaşmışlardır. Aksoy ve diğerleri (2013) teknolojinin okullarda mevcut haliyle kullanılmasının bir sonucu olarak öğretmen ve öğrencilerin standartlaştırılmış hazır bilgilerle olayların sosyoekonomik boyutlarını anlama sürecinin dışına itildiklerini eklemişler, işin okunaksızlaşması ve standart/teknik bilgilerin öğretilmesi arasında açık bir ilişki kurmuşlardır. Huws (2018) da teknolojinin okullarda kullanılması sonrasında yaşanan tekniikleşme ile standartlaşma sürecinin başka bir yönüne dikkat çekmiş, bu süreçte örtük bilgilerin daha iyi kodlandığını ve Yeni Sağ ideolojisi ile çıktı ölçütlerinde uzlaşıldığını ifade etmiştir. Soruna akademisyenlerin bilgi üretme ve çalışma koşulları açısından da yaklaşan Huws’a (2018) göre bu süreçte akademisyenlerin de iş yoğunluğu artmış, uluslararası tekellere dönüşen makale/yayın sitelerine yayın yükleme zorunluluğu ile akademisyenler yayınların sosyal, bilimsel yararından ziyade niceliğine odaklanmak zorunda kalmış ve diğer akademisyenlerle dayanışma ilişkileri rekabet ilişkilerine dönüşmüştür. Huws’a (2018) göre bu sürecin akademisyenler üzerindeki diğer etkileri ise iletişimsizlik, unutkanlık, akademisyenlerin kendi yaşamlarına, ailelerine, sosyal ilişkilerine ve düşünmeyi gerektiren yaratıcı üretimlere zaman ayıramamalarıdır.

Teknolojinin okullarda neoliberal politikaların birer parçası olarak kullanımı görüldüğü üzere bir dizi ve çoğaltılabilecek olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Bu yaygınlaşmanın diğer olumsuz sonuçlarından biri de okullardaki servis sağlayıcılarının uygun görmedikleri sitelere kullanıcıların ulaşmalarını engellemeleriyle kullanmak zorunda kalınan yazılımlar nedeniyle kullanıcıların izlenebilmesi, aynı zamanda programlar, internet siteleri/bloglar ve tarayıcılarla⁸ ticarileşme/piyasalaşma/marketleşme sürecinin içine çekilmeleridir.

Bugün Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda uzaktan eğitim uygulamaları sona ermiştir ancak teknoloji okullarda önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Bunun bir parçası da akıllı tahtalardır. Bugün akıllı tahtalarda Bakanlık tarafından uygun görülmeyen sitelere girilememektedir. Girilen sitelerde ise akıllı tahtalara reklam engelleyici herhangi bir program yüklenmediği için öğrenciler ticari kuruluşların reklamlarına maruz kalmaktadır. Bilgisayar teknolojileri derslerinde ve mesleki-teknik liselerdeki Bilişim bölümlerinde kullanılan yazılımların ticari lisansa sahip olması, okulları büyük ticari şirketlere bağımlı hale getirdiği gibi öğrencileri ve öğretmenleri de ticari şirketlerin bugün ve gelecekteki müşterileri kılmaktadır. Tüm bunlara ek olarak bugün kâr amacı güden yapay zekâ teknolojilerinin gelişiminin kamusal eğitimin özelleştirilmesini hızlandırdığına, kamusal ve eleştirel demokratik eğitim uygulamalarının aşınmasını büyük ölçüde beslediğine (Saltman, 2023) dair görüşler de teknoloji ve eğitim bağlamında hem eleştirel eğitimcilerin hem de eğitimde demokratik değerleri, kamusalı savunan eğitim örgütlerinin üzerinde durmaları gereken yeni bir başlık olarak görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Teknolojinin gündelik hayatımızda yeri ve yaygın kullanımı farklı etkileri ve sonuçlarıyla bugüne dek konu ile ilgili çalışma yapan isimlerce felsefe, sosyoloji, psikoloji, estetik, ekonomi, pedagoji, iletişim ve diğer alanlarda ele alınmıştır. Bu yazıda yer verilen alanlar ve isimler dışında konu ile ilgili olarak farklı isimlerce farklı çalışmaların yapıldığı basit bir araştırma sonrasında ortaya çıkarılabilir. Alanla ilgili çalışmaların yaygınlığının sebebinin ise teknolojinin hemen her alanda kullanılması ve sürekli gelişen, dinamik bir yapıya sahip olması olduğu iddia edilebilir. Çok kısa bir zaman dilimi içinde yapay zekâ ve ChatGPT konularının tartışılıyor olması, bilim dergilerinden edebiyat dergilerine dek konu ile ilgili dosyaların hazırlanması da bu hızın göstergelerinden biridir.

Bu çalışmada temel bir çalışma olması nedeniyle Heidegger'in *Teknik ve Dönüş* adlı çalışması dışında eleştirel çalışmalara yer verilmiş, teknolojinin kapitalist ve sonra da neoliberal politikaların bir parçası olarak kullanımının ve yaygınlaşmasının gündelik yaşamımızdaki, üretim ilişkilerindeki ve pedagojideki etkilerine eleştirel bir biçimde yer verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada olumsuz sonuçların öne çıkması ise teknoloji ile ilgili kötümser bir bakış açısına sahip olmakla değil teknolojinin hayatımızda kapitalist ve neoliberal süreçlerin bir parçası olarak yer alması nedeniyle. Bu olumsuz sonuçların ortadan kaldırılması ise başka bir teknoloji ile mümkündür. Bu da ancak teknolojinin neoliberal politikaların parçası olmaktan çıkarılması, teknolojinin başka bir dünya mücadelesinin ve dolayısıyla da başka bir eğitim, demokratik eğitim mücadelesinin parçası kılınması ile olanaklıdır. Bu yazıda bu sebeple son olarak alan başlıklarından hareketle aşağıdaki önerilere yer verilmiştir:

Teknoloji kullanımını antikapitalist mücadelelerin, ezilenlerin mücadelesinin bir parçası haline getirilmelidir. Bu mücadeleler, teknolojinin doğa ile uyumunu ve teknolojinin insanların yararı için kullanılmasını mutlaka içermelidir.

Teknolojinin kontrol mekanizmalarının bir aracı olarak kullanılmasının önüne geçilmelidir. Kontrol mekanizmalarının bir parçası olan ağ sistemleri reddedilmeli, açık kaynaklı, kamu lisanslı, özgür yazılımların kullanılması yaygınlaştırılmalıdır. Açık kaynaklı, kamu lisanslı, özgür yazılımların kullanımı ile donanım ve yazılım tekellerine karşı kamudan yana ağ örgütlenmeleri kurulmalıdır.

Üretim sürecindeki değişimler sonrasında oluşan yeni istihdam biçimlerine, sınıflandırmalarına dâhil olan çalışanlarla ortak bir örgütlenme sağlanmalıdır.

Teknolojinin insan üzerindeki olumsuz etkilerinin (işin okunaksızlaşması, standartlaşma, düşüncenin teknikleşmesi, vasıfsızlaşma; umutsuzluk, sevgisizlik, iletişimsizlik vb.) ortadan kaldırılması için teknoloji kullanımında kamu yararı dikkate alınmalıdır.

Okullarda teknoloji ve ekoloji bağlamında dersler olmalı, bu derslerde teknolojinin insancıl ve doğa ile uyumlu bir biçimde kullanılmasına dair eğitimler verilmelidir.

Özgür yazılımların okullarda kullanımı yaygınlaştırılmalı, bu konuda öğretmenler ve öğretmen örgütleri adımlar atmalıdır.

Öğretmenler ve öğretmen örgütleri teknolojinin okullara neoliberal politikaların bir parçası olarak girdiği gerçeğini dikkate almalı, bu konuda eşitlikçi, demokratik çözüm önerileri geliştirmelidir. Bu örgütler yazılım ve donanımlara ulaşma noktasında yaşanan eşitsizlikleri dikkate almalı, bu konuda mücadele etmelidir.

Teknolojik araçlardan da yardım alınarak işlenen derslerde kullanılan içerikler öğrencilerle birlikte, onların ihtiyaçları temelinde üretilmeli ve merkezi öğretim programlarına itiraz etmelidir. Ayrıca merkezi olarak yararlanılabilecek çok sayıda içerik hazırlanmış olabilir. Esas olan bunların bilinçli olarak seçilmesi ve derslerde kullanımının da eleştirel bilinç yoluyla uygun durumlarda veya dönüştürülerek kullanılmasıdır.

Öğretmenler, teknolojiyi kullanarak işledikleri derslerde diyalogun ve tartışma zemininin ortadan kalkmamasına özen göstermelidir.

Yeni, olası herhangi bir salgın ya da eğitimin uzaktan yapılmasına yol açabilecek durumlara karşı demokrasiden, bilimden yana, kapitalizme ve neoliberalizme karşı mücadele eden öğretmen örgütleri hem içerik üretimi hem de alternatif ağlar için hazırlıklı olmalıdır. Olası bir uzaktan eğitim sürecinde dijital eşitsizlikler nedeniyle eğitime yine erişemeyecek olan öğrencilerin sorunlarının çözümü için ilgili kurumlarla iletişime geçilmeli, bu eşitsizliklerin giderilmesi için gerekli donanımın şimdiden sağlanması için çalışmalar yürütülmelidir.

Yaşamlarımızın birer parçası olan teknolojiyi ve teknolojik araçları reddetmenin bir çözüm olamayacağı görülmeli, örneğin son dönemlerde popüler olan yapay zekâ uygulamaları dâhil diğer tüm teknolojik gelişmeler eleştirel bağlamda mücadele platformlarının çalışmalarına birer araç olarak dâhil edilmelidir.

DİPNOTLAR

- 1 Bu çalışma Ankara Üniversitesi Eğitim Yönetimi Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hasan Hüseyin AKSOY tarafından 2020 yılında yürütülen Eğitim Örgütlenmesi ve Teknoloji adlı dersin ve elbette ki dersin hocasının katkılarıyla oluşturulmuştur. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 Bu tartışmalara günümüzde yapay zekâ tartışmaları da eklenmiştir ancak yapay zekâ başka bir çalışmanın konusu olabileceği için bu çalışmada yer almamıştır.

- 3 Poiesis, Antik Yunan’da tanrısal bir nitelik taşımaktadır ve tanrılara ulaşma yollarından biridir. Aynı durum Orta Çağ için de geçerlidir.
- 4 Taylorist yaklaşım olarak da bilinir ve bu model daha sonra “bilimsel yönetim” ya da bilimsel işletmecilik adı verilen alanın öncüsü olmuştur.
- 5 Emek ve gayri maddi emek kavramları için bkz. Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 63, 70-72. ve Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Maddi Olmayan Emek. (Gayri Maddi Emek). *Eleştirel Pedagoji*, 64, 68-70.
- 6 Vasıfsızlaştırma; işçilerin emek süreçlerindeki örtük bilgilerinin yöneticiler tarafından daha düşük vasıflı ve ucuz işçiler tarafından yapılabilecek, basitleştirilmiş, teknikleştirilmiş, standartlaştırılmış süreçler haline getirilmesidir (Braverman, Akt. Huws, 2018).
- 7 Duygusal emek kavramı için bkz. Aksoy, H. H. (2017b). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Duygusal Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 48, 84.
- 8 Hardt ve Negri (2019b), bir internet tarayıcı olan Google algoritmasının kişilerin yaşam profilini çıkardığını ve kişilere bu yolla reklam mesajları gönderdiğini, onlara siteler önerdiğini belirtmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno, W. T. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Aksoy, H. H. (2003). Eğitim Kurumlarında Teknoloji Kullanımı ve Etkilerine İlişkin Bir Çözümleme. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, (4), 4, 4-23.
- Aksoy, H. H. (2005). Medya ve Bilgisayar Teknolojisinin Eğitimde Kullanımının Etkileri Üzerine Eleştirel Görüşler: Orwell ve Huxley’in Gelecek Tasarımları Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, (3)11, 54-67.
- Aksoy, H. H., Almış, S., Saklan, E, Ulutaş, B. ve Tunacan, S. Eğitimde Teknoloji Kullanımına Dair Eleştirel Bir Değerlendirme. (2013). N. Kurul, T.Öztürk ve İ. Metinnam. (Ed.), *Kamusal Eğitim Yazıları*. (s.107-130) içinde. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Aksoy, H. H. Teknoloji Üzerine Düşünmek. (2017a). H. H. Aksoy. (Ed.), *Teknoloji Üzerine Düşünmek: Yazarlar Seçkisi*. (s.1-10) içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. Yayın No: 226.

Aksoy, H. H. (2017b). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Duygusal Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 48, 84.

Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Maddi Olmayan Emek. (Gayri Maddi Emek). *Eleştirel Pedagoji*, 64, 68-70.

Apple, W. M. (1988). *Teachers and Texts*. New York and London: Routledge.

Apple, W. M. (2004). *Neoliberalizm ve Eğitim Politikaları Üzerine Eleştirel Yazılar*. (F. Gök, M. Apak, B. Can, D. Çankaya, F. Keser ve H. Ala, Çev.). Ankara: Eğitim Sen Yayınları.

Baker, U. (2015). *Beyin Ekran*. (3. Baskı). (E. Baransel, Der.). İstanbul: Birikim Yayınları.

30

Benjamin, W. (2012). *Pasajlar*. (9. Baskı). (A. Cemal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Brecht, B. (2011). *Epik Tiyatro*. (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı

Brecht, B. (2012). *Radyo Kuramı ve Sinema Üzerine*. (S. Kaya, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Brecht, B. (2013). *Bütün Oyunları 3*. (A. Selen ve Y. Onay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı

Castells, M. (2007). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. 3. Cilt: *Binyılın Sonu*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

EBA TV’de İlahi Dinletisi ve İdam Sahneleri Tepki Çekti (2020, 23 Mart). *Cumhuriyet Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/eba-tvde-ilahi-dinletisi-ve-idam-sahneleri-tepki-cekti-1728976> Erişim tarihi: 11.04.2022.

Eğitim Sen Salgın Günlerinde Uzaktan Eğitim alıştayı Sonuç Raporu (2020). Erişim adresi: <https://egitimsen.org.tr/egitim-sen-uzaktan-egitim-calistayi-sonuc-raporu/> Erişim tarihi: 12.04.2022.

Fromm, E. (1990). *Umut Devrimi. İnsancillaşmış Bir Teknolojiye Doğru.* (ř. Yeğin, ev.). İstanbul: Payel Yayınları.

Fromm, E. (1995). *Sevme Sanatı. (10. Baskı).* (Y. Salman, ev.). İstanbul: Payel Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk.* (A. Yılmaz, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2019a). *okluk. İmparatorluk ağında Savaş ve Demokrasi. (3. Baskı).* (B. Yıldırım, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2019b). *Meclis.* (A. E. Pilgir, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Heidegger, M. (1998). *Teknik ve Dönüş.* (N. Aa, ev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Huws, U. (2018). *Küresel Dijital Ekonomide Emek. Sibertaryanın Oluşumu.* İstanbul: Yordam Kitap.

Kayahan Karakul, A. (2017). Herbert Marcuse. H. H. Aksoy. (Ed.), *Teknoloji zerine Düşünmek: Yazarlar Seçkisi.* (s.11-30)içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. Yayın No: 226.

Keyes, R. (2017). *Hakikat Sonrası ağ.* (D. Özçetin, ev.). İstanbul: Delidolu Yayınları.

Marcuse, H. (1986). *Tek Boyutlu İnsan.* (A. Yardımlı, ev.). İstanbul: İdea Yayınları.

Marx, K. (1979). *Grundrisse. Ekonomi Politieğin Eleştirisi için n alışma.* (S. Nişanyan, ev.). İstanbul: Birikim Yayınları.

Postman, N. (1994). *Televizyon: ldren Eğlence. Gösteri ağında Kamusal Söylem.* (O. Akinhay, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Saltman, J. K. (2023). Yapay Zekâ ve Kamu Eğitimi Özelleştirmesinin Teknolojik Dönüşümü: Demokratik Eğitimin Müdafaası (S. E. Tunç, Çev.). *abece*, 39, 1-18. Erişim adresi: <http://www.egitder.org.tr/>
- Sanders, B. (1999). *Öküzün A'sı. Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Kaynağı*. (Ş. Tahir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Savaş, V. (1986). *Kalkınma Ekonomisi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Savul, G. Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler. (2017). D. Kutlu ve Ç. Kaderoğlu Bulut. (Der). *Sınıfın Suretleri. Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler*. (s.187-198) içinde. İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Savul, G. (2018). *Sınıfın Yeni Görünümleri ve Bilişim Sektörü. Maddi, Gayri-Maddi Emek*. İstanbul: Nota-Bene Yayınları.
- Sennett, R. (2011). *Karakter Aşınması. Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. (5. Baskı). (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2019). *Zanaatkar*. (3. Baskı). (M. Pekdemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Uysal, M. ve Yıldız, A. (2007). McLuhan'ın "Küresel Köyü"nde Eğitim-Yeni Teknolojiler, Küreselleşme ve Eğitim Üzerine Düşünceler. E. Oğuz ve A. Yakar. (Ed.), *Küreselleşme ve Eğitim*. (s. 165-180) içinde. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Wayne, M. (2015). *Marksizm ve Medya Araştırmaları. Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler*. (2. Baskı). (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

ÜRETİMDEN DIŞ TİCARETE TÜRKİYE’NİN TARIMSAL UZMANLAŞMA YAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME

From Production to Foreign Trade: An Investigation on Agricultural Specialisation Structure of Türkiye

Ferda Karagöz Özenç*

Geliş Tarihi / Received : 28 Ağustos 2023 **Kabul Tarihi / Accepted :** 18 Eylül 2023
Karagöz Özenç, Ferda (2023) “Üretimden Dış Ticarete Türkiye’nin Tarımsal Uzmanlaşma Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 33-84

33

Öz

Bu çalışma Türkiye’nin son yirmi yıl içerisinde tarımsal dış ticaret yapısındaki değişimlerin sebeplerini, uluslararası ticaret teorilerinin ışığında tarımsal üretim ve uzmanlaşma yapısı ile bağlantılarını kurarak açıklamak çabasındadır. Çalışmada, ilk olarak, TÜİK bölgesel istatistik sınıflandırmasında yer alan 12 adet tarımsal ürün grubu üretim miktarı ve ekim alanlarındaki değişime bağlı olarak dört grupta değerlendirilmekte ve bu değişimlerin sebepleri ortaya konulmaktadır. İkinci olarak, Türkiye’nin dünya tarımsal üretim ve ticaretindeki görece konumu ortaya konulmakta ve tarımsal üretim yapısında yer verilen ürün gruplarındaki dış ticaret performansı dünya entegre ticaret sistemleri (World Integrated Trade Solutions- WITS) veri tabanından elde edilen veriler yardımıyla analiz edilmektedir. Bu analizde, ilgili ürünlerin görece ihracat büyüme oranı ve dış ticaret dengesine bağlı olarak oluşturulan gruplandırmalardan hareket edilmektedir. Sonuç olarak son 25 yılda dünya ekonomisinde yaşanmakta olan neoliberal dönüşüm ve bu dönüşümün Türkiye’deki tarım politikalarına yansımalarının Türkiye’nin tarımsal üretim ve uzmanlaşma biçimine önemli ölçüde etki ettiği tespit edilmiştir. Türkiye’nin küresel gıda zincirlerine daha yoğun bir şekilde eklenmesi bu süreçte, işlenmiş gıda ürünleri ihracatında gerek dâhilde işleme rejimi kapsamında gerekse gıda değer zincirinde ihracatçı firmaların talepleri doğrultusunda ithal girdi kullanımını artırmıştır. Türkiye pamuk, hububat,

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, fkaragoz@istanbul.edu.tr, Orcid Numarası: 0000-0001-7573-7638
Assist. Prof. Dr., Istanbul University Faculty of Economics, fkaragoz@istanbul.edu.tr, Orcid Number: 0000-0001-7573-7638

yağlı tohumlar ve kaba yem ticaretinde net ithalatçı durumdadır. Bunun yanında bitkisel yağlar ve tütün üretiminde net ihracatçı gözüktüğü de, bu durum ithal edilen ürünlerin yeniden ihraç edilmesinden kaynaklanmıştır. Son olarak, meyve ve kabuklu yemişler, Türkiye'nin tarımsal dış ticaret dengesine en fazla katkı yapan ürün grubu olmakla birlikte, bu ürünlerin ihracatında son yıllarda sağlık ve gıda standartları açısından yaşanan problemler sebebiyle görece ihracat büyüme oranında gerilemeler yaşanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Uluslararası Ticaret, Tarım Politikaları, Uzmanlaşma

Abstract:

This study attempts to explain the reasons for the transformation in Türkiye's agricultural foreign trade structure in the last two decades by establishing links with agricultural production and specialisation structure in the light of international trade theories. The study, first, tries to investigate changes in production amount and cultivation areas for 12 agricultural product groups in the regional statistical classification of TURKSTAT in a comparative fashion. Then, it tries to figure out relative position of Türkiye in world agricultural production and trade. Lastly, foreign trade performance in the product groups included in the agricultural production structure is analysed with the help of data obtained from the World Integrated Trade Solutions (WITS) database. Trade performance is evaluated on the basis of growth orientation of products and trade balance in each product category. As a result, it is determined that the neoliberal transformation in the world economy in the last 25 years and the reflections of this transformation on agricultural policies in Türkiye have significantly affected agricultural production and specialisation pattern of the country. In this process, in which Türkiye has become more intensively integrated into global food chains, the use of imported inputs in the export of processed food products has increased in response to both the demands of exporters in the food value chain and within the scope of the inward processing regime. Türkiye is a net importer of cotton, cereals, oilseeds and forage. In addition, although Türkiye is a net exporter in the production of vegetable oils and tobacco, this is a direct result of re-exportation of imported products. Finally, although fruits and nuts are the largest contributor to Türkiye's agricultural trade balance, the relative growth rate of exports of these products has declined in recent years due to problems in terms of sanitary and food standards.

Key words: International Trade, Agricultural Policy, Specialization

Giriş

Tarımsal üretim ve ticaret kalıpları geçtiğimiz yirmi yıl içerisinde önemli ölçüde değişmiş, geçmişin tarımsal ürün ihracatçısı ülkeleri bir yandan tarımda ithalatlarını arttırırken, diğer yandan giderek gıda değer zincirlerinin bir parçası haline gelmişlerdir. Gerek ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler gerekse dünya ticaretindeki engellerin aşamalı olarak kaldırılmaya başlanması ile birlikte tarımsal gıda ticareti hiç olmadığı kadar küresel bir yapıya dönüşmüştür. Uluslararası şirketlerin satın alıcı lider firma olarak tüm gıda zincirini yönlendirdiği böylesi bir yapıda, bir tarımsal ürünün üretim ve tüketim yerleri giderek ayrılmaya başlamıştır. Bu durum ülkeler arasındaki tarımsal ticaret akımlarının hızlanmasına yol açmıştır. 1970'lerden önce gıda üretiminin %90'ı üretilen ülke sınırları içerisinde tüketilmekteyken (Dicken,

2015: 437), küreselleşmenin hız kazanması ile birlikte, gıda değer zinciri üzerinde tarımsal ürünler birden fazla sınır geçmeye başlamış ve yalnızca 2000-2019 arasında küresel gıda ihracatı değer olarak 3,6 kat artış göstermiştir (FAO, 2021: 20).

Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) direktifleri doğrultusunda ülkelerin tarımsal üretim ve ticaret yapılarında gözlemlenen liberalleşme eğilimleri, tarımsal kesimin iç ve dış şoklara olan kırılganlığını arttırırken, ithalat rekabeti, artan girdi maliyetleri ve azalan tarımsal teşvik koşulları altında tarımsal rekabetçiliği sürdürebilmek çok daha güç hale gelmiştir. Diğer bir yandan, gelişmekte olan ülkeler, 1950'li yıllardan itibaren iktisadi kalkınma için hızla sanayileşme yolunda adımlar atarken; tarımsal üretim çoğu zaman sanayi üretimine kaynak aktarmak görevini de üstlenmiştir. Gelişmekte olan ülkeler (GOÜ), sanayileşme ve tarımın modernizasyonu için gerekli sermaye mallarının teminini, tarımsal ürünlerin ihracatı yoluyla elde etmektedir. Ayrıca tarımda modernizasyona gidilmesi ile ortaya çıkan verimlilik hem gıda ürün fiyatlarının ucuzlamasına, hem de tarımda açığa çıkan atıl işgücünün sanayiye yönlendirilmesine yol açmaktadır. Böylelikle sanayi kesiminin ihtiyacı olan ucuz işgücü sağlanmakta, özellikle de maliyet rekabetine dayalı geleneksel sanayi ürünleri üretiminde rekabetçi avantaj elde edilebilmektedir. GOÜ'lerdeki sanayileşme süreci, bu ülkelerin dış ticaret sepetlerinin kompozisyonunu da etkilemiş ve 1980'li yıllardan itibaren ithal ikameci sanayi stratejisinin sona ermesi ile birlikte, imalat sanayi ürünlerinin toplam emtia ticareti içerisindeki payı hızla artarken, tarımsal ticaretin payı önemli ölçüde gerilemiştir. Buna karşılık, her ne kadar gelişmekte olan ülkelerin dış ticaret kompozisyonu içerisinde tarımsal ürünlerin payı azalsa da, dünya tarımsal ticaretindeki payları 1990'lardan itibaren hızla artmaya başlamıştır. 1992'de Dünya tarımsal ticaretinin %59'u gelişmiş ülkeler (AB içi ticaret hariç), %41 ise gelişmekte olan ülkeler tarafından yapılırken, 2013 yılına gelindiğinde bu durum tersine dönmüş ve gelişmekte olan ülkelerin dünya tarımsal ticaretindeki payı %58'e yükselmiştir (Martin, 2018: 158). Ne var ki, net ticaret dengesi açısından değerlendirildiğinde, bölgesel farklılıklar bulunmakla birlikte, 1990'lı yıllardan itibaren gelişmekte olan ülkelerin net ihracatçı pozisyonları giderek tersine dönmeye başlamış, Güney Kore ve Çin gibi gelişen ekonomilerde gelir düzeyi yükselen kesimlerin daha fazla ve çeşitli tarımsal ürünlere artan talebi ile birlikte gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmı net ithalatçı pozisyona geçmiştir (Jambor/Babu, 2016: 48-50). Hâlbuki tarımsal üretimde kendi kendine yeterlilik ve tarımsal ticarete rekabetçi üstünlük, bir ülkenin ekonomik büyümesinin sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmezdir. Çünkü tarım sektörü, ülkelerin giderek artan nüfusunun temel besin gereksinimlerini

karşılama ile birlikte, gelişmekte olan ülkelerde işgücünün büyük bir kısmını massetmekte, işlenmiş gıda ürünleri sanayine girdiler arz etmekte ve ayrıca net ihracatçı bir sektör olarak dış ticaret dengesine katkı sunmaktadır.

Bu gelişmelerin ışığında, bir gelişmekte olan ülke olarak, Türkiye'nin son yirmi yıllık tarımsal dış ticaret performansının değerlendirildiği bu çalışmada, tarımsal ihracat ve ithalatın arkasında yer alan üretim ve uzmanlaşma yapısındaki dönüşümler, çeşitli üretim ve ticaret göstergeleri aracılığıyla ayrıntılı olarak incelenmektedir. Türkiye, tarımsal üretim ve ihracat açısından geniş ürün çeşitliliğine sahip, elverişli coğrafi konumunun doğal bir sonucu olan iklim özellikleri ve ulaşım imkânları sayesinde kendine yeterlilik düzeyi yüksek, dünya pazarlarına çok çeşitli ürünleri arz edebilen ve pek çok üründe büyük pazar payına sahip olan bir ekonomidir. Türkiye'de tarımsal ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı, 1980'li yıllardan itibaren imalat sanayi üretimine uygulanan ticaret kotalarının azaltılması ve sanayi ihracatının hız kazanmasına bağlı olarak zaman içerisinde azalmıştır. 1963 yılında tarımın toplam ihracat içerisindeki sektörel payı %77 iken, 1980'de %55'e düşmüş ve ilk defa sanayi ihracatı ile neredeyse başa baş hale gelmiştir (TÜİK, 2013: 445). İlerleyen yıllarda ise, birim fiyatları görece yüksek sanayi ürünlerinin Türkiye'nin ihracat sepetinde giderek daha fazla yer almasıyla birlikte, tarımsal ihracat değeri payı hızla azalmış ve 2020 yılına gelindiğinde %3,6'ya kadar gerilemiştir (TÜİK(d)). Bu durum, üretim ve uzmanlaşma yapısındaki dönüşümün doğrudan bir sonucudur. Aynı dönem için Türkiye'nin milli gelirinde tarımın payı incelendiğinde, bu payın, 1963'te yaklaşık %36 iken, 1980'de %25,4'e, 2020'de ise yaklaşık %6,5'e gerilediği görülmektedir (TÜİK, 2013: 635-636). Buna rağmen Türkiye, 2019 yılında dünya tarımsal üretimine katkı sunan sekizinci büyük ekonomi olmuştur. Ne var ki, Türkiye dünya tarımsal ürün ihracatında 23. sıradadır. Ayrıca son beş yılda Türkiye'nin temel tarım ürünleri ithalatı ihracatından çok daha hızlı bir artış göstermiş ve bu ürünlerde dış ticaret açığı verilmeye başlanmıştır. Buna karşılık işlenmiş gıda ürünlerinde dış ticaret dengesi pozitifdir ve durağan bir seyir izlemektedir (Bknz. Şekil 2, Şekil 3). İşlenmiş gıda ürünlerinde temel tarım ürünlerinden farklı olarak ortaya çıkan bu durum ayrıntılı bir incelemeyi hak etmektedir.

Çalışmada ilk olarak, uluslararası ticaret teorilerinden hareketle bir ülkenin üretim, uzmanlaşma ve dış ticaret yapısı arasındaki ilişkinin belirleyicileri üzerinde durulmaktadır. İkinci olarak Türkiye'nin tarımsal üretim yapısında öne çıkan başlıca ürünler ve bu ürünlerde ekim alanı ve üretim miktarı bakımından zaman içerisinde gözlemlenen değişimler tespit edilmektedir. Üçüncü olarak Türkiye'nin uluslararası tarımsal üretim ve ticaretteki göreceli pozisyonu ve ürünlerin dış ticaret sınıflandırmasından hareketle Türkiye'nin

dünyaya kıyasla tarımsal ürün gruplarındaki ihracat büyüme performansı değerlendirilmektedir. Ayrıca üretim ve dış ticaret sınıflandırmalarının eşleştirilmesi suretiyle, dış ticaret performansındaki değişimlerin ne ölçüde üretim yapısından kaynaklandığı, diğer bir ifadeyle üretim yapısındaki değişimlerin uluslararası uzmanlaşma ve dış ticaret yapısına ne ölçüde etki ettiği tartışılmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmada esas olarak Türkiye'nin tarımsal ihracat kompozisyonunun, tarımsal uzmanlaşma ve üretim yapısının bir yansıması olup olmadığı farklı ürün grupları için karşılaştırmalı olarak irdelenecektir. Uluslararası ticaret teorilerine göre, bir ülkenin ihracat yapısının, üretim ve uzmanlaşma biçimiyle doğrudan ilişkili olması beklenir. Tarımsal üretim özelinde ele alındığında ise, diğer sektörlerle kıyasla coğrafi özelliklerin tarihsel olarak ülkelerin tarımsal üretim ve uzmanlaşma yapısında en belirleyici faktörlerden biri olduğu görülmektedir. Ülkeler, zaman içerisinde teknolojik gelişmeler, iklim değişikliği, değişen dünya gıda fiyatları ve küreselleşme gibi sebeplerle tarımsal üretimlerinde çeşitlendirme ve/veya yoğunlaşma yönünde eğilimler sergilese de, tarihsel olarak belirlenmiş olan uzmanlaşma kalıplarının dışında üretim yapmak, tarım gibi geleneksel bir sektör için oldukça zordur. Dolayısıyla bir ülkenin dünya tarımsal ticaretinde diğer ülkelere kıyasla üstünlük gösterdiği ürünlerin, bu uzmanlaşma biçiminin büyük ölçüde yansıması olması beklenir. Ancak tarım bir diğer yandan üretimdeki tarımsal teşviklerden dış ticarete korumacılığa kadar devlet müdahalesinin yoğun olarak kullanıldığı bir sektördür. Örneğin bu müdahalelerden girdi destekleri, tarımsal üretimdeki maliyetleri, destekleme alımları ise fiyatları etkilemekte, bunların sonucunda elde edilen karlılık, tarihsel uzmanlaşma kalıplarının dışında üretim ve ihracat yapılabilmesine imkân tanımaktadır. Hâlbuki liberal uluslararası ticaret teorileri, sektördeki üretim faktörlerinin maliyet yapısına ve dolayısıyla bir ülkenin uzmanlaşma ve ihracat biçimine doğrudan etki eden bu türden etkenleri analizin dışında tutmaktadır (O'Brien/Williams, 2016: 105). Bu kısımda ilk olarak bu teorilerden hareketle bir ülkenin ihracat yapısının yurtiçi üretim bağlantılarına değinilmekte, ardından tarımsal müdahaleler ve uluslararası iktisadi gelişmelerin bu bağlantılara nasıl etki ettiği tartışılmaktadır.

Klasik ticaret teorileri, ülkelerin üretim yapısı açısından birbirinden farklı olduğu yaklaşımından hareket ederler. Bu farklılık ise, iklim, coğrafi koşullar, toprak yapısı gibi koşullar tarafından belirlenir. Bu koşullar altında, klasik ticaret teorileri dış ticaretin üretim ile olan bağlantısını, mutlak üstünlük

(Smith, 1776) ve karşılaştırmalı üstünlük (Ricardo, 1817) açısından ele almakta ve ülkelerin uzmanlaşma biçimlerinde etkin üretimin önemini vurgulamaktadırlar. Etkin üretim ise, bir ülkenin diğer bir ülkeye kıyasla aynı girdi miktarı ile daha fazla ürün üretebilmesi anlamına gelir. Görece etkin üretim, mutlak üstünlüğün kaynağıdır. Bu noktada, Ricardo (1817), mutlak üstünlükleri kabul etmekle birlikte, uluslararası ticaretin yalnızca mutlak üstünlük sebebiyle oluşmadığını, karşılaştırmalı üstünlüklerin de bir ülkenin ihracat kompozisyonunu belirleyebileceğini ifade etmiştir. Buna göre bir ülkenin hangi üründe uzmanlaşacağı, yalnızca bu ülkenin diğer ülkelere kıyasla bir ürünü ne kadar etkin ürettiğine değil, aynı zamanda kendi içerisinde de hangi ürünü daha etkin ürettiğine ve bu ikisinin karşılaştırmasına, yani karşılaştırmalı üstünlüklere bağlıdır. Heckscher (1919) ve Ohlin (1933) tarafından ortaya atılan neoklasik ticaret teorisi ise, Ricardo (1817) tarafından kavramsallaştırılan karşılaştırmalı üstünlükleri kabul etmekle birlikte, bu durumun üretim yapısı bakımından belirleyicisinin ülkeler arasındaki üretkenlik farklılıkları değil, ülkelerin sahip oldukları üretim faktörlerinin ve bu faktörlerin birbirlerine oranının her ülke için farklı olmasından kaynaklandığını ileri sürer. Tarımsal ticaret açısından bu durum örneklenmek istendiğinde, sermaye, emek, vasıflı işgücü, toprak gibi farklı üretim faktörlerinin her biri, ülkelerin üretim ve uzmanlaşma yapısını doğrudan etkilemektedir. Bu açıdan ele alındığında görece sermaye yoğun bir ülke olan Hollanda, görece gelişmiş tarımsal makine ve teçhizatı (ya da yeni tarımsal üretim tekniklerini uygulama becerisine sahip vasıflı iş gücü) ile görece küçük bir tarımsal alana sahip olmasına rağmen daha fazla üretim yapabilmektedir. Benzer şekilde, Okyanus ülkelerinin, balık ve diğer deniz mahsulleri üretimi ve ticaretinde öne çıkarken, Türkiye'nin İç Anadolu'daki ve Rusya'nın Asya'ya yayılmış olan bozkırlarında buğday üretim ve ticaretinin görece yoğun olmasının en temel sebebi tarımsal üretim faktörlerinin ve onların birincil belirleyicisi olan iklim ve coğrafyanın birbirinden farklı olmasıdır. Geleneksel ticaret teorilerine göre, ülkeler üretkenlik veya faktör donanımı farklılıklarına bağlı olarak kendi üretim yapıları içerisinde en avantajlı ürünlere kaynaklarını aktarmalı, bu ürünlerde uzmanlaşmalı ve en nihayetinde bu ürünleri ihraç etmeli, diğer ürünlerin üretimini ise azaltmalı ve bu ürünleri, diğer ülkelerden ithal etmelidirler. Bu durumda, ülkelerin bir yandan üretim yapısı ihraç ürünleri sepetini belirlerken, dışa açılmayla birlikte bir ülkenin dünya ölçeğindeki ihracat pozisyonu da ardından var olan uzmanlaşma yapısının derinleşmesine yol açar. Ülkeler, görece az ürettikleri ürünleri daha fazla tüketebilmek ve ithal edebilmek için mevcut ürünleri daha fazla üretip fazlasını ihraç etmeye başlar. Dolayısıyla bu yaklaşımda uluslararası ticaret, birbirlerinden farklı ülkelerin birbirlerinden tamamen farklı ürünleri değiş tokuş etmesi ile oluşur.

Öte yandan, dünya ticaretine dair bilgiler, uluslararası ticaretin yalnızca farklı ülkeler arasında gerçekleşmediğini, aksine, ikili ticaret akışlarının büyük ölçüde gelişmiş ülkeler arasında oluştuğunu göstermiştir. Tarımsal ticaret de bundan azade değildir. Günümüzde gelişmiş ülkeler tarımsal ticaret akışlarını yoğunluklu olarak kendi arasında gerçekleştirmektedir. Gelişmiş ülkelerin tarımsal ihracatının %80'i yine diğer gelişmiş ülkelere yönelmekte ve gelişmiş ülkelerin tarımsal ithalatlarının yaklaşık %70'ini diğer gelişmiş ülkeler karşılamaktadır (Deuss et al., 2005: 19). Bu durumu açıklamaya çalışan yeni ticaret teorilerinin bir kısmı ise, ölçek ekonomilerine vurgu yapmaktadır. Buna göre, karşılaştırmalı üstünlükler, her zaman ülkeler arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaz. Üretimde uzmanlaşmaya bağlı olarak, ölçeğe göre artan getiri ortaya çıktığı bir durumda da karşılaştırmalı üstünlükler oluşabilir. Krugman (1984), korumacı politikalar neticesinde yurtiçinde endüstrinin üretim kapasitesinin genişlemesiyle birlikte firmaların marjinal maliyetlerinin düştüğünü ve ölçeğe göre artan getiriler elde edildiğini ve neticede ithal korumacılığı yoluyla ihracat teşvikinin sağlanabildiğini belirtmiştir. İster korumacılık yoluyla, ister teşvikler yoluyla ölçek ekonomilerine bağlı olarak üretim kapasitesinin genişlediği bir durumda ülkelerin geleneksel uzmanlaşma kalıplarının dışına çıkabildikleri görülmektedir. Bunun bir örneğini, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası oluşturmaktadır. Başlangıçta bir ihracat teşviki olarak tasarlanmayan politikanın amacı, tarımsal ürün fiyatları belirlenen destek seviyesinin altına düştüğünde, tarımsal ürünlerin satın alınması yoluyla, Avrupa çiftçisini garanti edilen yüksek fiyatlarla desteklemektir. Ancak 1970'lerden itibaren destek fiyatlarının oldukça yükselmesiyle birlikte, serbest ticaret koşullarında pek çok ticari ürünün ithalatçısı olması beklenen Avrupa, tükettiğinden daha fazla tarımsal ürün üreten bir hale gelmiştir ve bu ürün stoklarını tüketmek için ihracata yönelmiştir (Krugman vd., 2018).

Öte yandan ölçek ekonomilerinin endüstriye özgü değil, firmaya özgü ve içsel olduğu bir durumda da, ülkelerin menşei oldukları firmaların üretim kapasitelerini arttırmak suretiyle dış ticarete yönelebildikleri görülmektedir. Firma düzeyinde ölçeğe göre artan getiri bir kez elde edildikten sonra, firma piyasada rakiplerine göre daha fazla güç elde eder. Piyasa gücü, daha iyi girdi, stok ve finansal kaynak yönetimini, daha fazla AR&GE yatırımlarını ve yine piyasa gücünün artışıyla beraberinde getirir. Bu süreç gerek ülke içerisinde gerekse dünya pazarlarında piyasa yapısının tam rekabetçilikten uzaklaşarak giderek tekelleri bir hale dönüşmesine neden olur (Helpman, 2011; Melitz/Trefler, 2012). Günümüzde işlenmiş gıda ürünleri piyasasında üretim ve ticaret, yoğunluklu olarak gelişmiş ülkeler arasında ve birkaç lider perakende firmasının hâkim olduğu bir pazarda gerçekleşmektedir (Berkum/Meijl, 2002;

Humphrey, 2005). Bu yapı, bir yandan da gelişmiş ülkelerin sofistike, çeşitlilik tercih eden yüksek gelirli tüketicilerine (Dixit/Stiglitz, 1977; Lancaster, 1980; Ethier, 1982), benzer ürünlerin farklılaşmış türlerinin sunulmasına imkan tanımaktadır. Eksik rekabetçi piyasa yapısı, içsel ölçek ekonomileri ve tüketici tercihleri, bir araya geldiklerinde, firmaların ürün çeşitlendirmesine gitmesine ve uluslararası gıda şirketlerinin menşei olan ülkelerin ihracat kapasitesinin artmasına yol açmaktadır. Gıda tedarik zincirinde monopson bir piyasa yapısına yol açan bu süreçte, uluslararası tarım şirketleri sadece tarım teknolojilerinin temini ve girdi tedarik süreçlerini değil, nihai alıcı rolleriyle hammaddeden nihai ürüne tüm bir gıda zincirini yönetir hale gelmiştir.

Kimi çalışmalarda üçüncü gıda rejimi olarak ifade edilen bu süreçte, gelişmekte olan ülkelerdeki tarımsal üreticiler, niş pazarlar için küresel gıda şirketlerinin ve süpermarket zincirlerinin gereksinim duyduğu yüksek değerli ve emek yoğun turfanda sebze, meyve, çiçek gibi ürünlerle, tarımsal sanayinin gereksinim duyduğu kanola vb. gibi sanayi ürünleri üretiminde uzmanlaşmaktadır (Aydın, 2009:61; Aydın, 2016: 49; Aydın/Aydın, 2018; Özkul, 2021:1330). Bu durum ise dünya tarımsal üretim ve ticaret yapısında ülkelerin dikey olarak uzmanlaştığı bir yapıya yol açmaktadır. Uluslararası ticaret literatüründe, bu durum, uluslararası üretim paylaşımı (Ng/Yeats, 2001), ürün içi uzmanlaşma (Arndt, 1997), katma değer zincirini parçalara ayırmak (Krugman, 1995), dikey uzmanlaşma (Hummels/Rapoport/Yi, 1998) gibi ifadelerle tanımlanmaktadır. Böylesine bir üretim yapısında, tarımsal üretim ve ticaretin katma değer içeriği, büyük ölçüde nihai ürün üreticisi olan gelişmiş ülkelere kalmaktadır.

Neticede ülkelerin tarımsal üretim ve uzmanlaşma biçimleri, yalnızca coğrafi özellikler, toprak yapısı, iklim gibi dışsal koşullara ve üretkenlik, sermaye yoğunluğu gibi tarihsel olarak biriktirdiği üretim faktörlerine bağlı değildir. Tarımsal ticareti açıklamaya yönelik geleneksel teoriler tarafından ortaya konulan bu unsurların yanı sıra, yeni ticaret teorileri sektörel veyahut firmaya özgü ölçek ekonomileri, piyasa yapısı ve tüketici tercihlerinin de tarımsal üretimde verimlilik artışı sağlanması ve ürün çeşitlendirilmesine gidilmesinin arkasındaki temel etmenler olduğunu ve böylelikle bir ülkenin tarımsal ticaret potansiyelinin artırılabilceğini iddia etmektedir. Bu teorik yaklaşımlardan hareketle, açık ekonomilerde, ülkelerin üretim ve ihracat yapıları arasında dinamik bir ilişki olduğu görülmektedir. Bir ürünün ihracatının yapılabilmesi, üretimi için uygun teknoloji/faktör donanımı ya da piyasa yapısının olması gibi ülkeye özgü faktörler tarafından belirlenirken, dışa açılmayla birlikte, bir ülkenin küresel iş bölümü ve uzmanlaşma içerisindeki konumu mevcut

üretim yapısında giderek artan bir yoğunlaşmaya sebep olabilmektedir. Bunu aşmanın yolu, zaman içerisinde üretim kapasitelerini geliştirmek suretiyle daha katma değeri yüksek ürünlerin üretim ve ticaretinde uzmanlaşmaktır. Çünkü uzmanlaşma yapısı statik değil dinamik bir süreçtir. Üretim kapasitesinin geliştirilmesi ise, çoğunlukla klasik ticaret teorilerinin serbest piyasa ve minimum devlet müdahalesi varsayımlarının dışına çıkmayı gerektirir. Devletlerin ulusal ve uluslararası ölçekte yürütmekte oldukları iktisat politikaları, tarımsal üretim ve uzmanlaşma yapısına etki eden bir diğer önemli faktördür.

AB örneğinde görüldüğü gibi, üretici teşvikleri, ithalat kotaları gibi tarım politikaları, ülkelerin tarımsal üretim yapısına ve dünya tarımsal üretim ve ticaretindeki görece konumuna doğrudan etki eden bir diğer önemli unsurdur. Tarım politikalarının etkileri Türkiye tarımı açısından ele alındığında ise, üretim ve uzmanlaşma yapısında önemli değişikliklere yol açan ve birbirleriyle bağlantılı iki dönüşümden söz edilebilir. İlk dünya ekonomisindeki liberalleşme eğilimleri, ikincisi ise bu eğilimlerin Türkiye'deki tarım politikalarına yansımaları neticesinde Türkiye tarımında yaşanan dönüşümdür. İlk olarak, küresel ölçekte 1986 yılında başlayan ve 1993 yılına kadar süren Uruguay turu toplantılarının sonunda, ABD ve Cairns grubu¹ ülkelerinin çabalarıyla tarımsal ürünler ticareti de bu kapsama dâhil edilmiş ve tüm ülkeler tarımsal ihracat teşvikleri ve yurtiçi tarımsal desteklerini aşamalı olarak azaltmak yönünde uzlaşmışlardır. Ayrıca tarife dışı ticaret engellerini, tarife haline getirmeleri ve bu tarifelerin de zaman içerisinde azaltılması öngörülmüştür (Balaam/Dillman, 2014: 137). Buna ek olarak ise sağlık ve bitki sağlığı önlemleri kapsamında insan, hayvan, bitki yaşamı ve sağlığını korumak amacıyla ticaret kontrolleri getirilmiştir (Balaam, 2005: 54). Bu türden önlemler ise uygulamada gelişmekte olan ülkelerin mevcut kapasitelerini aşan ve uyumlanmaları için yeterli süre tanımayan düzenlemeler olduğundan çoğu gelişmekte olan ülke bu kapsamda uygulanan ticaret engelleri sebebiyle gelişmiş ülke pazarlarına erişimde sıkıntılar yaşamaktadır (O'Brien/Williams, 2016: 119). 1948 yılında ABD'nin öncülüğünde kurulan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade - GATT) çerçevesinde başlayan çok taraflı ticaret müzakerelerindeki dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik çabalar, Uruguay turuna gelene kadar tarımsal ürünleri kapsam dışında bırakmıştır. Birçok gelişmiş ülke, karşılaştırmalı olarak dezavantajlı oldukları tarımsal ürünlerin ticaretini serbestleştirmekte çekimser kalmış ve başını Brezilya'nın çektiği tarımsal ürün ihracatçısı gelişmekte olan ülkeler de GATT çerçevesinde sürdürülen toplantılarda bu durumun ticaret dengeleri açısından yarattığı mağduriyeti sıklıkla dile

getirmiştir. Diğer yandan gelişmekte olan ülkeler açısından, ihracat sepetinde önemli yer tutan tarım ürünlerinin dış ticaret hadlerinde sanayi ürünlerine kıyasla yaşanan gerilemenin ihracat gelirlerinde ortaya çıkardığı kayıplar da uluslararası ticaret literatüründe tartışılan bir diğer önemli husustur. Gerek gelişmiş ülkelerin tarımsal teşvikleri neticesinde oluşan tarımsal ürün fazlasının (O'brien/Williams, 2016: 117), gerekse Singer-Prebisch tezinde yer alan dünya tarım ürünleri talebinin gelir esnekliğinin birden küçük olması sebebiyle tarım ürünleri talebinin sanayi ürünlerine kıyasla azalmasının (Krugman vd., 2018: 728) tarımsal gıda ürün fiyatlarında gerilemeye yol açtığı iddia edilmiştir. Bu sebeplerle, Cairns grubu ülkeleri, GATT müzakerelerinde gelişmiş ülkelerin uyguladıkları tarımsal teşvik ve kotaların kaldırılması yönünde çaba göstermiştir. Uruguay turuna gelindiğinde, gelişmiş ülkelerin temsilcilerinin ülkelerindeki çiftçi örgütlerinden bağımsız ve onların çıkarları hilafına tarımda serbestleşmeye gidilmesi yönünde uzlaşmaları, küresel gıda zincirlerinde ulaşılmış oldukları aşama ile yakından ilgilidir. Bu ülkelerdeki tarım sektörünün küçük aile çiftçiliğinin hâkim olduğu tarımsal üretim biçiminden, bu ürünlerin işlenmesi, paketlenmesi, pazarlanması ve taşınması gibi üretim aşamalarını içeren işlenmiş gıda ürünleri sektörüne doğru geçişi bu süreçte etkin olmuştur. Küresel gıda zincirlerinin lideri konumundaki pek çok gelişmiş ülke firması için kendi ticaret bağlantılarını küresel ölçekte yaymak ve dünyanın her yerinden çok çeşitli ürünleri temin edebilmek için tarımsal ürünlerde ticaretin serbestleşmesi o dönemde kritik bir öneme haizdi (Balaam, 2005: 58). Bu sebeple uluslararası gıda şirketleri, uluslararası anlaşmalarda 1990'ların ikinci yarısında giderek açığa çıkan neoliberal dönüşümün itici gücü olmuştur. Dolayısıyla Uruguay turunda alınan bu karar, tarıma dayalı sanayi kesimlerinin önünü açan ve tüm dünyada küçük çiftçilerin kendi üretimleri ile ilgili karar verme haklarını kaybettiği sözleşmeli üreticiliğe ve nihai satın alıcı pozisyonundaki ihracatçı firmaya bağımlı bir üretim yapısına yol açan sürecin başlangıcı olmuştur.

Öte yandan, nihai ürün üretiminin küresel ölçekte organize olduğu üretim biçimlerinin giderek yaygınlaşmaya başladığı bu türden bir yapıda, ülkelerin ihracat sepetinin kompozisyonu her zaman üretim ve uzmanlaşma yapısının bir göstergesi olmayabilmektedir. Tarımsal ürünler ticaretinde de gerek uluslararası şirketlerin liderliğindeki gıda üretim zincirlerinin giderek yaygınlaşması, gerekse bazı tarımsal ürünlerin de dâhilde işleme rejimi (DİR) kapsamına alınması neticesinde bir ülkenin ihracat kompozisyonu tarımsal üretimden farklılaşabilmektedir. Bu türden durumlarda, karşılaştırmalı üstünlüğü ve ülkelerin uzmanlaşma biçimlerini ihracattan hareketle ölçmeye yönelik olarak geliştirilen endeksler yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Bu sebeple çalışmada,

literatürde geniş yer tutan yansıtılmış karşılaştırmalı üstünlük endekslerine yer verilmemiştir. Bunun yerine, Türkiye'nin tarımsal üretim ve uzmanlaşma biçimi, ürün gruplarının ekili alan ve üretim miktarlarının kıyaslanması yoluyla değerlendirilmiş, bunun sonucunda ortaya çıkan görünümün ise Türkiye'nin tarımsal ihracat sepetindeki ürün kompozisyonunu ne ölçüde yansıttığı tartışılmıştır.

3. Türkiye'nin Tarımsal Üretim ve İhracat Yapısının Analizi

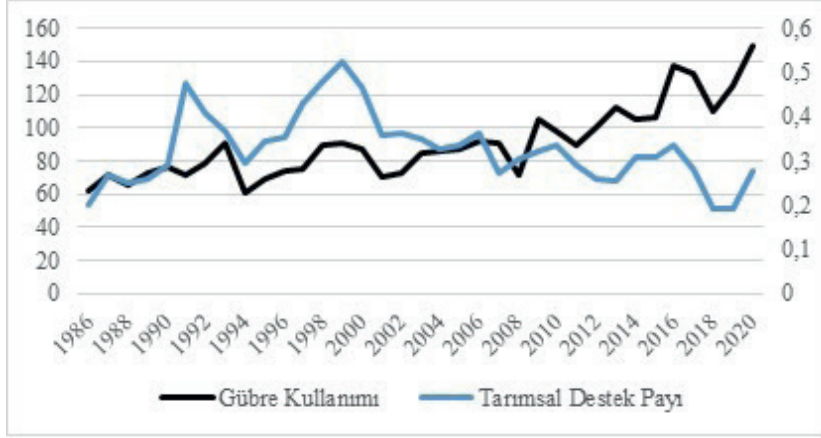
Türkiye'nin tarım politikalarının şekillenmesinde bir önceki kısımda yer verilen uluslararası politik ve iktisadi gelişmelerin önemli ölçüde etkisi olmuştur. Bu sebeple Türkiye'de tarımsal üretim ve uzmanlaşma biçimindeki değişime etki eden ikinci unsur, ülkedeki tarım politikalarının uluslararası ölçekte yaşanan gelişmelere bağlı olarak yaşadığı dönüşümdür. 1980 ve sonrasında Washington Uzlaşısının hâkim iktisadi görüş haline gelmesi neticesinde dünya ekonomisinde gözlemlenen liberalleşme eğilimleri, tarım politikalarına yansımış olsa da Türkiye'de 1990'ların ikinci yarısına kadar devlet, tarımsal desteklerini önemli ölçüde sürdürmüştür. Ne var ki gerek Uruguay turunun sonlanmasının ardından 1995'te kurulan DTÖ'nün gözetimindeki Tarım Anlaşması'na uyum çabaları, gerekse AB'ye tam adaylık statüsünün elde edilmesinin ardından Ortak Tarım Politikası'na uyum ile ilgili yapılan düzenlemeler, 2000'li yıllardan itibaren tarımın piyasalaşması yönünde uygulanan politikaların önünü açmıştır. Ayrıca 1999 ekonomik krizinin ardından başlatılan IMF destekli yapısal uyum programları çerçevesinde verilen taahhütler de bu dönüşümde etkili olmuştur (Övgün, 2010: 100-101; Özalp, 2019: 67; Önal, 2019: 65).

Bu kapsamda 2001 yılında başlatılan ve 2001-2010 yılları arasında uygulanan Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin temel hedefleri arasında devletin tarımsal üretim, işletme ve pazarlama alanlarında doğrudan desteğini çekmesi, bütçeden finanse edilen ürün müdahale alımlarının azaltılması, fiyat desteği, kredi ve gübre sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılması ve yerine doğrudan gelir desteği uygulamasına geçilmesi yer almıştır (World Bank, 2002). Yalnızca 2002 yılı sonuna gelindiğinde reform programı kapsamında tarımsal teşvikler 5,5 milyar dolardan 0,6 milyar dolara gerilemiştir. Bu kesintilerin 3,1 milyar dolar ile yarısından fazlası ise devlet tarafından finanse edilen ürün alımlarına getirilen kısıtlamalar neticesinde elde edilmiştir. Bunun yanında gerileyen tarımsal teşviklerin 1,4 milyar dolarlık kısmı borç silme ve kredi teşviklerinin kaldırılmasından, 800 milyon dolarlık kısmı tarım kredi kooperatiflerine yönlendirilen mali transferlerin sona ermesinden ve 300 milyon dolarlık kısmı ise gübre desteklerinde yaşanan kesintilerden

kaynaklanmıştır. Bunların yerine teşviklerin kesilmesi ile yaşanan gelir kaybının telafisi için 2001 yılında başlatılan doğrudan gelir desteği (DGD) programının maliyeti ise, 2002'de 1,25 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu döneme kadar tarımsal ürün, girdi, kredi piyasalarına doğrudan müdahalelerin hâkim olduğu bir tarım politikası anlayışından, devletin tarımsal teşviklerinin büyük ölçüde kısılarak DGD uygulamasının öne çıkartıldığı bir anlayışa geçişin, kriz dönemindeki Türkiye ekonomisinin mali istikrarına net katkısı 2002 yılında 4,3 milyar dolar olmuştur. Bu değer ise o dönemde tarımsal transferlerde üçte ikiden fazla bir kesintiyi ifade etmektedir (Lundell et al., 2004: vii). Neticede mazot-gübre desteğini içeren alan bazlı desteklerin toplam tarımsal destekler içindeki payı 2002'de %86 iken, 2017'de %35'e gerilemiştir. Buna karşılık fark ödemesi desteklerinin payı ise aynı dönemde %10'dan %51'e yükselmiştir (Özalp, 2019: 60).

Bu dönemden itibaren tarımsal ürün ve girdi piyasalarında etkili olan Yem Sanayi (YEMSAN), Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), Orman Ürünleri Sanayi (ORÜS), Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK), Türkiye Gübre Sanayi Anonim Şirketi (TÜGSAŞ), TEKEL gibi kamu kurumları birbiri ardına özelleştirilmiştir. Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) ve Et ve Balık Kurumunun (EBK) ise piyasa etkisi daraltılmıştır (Günaydın, 2006: 21; Özalp, 2019: 67). Devletin girdi, ürün ve kredi piyasalarından çekilmesi ile birlikte ürün-girdi piyasalarının kontrolü tek alıcı konumunda olan şirketlerin eline geçmiştir. Türkiye'de kimyasal gübre üretiminde kullanılan hammaddelerin %95'ine yakını ithal edilmektedir (Tarım Orman Şurası, 2019: 30). Bu durum gübre fiyatlarının dış şoklardan önemli ölçüde etkilenmesine sebep olmakta ve gübrenin en yüksek paya sahip olduğu tarımsal girdi fiyatlarını da yukarı çekmektedir. Özellikle de son dönemde pandemi ve Rusya - Ukrayna geriliminin doğalgaz fiyatlarında yarattığı dramatik yükseliş gübre fiyatlarının da yükselmesine sebep olmuştur (Türkiye Bankalar Birliği, 2023: 15-16, 82). Bir diğer yandan Türkiye'de gübre kullanımı Şekil 1'de görüleceği üzere 2008 ve sonrasında artış eğilimine girmiştir. Şekil 1 sol ekseninde ekilebilir arazilerde hektar başına kg cinsinden gübre kullanımı miktarı yer almaktadır. Buna göre, Türkiye'de 1986'da ekilebilir arazilerde hektar başına yaklaşık 62 kg gübre kullanılırken, 2008'de bu değer 72 kg olarak gerçekleşmiş, 2020'ye gelindiğinde ise gübre kullanımı oldukça yükselerek yaklaşık 150 kg'a ulaşmıştır. Buna karşılık OECD'den elde edilen verilerden hareketle hesaplanan² tarımsal desteklerin tarımsal gelir içerisindeki payı ise, Şekil 1 sağ ekseninde görüleceği üzere, 2000'li yıllardan itibaren ciddi ölçüde gerilemiştir.

Şekil 1: Türkiye’de Gübre Kullanımı ve Tarımsal Destek Payının Yıllara Göre Seyri

Kaynak: Gübre Kullanımı için World Bank, WDI (2023), <https://data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS?locations=TR> (10.09.2023); Tarımsal Destek Payı için OECD, <https://stats.oecd.org/> (10.09.2023).

Bir yandan gübre desteklerinin toplam tarımsal destekler içindeki payı azalırken, diğer yandan gübre üretiminin büyük ölçüde kamunun elinden çıkıp özel sektöre geçmesi ile birlikte, gübre fiyatlarındaki artışlar doğrudan tarımsal üreticilere yansımaktadır. Bunun yanında 2019 ve sonrasında yürütülen makro iktisadi politikalar neticesinde kurda yaşanan artışlar ve TL'nin değersizleşmesi ithal girdi fiyatlarının daha da artmasına neden olmaktadır.

İlerleyen kısımda tarım politikalarında yaşanan dönüşüm ve Türkiye'nin mevcut iktisadi koşulları çerçevesinde üretim ve dış ticaret yapısında yaşanan değişimler ürün grupları bazında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İlk kısım, tarımsal dış ticaretin temel belirleyicisi olan tarımsal üretim ve uzmanlaşma yapısında yaşanan değişimleri ele almakta, ikinci kısım ise, bu değişimlerin ihracat yapısında yarattığı olası etkilerin izini sürmektedir. İkinci kısımda, ayrıca Türkiye'nin dünya tarımsal üretim ve katma değerindeki yeri ele alınmakta ve böylelikle dünya tarımsal ticaretindeki pozisyonu, yalnızca ülke içi üretim yapısı açısından değil, uluslararası iş bölümü ve uzmanlaşma açısından da değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Son olarak, Türkiye'nin ticarete konu olan ürün gruplarında dış ticaret dengesi ve dünyaya kıyasla ihracat büyüme performansı değerlendirilerek, ihracattaki mevcut durumun üretim yapısının bir sonucu olup olmadığı tartışılmaktadır.

3.1. Türkiye'nin Tarımsal Uzmanlaşma Yapısındaki Değişimler

Türkiye coğrafi özellikleri ve yüz ölçümü dikkate alındığında, çok çeşitli iklim özelliklerine sahip, yer yer mikroklima alanlarını da içine alan geniş bir tarımsal ürün çeşitliliğine sahiptir. Bu kısımda başlıca bitkisel ürün gruplarının ekim alanlarında ve üretim miktarında son 25 yılda gözlemlenen artış ve azalışlar ele alınmaktadır³. Tarımsal ürünler tanımı altında farklı çalışmalarda farklı ürün grupları ele alınabilmektedir. Bu değişimlerin hesaplanmasında TÜİK'in farklı veri tabanları kullanılmıştır. Ekim alanları ve üretim miktarı verileri için TÜİK Bölgesel İstatistiklerden (TÜİK(a)), tekil ürünlerin üretim miktarı için TÜİK bitkisel üretim istatistiklerinden (TÜİK(b)) ve yeterlilik oranları için ise, TÜİK bitkisel ürün denge tablolarından (TÜİK(c)) faydalanılmıştır.

Bir diğer husus ise, tarımsal ürünlerin içeriği ile ilgilidir. Bazı çalışmalar hayvancılık sektörüne dâhil olan canlı hayvan ve hayvansal ürünleri de tarımsal ürünler kapsamında bitkisel ürünler ile birlikte değerlendirebilmektedir. Bu çalışmada ise, tarımsal uzmanlaşma yapısı yalnızca bitkisel ürünlerin üretimi ve ihracatı ile sınırlandırılmış ve bu bağlamda ele alınmıştır.

Tablo 1: 1995-2020 arasında tarımsal ürün gruplarının ekim alanları ve üretim miktarındaki değişim

46

	Ekim Alanı Artan Ürün Grupları	Ekim Alanı Azalan Ürün Grupları
Üretim Miktarı Artan Ürün Grupları	Saman ve ot (yem bitkileri); şekerpancarı; yağlı tohumlar; meyve, içecek ve baharat bitkileri	Tahıllar; patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular; bağ alanları; sebzeler
Üretim Miktarı Azalan Ürün Grupları	Zeytin	Pamuk; tütün; parfümeri eczacılık vb. bitkiler, şeker pancarı ve yem bitkileri tohumları

Kaynak: TÜİK(a), Bölgesel İstatistikler, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/sorguSayfa.do?target=degisken#>

Tablo 1'de ilgili ürün grupları ekim alanı ve üretim miktarındaki değişimler göz önüne alınarak dört farklı kategoride gruplandırılmıştır. Buna göre;

- Ekim alanı ve üretim miktarı artan ürünler: “Saman ve Ot” (Yem Bitkileri), “Şekerpancarı”, “Yağlı Tohumlar”, “Meyve, İçecek ve Baharat Bitkileri”

b. Ekim alanları azalırken üretim miktarı artan ürünler: “Tahıllar”, “Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular”, “Bağ alanları”, “Sebzeler”

c. Ekim alanları artarken üretim miktarı azalan ürünler: “Zeytin”

d. Ekim alanları ve üretim miktarı azalan ürünler: “Pamuk”, “Tütün”, “Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları şeklinde bir değerlendirmeye ulaşılmıştır. Alt kısımlarda bu dört farklı kategoriye giren ürünlerin üretim yapısındaki bu değişimlere dair değerlendirmeler sunulmaktadır.

a. Ekim alanı ve üretim miktarı artan ürünler

İlk gruptaki ürünlere bakıldığında, “Yağlı Tohumlar” ile “Saman ve Ot” ekimi ve üretimindeki artışların, yakın zamanda destekleme kapsamına alınan stratejik ürünler içinde yer almaları ile yakından ilgisi vardır. Türkiye’de üretimin yetersiz olduğu ve yurtiçi kullanımın ithalat ile telafi edilmeye çalışıldığı yem bitkisi ihtiyacının karşılanmasında “Saman ve Ot” doğrudan, “Yağlı Tohumlar” ise dolaylı olarak girdi kaynağıdır. Yavuz vd. (2020: 349) Türkiye’de üretilen kaba yemin, ülke ihtiyacının yalnızca %37,6’sını karşıladığını tespit etmiştir. Yeterlilik oranının çok düşük olduğu ve gerileyen çayır ve mera alanlarına bağlı olarak ihtiyacın daha da arttığı yem bitkileri üretimindeki eksiklik, Türkiye’nin kırmızı eti en pahalı üreten ülkelerden biri olmasına yol açmıştır. FAO verilerine göre üretici bazında bir kilogram sığır etinin fiyatı İspanya’da 2.81, Almanya’da 3.76, Fransa’da 4.43, ABD’de 4.56, Türkiye’de ise 7.52 dolardır (Ülker vd., 2020: 97). Tüm bu sebeplerle, kaba yem açığının kapatılması için Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı’nın 2000/22 no’lu tebliğinin ardından çıkartılan bir dizi bakanlar kurulu kararı ile yem bitkileri üretimine yönelik teşvikler artmıştır.

Öte yandan yağlı tohumlar, yalnızca yem bitkilerinin değil, bitkisel yağ üretiminin de hammaddesini oluşturmaktadır. Ancak Türkiye bitkisel yağ üretimi için gerekli düzeyde yağlı tohum üretememektedir. Türkiye’nin yağlı tohumlardaki yeterlilik oranı pamuk çiğidinde %101, kanolada %76,7, ayçiçeğinde %64,6, ve soyada %7,1’dir (Kadakoğlu/Karlı, 2019). 2001 yılında Türkiye’nin IMF’ye verdiği taahhütler çerçevesinde tarımsal üretimde kredi ve sulama desteği hariç, gübre, tohum, ve ilaç destekleri önemli ölçüde azaltılmış veyahut tamamen kaldırılmıştır (Acar/Bulut, 2009: 4). Bunun yerine doğrudan gelir desteği ve prim ödemeleri desteğine geçilmiştir. Yağlı tohumlar da bundan azade değildir. Literatürdeki bir dizi çalışmada Türkiye’de mevcut

prim destekleri altında, yağlı tohum üretiminin yeteri kadar arttırılmadığı bir durumda dışa bağımlılığın giderek artacağı ifade edilmektedir (Koç/Dölekoğlu, 2003; Semerci/Durmuş, 2021; BYSD, 2022). Maalesef mevcut prim destek sistemi ise üreticinin maliyetlerini karşılamakta yetersizdir. Türkiye'nin en fazla ürettiği yağlı tohum olan ayçiçeği, 2008 yılından beri diğer tüm tohumlar arasında reel olarak en düşük prim desteğini elde etmiştir (Kadakoğlu/Karlı, 2019: 339). Bu sebeple, bazı bölgelerde üreticiler, ayçiçeği/buğday münavebesinde fiyat paritesi ve destek miktarlarındaki farklılıklara bağlı olarak üretim tercihinde bulunabilmektedir (Semerci/Durmuş, 2021: 62). Bu durum ise ayçiçeği üretiminin yıldan yıla sürdürülebilirliğini önemli ölçüde etkilemektedir.

“Meyve, İçecek ve Baharat bitkileri”, son yirmi beş yılda ekim alanı ve üretim miktarını arttırmış bir diğer ürün grubudur. Bu ürün grubunda, üzüm, elma, portakal gibi meyvelerin yanı sıra çay gibi içecek bitkileri ile kırmızıbiber, kekik, kimyon, çörekotu vb. baharat bitkileri, badem, ceviz ve fındık gibi ürünler de yer almaktadır⁴. Bu ürün grubunda ekim alanı en geniş ürün fındık olmakla birlikte, ekim alanlarında son dönemde gözlemlenen artış esasen ceviz, kiraz, şam fıstığı ve badem ekimindeki artıştan kaynaklanmıştır. Şam fıstığı sulu koşullarda tarımı yapıldığında verimi büyük ölçüde artan bir bitkidir. GAP projesinin büyük bir kısmının tamamlanmasıyla birlikte sulu koşullarda antepfıstığı bahçelerinin kurulması hızlanmıştır (Arpacı/Atlı, 2000: 265). Bu durum şam fıstığı ekim alanlarının meyve-içecek bitkileri toplam alanı içerisindeki payının %13'ten %16'ya yükselmesine neden olmuştur (TÜİK(a)).

Son olarak şekerpancarı da ekim ve üretim alanlarının birlikte arttığı bir diğer tarımsal üründür. Ne var ki, şekerpancarındaki ekim alanı artışı sınırlı olup (%9), yıllar içerisinde dalgalı bir seyir izlemiştir. 1995 yılında 309417 hektar alanda şeker pancarı ekimi yapılırken, 1998'te bu rakam 500 binin üzerine çıkmış, fakat 1998 yılından itibaren kota düzenlemeleri ve fiyat artışıdaki düşüşler ekim alanlarında ve dolayısıyla üretimde daralmaya neden olmuştur (Tosun/Arslan, 2016: 331). Buna ek olarak, IMF ve Dünya Bankasına verilen taahhütler çerçevesinde 04.04.2001 tarihinde kabul edilen 4634 sayılı Şeker Kanunu ile şeker üretiminde kota uygulamasının kurula bağlanmasıyla birlikte üretim miktarındaki gerileme devam etmiştir. Şeker pancarı ekimine kota getirilmesinin ardından 08.04.2003 Tarihli ve 2003/5512 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile “şeker pancarı üretimi kotalarının daraltılmasıyla oluşacak alanlarda şeker pancarı yerine alternatif olarak mısır, ayçiçeği, soya fasulyesi ve yem bitkisi ekimi yapan üreticilere bir defaya

mahsus olmak üzere telafi edici ödeme yapılmasına” karar verilmiştir. Buna göre 2004 yılında 36 bin dekar alanda alternatif ekim yapan 6 bin çiftçiye 4,5 trilyon TL ödeme yapılmıştır (Yavuz, 2005: 56). 2015 yılında 273995 hektar ile en düşük ekim alanı seviyesine ulaştıktan sonra, şeker ekim alanları tekrardan yükselmeye başlamıştır. Şeker pancarı üretimi ve ekimindeki bu gerilemede kota uygulamasının yanında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin Özelleştirme Yüksek Kurulu’nun; 20.12.2000 tarih ve 2000/92 sayılı kararı ile özelleştirme kapsamına, 12/08/2008 tarih ve 2008/50 sayılı kararı ile de özelleştirme programına alınması da etkili olmuştur. Böylelikle tarımsal üretim ve üreticiler hazırlıksız bir biçimde piyasa koşullarında üretim yapmak durumunda kalmıştır. Diğer ülkelere kıyasla yüksek üretim maliyetlerine sahip olan şekerpancarı üretiminde, Türkşeker ve özelleştirme sonrasında ortaya çıkan özel firmalar için sözleşmeli tarım modeliyle üretim yapan üreticilerin sayısı yıllar içerisinde gerilemiş ve 2000 yılında 411000 olan pancar üreticisi sayısı, 2021’de 86296 olarak gerçekleşmiştir (Duru vd., 2021: 44; Türkşeker, 2022: 29, ZMO, 2015).

Bu türden bir üretim yapısı içerisinde şeker pancarı ekiminin görece düşük verimli olduğu bölgelerde çiftçiler alternatif ürünlere yönelmiştir. Batı Karadeniz bölgesi şeker pancarı ekim alanlarının önemli ölçüde daraldığı bölgelerden biridir. Çarşamba’da Türkşeker’e ait, Amasya, Çorum ve Turhal’da ise özel firmalara ait şeker pancarı üretim tesisleri yer almaktadır. Bölgedeki çiftçilerin alternatif ürünlere yönelmesi ve yeterli şeker pancarı ekilmemesi sebebiyle Çarşamba’daki Türkşeker fabrikası 2011 yılından itibaren üretime ara vermiştir (AA, 24.10.2020). Çiftçilerin farklı ürünlere yönelmesinin sebebi olarak ise, Samsun’da ekilen şekerpancarındaki şeker oranının (%13), İç Anadolu’dakine kıyasla (%18) daha düşük olması sebebiyle pancar fiyatlarının Samsun’da diğer bölgelere kıyasla görece düşük kalması öne sürülmüştür (Milliyet, 31.07.2015). Benzer şekilde Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde de son 25 yılda ekim alanları %46 oranında azalmıştır. Erzurum’da 1995 yılında 235 köyde 10957 çiftçi üretim yapıyorken, 2019’a gelindiğinde üretim yapan çiftçi sayısı 70 köyde 1505’e gerilemiştir. Şeker pancarı üretimi yapan çiftçi sayısı 1998 yılında 15191 ile en yüksek seviyesine ulaşmış, ancak kota uygulamalarının devreye girmesi ile bu sayı yıldan yıla azalmıştır (Koday/Yıldırım, 2021: 134). Topcu v.d. (2012)’nin Erzurum’daki şekerpancarı üretiminin maliyetleri üzerine yaptıkları çalışma, bu azalışın olası sebeplerini de ortaya koymaktadır. Buna göre, şeker pancarı üretiminde gübre, sulama, hasat ve harman üretim süreçlerinde uygulanan yöntemler verimliliği düşürmektedir. Diğer yandan, serbest piyasada belirlenen girdi maliyetlerine karşılık, ürün fiyatı, kamu politikalarının kararlarına göre

fiyat belirleyen monopolcü yapıdaki imalatçı firmaların kota uygulamaları ve fiyat kesintileri ile sınırlandırılmaktadır. Dolayısıyla etkinsiz üretim ve yüksek girdi maliyetleri sonucunda ortaya çıkan maliyet enflasyonu ile baskılanan ürün alım fiyatları arasında sıkışan şeker pancarı üreticileri zaman içerisinde üretmekten vazgeçmiştir. Dolayısıyla ekim alanlarının, seneler içerisinde, görece düşük verimli bölgelerden görece yüksek verimli bölgelere doğru kayması neticesinde toplam ekim alanlarında belirgin bir değişim yaşanmazken, üretim miktarı artmıştır. Bu durum ekilen alan başına üretim miktarının artmasına yol açmıştır. Ancak yeterlilik oranının son yirmi yılda azalan bir eğilim göstermiş olması, üretimde yurtiçi kullanımı telafi edecek düzeyde bir üretim artışı yaşanmamış olduğunun göstergesidir (TÜİK (b)).

b. Ekim alanları azalırken üretim miktarı artan ürünler

Bu grupta, ilk olarak, Türkiye'de en geniş ekim alanına sahip olan "Tahıllar" öne çıkmaktadır. Tahıllarda ekim alanları, Türkiye genelinde son 25 yılda %19 azalmıştır. 1995'te yaklaşık 14 milyon hektar olan tahıl ekim alanları, 2020'ye gelindiğinde 11 milyon hektara gerilemiştir. Aynı dönemde tahıl üretimi ise, son 25 yılda 28 milyon tondan 37 milyon tona yükselmiş ve %31 artış göstermiştir. Ekili alanlar azalırken, üretim miktarının artmış olması, verimliliğin aynı dönemde artmış olduğunun bir göstergesidir. Nitekim tahıl verimi 1995 yılında 205 (kg/da) iken 2020 yılında 334 (kg/da)'ya yükselmiştir (TÜİK(a)). Buna karşılık tahıl üretiminin her ürün için artıyor olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin, tahıllar içerisinde önemli bir yeri olan buğdayda, ekiliş alanları hızla azalırken, üretim son 20 senedir 20 milyon ton civarında durağan bir seyir izlemektedir (TÜİK(b)). Tahıllarda ekili alan başına üretim miktarının artıyor olmasında, tahıl ekiminin giderek verimliliğin yüksek olduğu topraklara doğru kaymasının da etkisi vardır. Özellikle buğday ekim alanlarında girdi fiyatlarının ciddi ölçüde yükselmesine karşın buğday fiyatlarında yeterli artışın olmaması küçük üreticilerin tarlalarını terk etmelerine ve buğday ekim alanlarının verimsiz alanlardan çekilmesine yol açmıştır. Böylelikle ekim alanları görece verimli alanlarda yoğunlaşmıştır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu bölgesinde, GAP sonrası suluda buğday tarımının artması da verimlilik artışlarının bir diğer sebebi olarak değerlendirilebilir (Gençtan, 2020: 374). Nitekim verimlilik artışları bölgesel olarak değerlendirildiğinde, verimlilik artışının en fazla yaşandığı bölgenin Güneydoğu Anadolu bölgesi olduğu görülmektedir (TÜİK(a)). Her ne kadar verimlilikte artış sağlanmış olsa da, dünya ortalamasının altındadır (TMO, 2017: 6). Bir diğer yandan, tahıl ürünlerinden buğday ve arpanın yeterlilik oranlarında son yirmi senedir gerileme yaşanmaktadır (TÜİK(c)). Her ne kadar buğdayda yeterlilik oranı halen yüksek olsa da (2020'de

%102), nüfus artışı ile birlikte değerlendirildiğinde yeterlilik oranlarında son kırk yılda gerileme olduğu tahmin edilmektedir⁵. 2000’li yıllardan sonra buğday ekim alanlarının azalmasına neden olan başlıca sebepler arasında, girdi fiyatlarının sürekli artması, girdi desteklerinin çok düşük kalması, piyasada oluşan ürün fiyatlarının istenilen düzeyde artmaması ve TMO’nun destekleme alımı yapmaması öne çıkmaktadır (Yeni, 2022: 18). Tahıllar, gıda üretim zincirinde unlu mamuller, makarna, irmik, bulgur, bisküvi gibi kuru gıda ürünlerinin hammaddesidir. Bu sebeple, buğday fiyatlarındaki artışlar temel gıda ürünlerinin fiyatlarını da doğrudan etkilemektedir. TMO’nun destekleme alımı yapmaması ve alım garantisi açıklamamasının yanına artan ithalatın yarattığı ikame etkisi eklendiğinde, buğday fiyatları üzerinde baskı oluşturmakta ve bir politika tercihi olarak temel gıda ürünleri fiyatlarının tüketiciler lehine düşük tutulmasına imkân tanımaktadır. Ancak bu durum, bir diğer yandan, buğday üreticilerinin üretimden çekilmesi ve buğdayda ithalata bağımlılığın artması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla, ilerleyen yıllarda nüfus artış hızı dikkate alınarak tahıl ürünlerinde gıda güvenliği açısından gerekli tedbirlerin alınması önem arz etmektedir. Tahıllarda en büyük sorun, üretilen ürünlerin görece düşük kaliteli olmasıdır. Bu durum işlenmiş hububat ürünleri sektöründe ithalata yönelinmesinin en önemli sebeplerinden biridir. 2005 yılından itibaren sertifikalı tohum kullanımına prim desteği verilerek kalite sorununun üstesinden gelinmeye çalışılmaktadır (Ege vd., 2007: 10). 1996-2018 yılları arasında buğday ithalatında gümrük vergisi oranı %130 gibi yüksek bir oranda olmasına rağmen ithalat iki kat artmıştır (Duru, vd. 2019: 558). Ayrıca kuru gıda ürünlerine talebin pandemi döneminde küresel ölçekte artması, buğdaya olan talebi ve buğday fiyatlarını arttırmıştır. Pandeminin sonunda iki büyük hububat ihracatçısı Rusya ve Ukrayna arasında patlak veren kriz ise buğday ithalatının yarısından fazlasını Rusya’dan yapan Türkiye için tahıl tedarikinde kırılganlığı arttırmıştır. Dolayısıyla salgın dönemi koşulları ve uluslararası çatışmalar, gıda güvenliği ve kendi kendine yeterlilik gibi meselelerin ülke ekonomileri için önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Türkiye’de de salgın döneminde makarna ihracatına kısıtlamalar getirilmiş, arpa, buğday ve mısırdaki ise gümrük vergisi oranı, 31.12.2020 tarihine kadar %0 olarak belirlenmiştir (Polat, 2020: 19). Bu durum, hububat ithalatında yakın zamandaki artışların bir diğer sebebidir.

“Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular” ürün grubunda ise Türkiye genelinde ekim alanları yaklaşık %43 azalmış, üretim miktarı ise durağan bir seyir izlemiştir (TÜİK(a)). Yeterlilik oranı açısından değerlendirildiğinde ise, patatesteki yeterlilik oranının zaman içerisinde artış eğiliminde olduğu, ancak kuru baklagiller (nohut, kırmızı mercimek,

yeşil mercimek) için ise aksine azalma eğiliminde olduğu görülmektedir (TÜİK(c)). 1980'li yılların başında Nadas Alanlarının Daraltılması (NAD) projesi ile özellikle nadas alanlarında yaygınlaştırılan kuru baklagil ekimi, 1990'lı yıllardan sonra gerek devletin kuru baklagillere yönelik destekleme politikalarındaki tutarsızlıklar, gerekse kuru baklagil üretimindeki verimsiz üretim biçimleri neticesinde giderek gerilemiştir. 1990 sonrasında baklagillerin ekiminde yaşanan gerilemenin en önemli sebeplerinden biri, bu tarihten sonra TMO'nun baklagil alımlarını azaltarak 1994'te tamamen durdurmasıdır. Ancak devletin düzenleyici rolünü piyasa aktörlerine bıraktığı bu dönemde, üreticiler, örgütlenme kapasitesi ve pazarlama stratejisi açısından yetersiz oldukları için belirli bir baklagil pazarlama politikası oluşturamamış ve ürünlerini satacak pazar bulamadıkları için, ürünler ellerinde kalmıştır. Bu sebeple, üreticiler baklagil ekim alanları yerine yüksek fiyatlı alım garantisi olan başka ürünler ekerek, baklagil ekim alanını sınırlandırmaya başlamıştır (Akova, 2009 ve Gülümser, 2016'dan aktaran Çiftçi v.d., 2020: 416, Bolat vd., 2017: 16). 2005 yılından itibaren tarımsal desteklemelerin yeniden kuru baklagilleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi yönünde adımlar atılmış olsa da, yeterlilik oranında istenilen seviyeye ulaşılması henüz mümkün olamamıştır. Bu sebeple, 2018 yılında yapılan düzenleme ile prim destekleri 300 TL/tondan, 500 TL/tona yükseltilmiş ve kuru baklagiller 25 yıl aradan sonra Toprak Mahsulleri Ofisi'nin alım garantisi verdiği ürünler kapsamına dâhil edilmiştir (TMO, 2021: 18-19).

Ekili alanlar azalırken üretimin arttığı bir diğer ürün grubu sebzelerdir. Türkiye sebze çeşitliliği açısından zengin bir coğrafyaya sahip olmakla birlikte, sebze ekim alanlarının belirli ürünlerde yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Türkiye'de 2020 yılı itibarıyla en fazla ekim alanına sahip olan ilk 10 sebze, toplam sebze alanlarının %72'sini oluşturmaktadır. Buna göre, domates (sofralık) 111 bin hektar alan ile en fazla ekimi yapılan sebzedir. Ancak, domates ekim alanları son yıllarda önemli ölçüde gerilemiştir. Buna karşılık kabak (çerezlik) ekim alanları ise aynı dönemde muazzam bir şekilde artarak en fazla ekimi yapılan ikinci sebze ürünü haline gelmiştir (TÜİK(b)). Çerezlik kabak yetiştiriciliği özellikle sulama olanaklarının sınırlı olduğu yerler için ekonomik ve avantajlı bir üründür⁶.

Sebze ekimindeki genel düşüşün bölgeler nezdinde birbirinden farklı birçok sebebi bulunmaktadır. Tarımsal üretkenliğin ve gıda endüstrisi ile bağlantıların en fazla olduğu ve sebze ekim alanlarının en yaygın olduğu Akdeniz bölgesinde son 25 yılda, sebze ekim alanlarının %9 oranında azalmasında iklim değişikliği ile birlikte avokado, mango, ejder meyvesi gibi birim fiyatları

yüksek tropikal bitkilere kayış etkili olmuştur. Buna karşılık Batı Karadeniz bölgesinde yetiştirilen ürünlerin tüketiciye katma değerli ürün olarak ulaşmasında ve üreticinin bu değerden yeterli pastayı almasında karşılaşılan birtakım yapısal sorunlar (standardizasyon, depolama, ambalajlama, ürünlerin işlenmesi, örgütlenme vb.) sebebiyle, çabuk bozulabilen sebze ürünlerinde hasattan tüketiciye kadar %30'a ulaşan kayıplar yaşanmakta ve piyasada oluşan fiyatlar ürünlerin hasat masraflarını dahi karşılamadığı için bazı yıllarda ürünler hasat edilmeden tarlada bırakılmaktadır (Yulafcı/Cinemre, 2007: 261; Samsun Yatırım Destek Ofisi, 2018(b): 4). Bu durum bölgedeki üreticilerin zaman içerisinde farklı ürünlere yönelmesine yol açmıştır. Böylelikle bölgede sebze alanları son 25 yılda %43 azalmış ve bölgenin Türkiye sebze ekili alanlarından aldığı pay %15'ten %10'a gerilemiştir (TÜİK(a)). Bölgenin iki büyük ovasından, Çarşamba ovasında sebze ekim alanlarının azaldığı; kivi ve fındık ekiminin yaygınlaştığı, Bafra ovasında ise çeltik ekiliş alanlarının yıldan yıla artması sebebiyle sebze ekiliş alanlarının azaldığı ve taban suyu seviyesinin yükseldiği tespit edilmiştir (Samsun Yatırım Destek Ofisi, 2018(a): 20; Samsun Yatırım Destek Ofisi, 2018(b): 23).

Son olarak bu kategorideki bir diğer ürün grubu olan bağ alanları ise, sofralık (çekirdekli/çekirdeksiz) üzüm, kurutmalık (çekirdekli/çekirdeksiz) üzüm ve şaraplık üzüm elde edilmesi için ekimi yapılan arazileri oluşturmaktadır. Türkiye'deki bağ alanları, çekirdeksiz kurutmalık üzüm haricinde yıllar içerisinde azalmıştır. Son 25 yıl içerisinde yaklaşık %29 azalan bağ alanları, 1995 yılında 565 bin hektardan 2020 yılında 401 bin hektara gerilemiştir. Türkiye'de bağ alanlarının giderek yaşlanması, omçaların (bağ kütüğü) verim değerlerinin düşmesi yanında üretici gelirinde de azalmaya neden olmaktadır. Eski sistemle tesis edilen bağların ekonomik ömrünün tamamlanmış olduğu böyle bir yapıdan, modern bağ tesislerinin telli terbiye sistemlerine geçiş ise, tesis maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle üreticiler tarafından tercih edilmemektedir. Bağlardan elde edilen üzümlerin piyasada yeterince değerlendirilememesi, piyasa düzeninin oluşmamış olması ve tarımsal destek miktarlarının yetersiz olması da yüksek maliyetli modern bağ tesislerine geçiş giderek imkânsız hale getirmektedir (Semerci vd., 2015: 50). Tüm bu problemlere rağmen Türkiye'de bağ alanlarında üretim 2004 yılından beri artan bir seyir izlemektedir. Son yıllarda yaşanan bu üretim artışlarında bölgeler arası verimlilik farklılıkları oldukça belirleyicidir. Modern bağ tesislerine geçiş için yeterli kapasiteye sahip olan ve büyük çiftçiliğin yaygın olduğu Ege ve Akdeniz bölgeleri, ekili alanlardaki azalışa rağmen üretim miktarını son yıllarda önemli ölçüde arttırmıştır (TÜİK(a)). Bu durum, yeterlilik oranlarının da artış eğiliminde olmasını sağlamıştır (TÜİK(c)) Buna ek olarak, Güneydoğu

Anadolu, Batı Karadeniz ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde de benzer bir durum yaşanmıştır (TÜİK(a)). Bunun dışında kalan diğer tüm bölgelerde ekim alanlarındaki azalışı takiben üretim miktarı da azalmıştır.

c. Ekim alanları artarken üretim miktarı azalan ürünler

Zeytin ekim alanlarının yaklaşık dörtte üçlük kısmını yağlık zeytinler, geri kalanını ise sofralık zeytinler oluşturmaktadır. 1995 yılında zeytin ekimi 556209 hektarlık bir alanda yapılırken, son 25 yılda yaklaşık %59'luk bir artış göstererek 887077 hektara ulaşmıştır. Bu durumun en temel sebebi, zeytin ekimine yönelik teşviklerdir. Türkiye'de zeytin ağacı sayısının arttırılmasına yönelik teşviklerle birlikte, son on yılda zeytin ağacı sayısı 90 milyondan 170 milyona çıkmıştır (Özkan, 2022). Ancak ekim alanları artarken, zeytin ve zeytinyağı üretim miktarı 2004'ten itibaren %16 azalmıştır.

1995 yılında Ege ve Marmara bölgeleri toplam zeytin alanlarının %81'ine sahipken, son 25 yılda zeytin ekim alanlarının Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine doğru daha fazla genişlemesiyle birlikte Ege ve Marmara bölgelerinin toplam ekim alanı içerisindeki payı azalmıştır (TÜİK(a)). Zeytin üretim miktarında son yıllarda gözlemlenen düşüşlerin en önemli sebeplerinden biri iklim değişikliğidir. Zeytin meyvesinin tozlaşma ve dölleme döneminde ortaya çıkacak yüksek sıcaklık seviyeleri veya aşırı yağışlar, verimlilik düşüşlerine sebep olmaktadır (Sevim vd., 2022: 427). Bu koşullar altında, piyasayı düzenleyici fiyat ve destek modellerinin var olan makro iktisadi koşulların beraberinde getirdiği enflasyonist ortama göre revize edilmesi gerekmektedir. Ayrıca yaşlı zeytin ağaçlarının gençleştirilmesi aşamasında oluşacak gelir kaybının telafi edilmesi, çiftçinin ürün kaybı yaşadığı yıllarda desteklenmesi, üretim ve verimde orta vadede büyük katkılar sağlayabilecektir (Özkan, 2022: 16).

d. Ekim alanları ve üretim miktarı azalan ürünler

Bu kategoride yer alan bir ürün olan pamuk ekim alanlarının azalmasında, dünya pamuk arzında yaşanan gelişmeler de etkili olmuştur. Gerek ABD ve AB'nin pamuk üretim maliyetlerini düşürmek yönünde uyguladıkları stratejik ticaret politikaları ve korumacı destekler, gerekse 2008 küresel krizi neticesinde oluşan arz fazlası, pamuk fiyatlarının 2009/2010 dönemine kadar uzun bir süre düşmesine neden olmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019: 35). Ayrıca dünyanın en büyük pamuk stokuna sahip olan Çin'in, yakın zamanda Dünya Ticaret Örgütü kurallarına uymak için pamuk ithalat kotalarını sınırlama yönünde almış olduğu kararlar neticesinde pamuk fiyatlarının daha da düşmesi beklenmektedir (Eralp, 2016: 268).

Uluslararası ticaret ve tarifeler açısından pamuk, endüstriyel bir ürün olarak değerlendirildiğinden, Türkiye, pamuk ticaretinde tarımsal ürünler ticaretinden farklı olarak Gümrük Birliği kurallarına tabidir ve pamukta herhangi bir korumacılık uygulanmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye'deki pamuk üreticileri, ithalat rekabeti ile karşı karşıyadır. Görece düşük fiyatlı ithal pamuk karşısında, iç pazarda herhangi bir korumacılık önlemi bulunmayan pamuk üretiminde, Türkiye'de üretim maliyetleri yüksek olduğundan, alternatif ürün çeşitliliği açısından zengin olan Akdeniz ve Ege bölgelerindeki üreticiler kâr elde edebilecekleri alternatif ürünlere yönelmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2019, 4). Neticede lif pamuk yeterlilik oranı 2018/2019 sezonu için %65 olarak hesaplanmıştır⁷. İlerleyen yıllarda azalan üretim miktarı ve ekilen alanlara bağlı olarak yeterlilik oranının daha da azalması kuvvetle muhtemeldir. 2018 yılında pamuk ithalatı fiyatı ortalama 1,83 (\$/kg) olarak gerçekleşmiştir ve pamuk ithalatı için toplamda 1,4 milyar dolar harcanmıştır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019, 2-3). Pamuktaki yeterlilik oranının azalarak giderek ithal pamuğa bağımlı hale gelmesi halinde, olası kur dalgalanmalarının yalnızca pamuk ithalatını değil aynı zamanda tekstil sektörünün rekabetçi yapısını olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmaz hale gelecektir. Bu sebeple T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2016 yılında hayata geçirilen Milli Tarım Projesi kapsamında yürütülmeye başlanan Havza Bazlı Destekleme modeli ile arz açığı bulunan, stratejik açıdan önemli ürünler içerisinde pamuk bitkisini de dâhil etmiştir.

Türkiye'nin endüstriyel üretimi içerisinde önemli ekonomik ve ticari değere sahip olan bir diğer ürün olan tütünün ekim alanları ve üretimi ise, 1969 yılında çıkartılan 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu ve 1986 yılında çıkartılan 3291 sayılı kanunla 2000'li yılların başına kadar devletin korumacılık ve destekleri ile artmıştır. Ancak Türkiye'nin tütün politikalarında 2000'lerden itibaren yaşanan köklü değişimler, tütün ekim alanları ve üretim miktarının hızla gerilemesine yol açmıştır. 1986 yılından beri yürürlükte olan Tütün Fonu, IMF ve Dünya Bankası'nın baskıları ile çıkarılan 2001 tarihli ve 4629 sayılı Bazı Fonların Tasfiyesi Hakkında Kanun'da getirilen düzenlemeler ile kaldırılmıştır (Bingöl, 2021). Aynı yıl uygulanmaya başlanan Alternatif Ürün Projesi ile Türkiye'nin 11 ilinde tütün yerine alternatif ürünler ekilmesi planlanmıştır (Günay Ergün/Uğurlu, 2006). Tütün ekili alanlarının, üretiminin gerilemesinde 09/01/2002 tarih ve 24635 Sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 4733 Sayılı Tütün Yasası da önemli rol oynamıştır. Bu yasa ile birlikte, 1177 sayılı yasa yürürlükten kalkmış, destekleme alımlarına son verilmiş, Sözleşmeli Üretim Modeli ile tütün üretimi başlamış, Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Üst Kurulu (TAPDK) kurulmuş, akabindeki

yıllarda TEKEL Genel Müdürlüğü tasfiye edilmiştir. TAPDK, kuruluşundan on beş yıl sonra 24.12.2017 tarihinde 696 sayılı KHK ile kapatılarak görev ve yetkileri Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı kurularak, Tarım ve Orman Bakanlığına devredilmiştir (Tütün Ekspertleri Derneği, 2020: 1). Sözleşmeli üretim uygulamasının ilk yıllarında Tekel'in üreticilerle imzaladığı üretim sözleşmelerini 200 kg ile sınırlandırması ve bu miktarın üreticinin geçimini sağlamakdan uzak olması nedeniyle, üreticiler Tekel'den giderek uzaklaşmış ve diğer firmalarla sözleşme imzalayamayan üreticiler tütün üretiminden vazgeçmeye başlamıştır (Gümüş, 2009: 6). Böylelikle 2002'de 405000 olan tütün üreticisi sayısı, 2018 yılında %86 azalarak 56 bine gerilemiştir (ZMO, 2018).

Her ne kadar 2002 yılındaki düzenlemeler ile tütün fonu tahsil edilmeye devam edilmiş olsa da, bu fonun tütün sektörü ve üreticisine yönelik kullanımına son verilmiştir. Diğer bir ifadeyle 2010 yılına kadar ton başına 3000 dolarlık ithal tütün vergilendirmesi devam etmiş ve yerli tütün üretimi ithal rekabetinden korunmuş, ancak tütün fonundan tütün üreticisine verilen destekler sona ermiştir. Sonraki yıllarda ise, AB üyelik süreci kapsamında vergilendirme faslına müzakereye açılabilmesi için, Türkiye'den alkollü içecekler ile ithal tütün ve sigaralara ilişkin ayrımcı vergilemenin önemli düzeyde azaltılmasına yönelik adımların atılması talep edilmiştir. Bu doğrultuda Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan plan, komisyon tarafından kabul edilmiş ve ilerleyen yıllarda AB'ye sunulan bu plan çerçevesinde 2010 yılından itibaren tütün fonu tedrici olarak azaltılarak 2019 yılında tamamen kaldırılmıştır. Dolayısıyla 2010'dan itibaren, yerli tütün üretimi ithal rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. Böylelikle sigara üretiminde kullanılan yerli tütün oranı 2003 yılında %42,1 iken, 2020 yılına gelindiğinde %11,4'e gerilemiştir (Bingöl, 2021). Tüm bunlara rağmen, Türkiye, dünya oryantal tütün pazarının %32'sini elinde bulundurmaktadır (ZMO, 2018).

Son olarak, parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları ürün grubunda ise ekim alanları ve üretim miktarı 2005 ve sonrasındaki yıllarda daralmıştır⁸. Bu grup içerisinde yer alan tıbbi ve aromatik bitkilerin, tarım sektöründeki önemi gün geçtikçe artmakta olup Türkiye'nin mevcut toprak ve su kaynakları ile biyoçeşitlilik durumu dikkate alınarak, küresel rekabet gücünü artıracak, uluslararası piyasaların talep ettiği kalite ve özelliklerde ıtrî - tıbbi bitki üretimini sağlayarak biyolojik çeşitliğini ekonomik avantaja dönüştürecek çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018: 18).

3.2. Dünya Tarımsal Üretim ve Dış Ticaretinde Türkiye'nin Yeri

2020 yılında dünya tarımsal katma değeri yaklaşık 3,6 trilyon dolar, yıllık büyüme oranı ise %3,6 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de ise tarımsal katma değer yıllık büyüme oranı, 2020 yılında, %5,9 olarak gerçekleşmiştir (WDI, 2022). Bunun yanında, Türkiye, aynı yılda, 67,77 milyar dolar (%1,85 pay) ile dünya tarımsal katma değerine en fazla katkı sunan 8. ülkedir. İlk yedi ülke ise, Çin, Hindistan, ABD, Endonezya, Nijerya, Brezilya ve Pakistan'dır. Bu ülkelerden Hindistan, Pakistan, Endonezya ve Nijerya için halen tarımın ekonomideki payı oldukça yüksektir. Bu ülkelerde tarımsal katma değer GSYİH'deki payı %10'un üzerindedir, nüfusun büyük bir çoğunluğu tarımda istihdam edilmektedir ve işgücü başına düşen tarımsal katma değer (verimlilik) oldukça düşüktür. Bu ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'de tarımsal katma değer GSYİH içerisindeki payı, %6,7 ile oldukça düşüktür. Bu durum sanayi ve hizmetlerin ülke ekonomisinde çok daha büyük bir yer kaplamasından kaynaklanmakta ve Türkiye'de tarıma dayalı ekonomik yapının sona ermiş olduğunu göstermektedir. Ancak Türkiye'nin dünya tarımsal katma değerindeki görece öneminin, tarımsal ürün ihracat performansına yansımadağı ve Tablo 2'de görüleceğı üzere, ilk on ihracatçı ülke arasında yer almadığı görülmektedir.

Türkiye'nin 2020 yılında tarımsal ihracatı 20,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir ve tarımsal ürün ihracatçısı ülkeler arasında 24. sıradadır. Tarımsal katma değer ve ihracat açısından ortaya çıkan bu durumun biri ülkeye özgü diğeri küresel olmak üzere iki temel sebebi bulunmaktadır. Ülkeye özgü olarak, Türkiye'nin 84 milyona ulaşan nüfus yapısı, doğal olarak, üretiminin önemli bir kısmını iç pazara yönlendirmesine neden olmaktadır. Küresel sebebi ortaya koyabilmek için ise Tablo 2'yi incelemek faydalı olacaktır.

Tablo 2: Dünya Tarımsal Ürün Ticaretinde Türkiye'nin Yeri

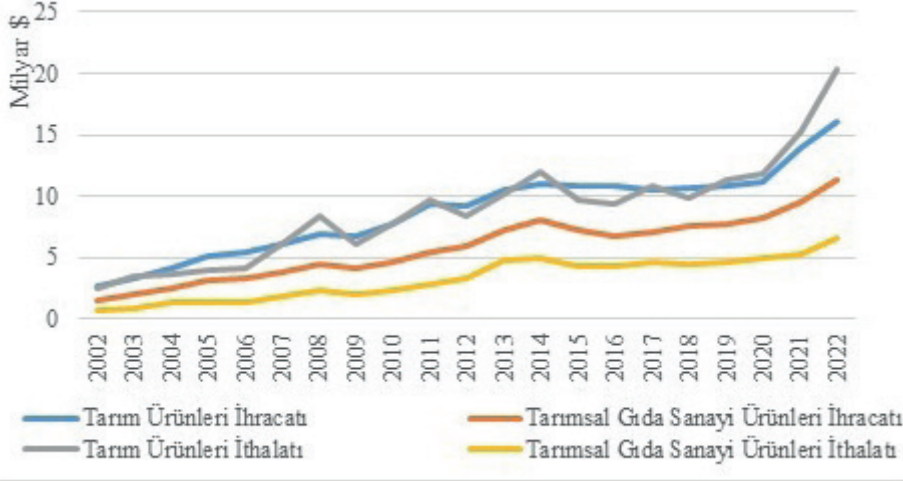
	İhracat	2002	İhracat	2020	İthalat	2002	İthalat	2020
1	ABD	53	ABD	144	ABD	58	ABD	170
2	Hollanda	36	Hollanda	105	Japonya	46	Çin	162
3	Fransa	36	Almanya	86	Almanya	42	Almanya	108
4	Almanya	29	Brezilya	83	İngiltere	33	Hollanda	70
5	Kanada	19	Çin	74	Fransa	28	Japonya	70
6	Belçika	19	Fransa	71	İtalya	23	İngiltere	67
7	İspanya	19	İspanya	60	Hollanda	20	Fransa	65
8	İtalya	18	Kanada	55	Belçika	18	İtalya	48
9	Çin	17	İtalya	52	İspanya	18	İspanya	40
10	Brezilya	17	Polonya	38	Kanada	14	Kanada	40
	Türkiye (23.)	4	Türkiye (24.)	21	Türkiye (35.)	2	Türkiye (25.)	15

Kaynak: WITS, <https://wits.worldbank.org/>, milyar dolar

Tablo 2’de dünya tarımsal ticaretindeki başlıca ihracatçı ve ithalatçı ülkeler, 2002 ve 2020 yılları için karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Son yirmi yıllık dönemde başlıca tarımsal ürün ihracatçısı ülkelere bakıldığında, gelişmiş ülkelerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. 2002 yılında, yalnızca Çin ve Brezilya, son iki sıradan listeye dâhil olabilmişken, 2020’ye gelindiğinde Polonya da ilk on ülke sıralamasına girmeyi başarmıştır. Tablo 2’de ABD, Çin ve Brezilya dışındaki ülkelerin hiçbirinin tarımsal katma değer açısından ilk on ülke arasında yer almadığı görülmektedir. Hatta bu ülkelerden yalnızca Fransa’nın dünya tarımsal katma değerindeki payı %1’in üzerindedir. Bu durumda, bu gelişmiş ülkelerin, dünya tarımsal üretim payları bu kadar düşükken, dünya tarımsal ürün ihracat payları nasıl bu kadar yüksek olabilmektedir? Bu sorunun cevabı, kısmen, 1990’lı yıllardan itibaren önemini arttıran küresel gıda zincirlerinin ülkelerin tarımsal üretim ve ihracat yapılarına etkileri ile yakından ilgilidir. Bu türden bir uluslararası iş bölümü neticesinde menşei gelişmiş ülkeler olan büyük perakendeci marketler ve dev işlenmiş gıda üreticisi firmalar geri bağlantılarla tüm gıda zincirlerini organize etmektedir. Böyle bir üretim yapısında, tarımsal katma değer bu ülkelerde yaratılmasa da, tarımsal ürün tedariki neticesinde ortaya çıkan ticaretin merkezinde bu ülkeler yer almaktadır. Bu sebeple, Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya için tarımsal ihracat artışları, ithalattaki artışla birlikte seyretmektedir.

Şekil 2: Türkiye Tarımında Dış Ticaretin Seyri

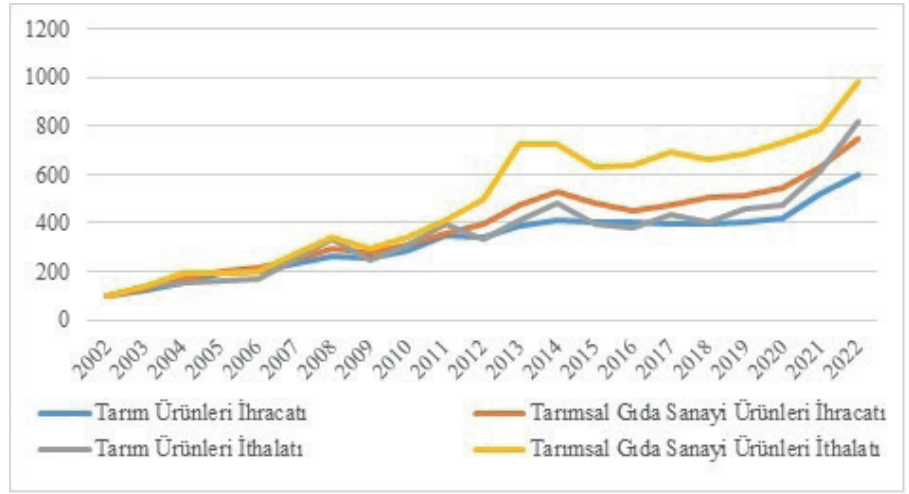
Kaynak: WITS Veri tabanından elde edilen veriler ile hazırlanmıştır. Erişim adresi: <https://wits.worldbank.org/>, 20.08.2023

Şekil 2’de ise Türkiye’nin tarım ürünleri ve tarımsal gıda sanayi ürünleri dış ticaretinin yıllara göre seyri karşılaştırmalı olarak verilmektedir⁹. Buna göre, Türkiye’nin 2022 yılına geldiğinde, tarım ürünleri ithalatının tarım ürünleri ihracatını geride bıraktığı görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye tarım ürünleri dış ticaretinde açık vermektedir. Buna karşılık tarımsal gıda sanayi ürünleri ihracatı da son dönemde hızlı bir artış göstermiş ve tarımsal gıda sanayi ürünleri ticaretinde Türkiye dış ticaret fazlasını son dönemde arttırmıştır. Aydın/Aydın (2018:127), çalışmalarında Türkiye’nin tarımsal ticaretinde işlenmiş gıda ürünlerinde fazla verilirken, tarımsal hammaddede 2000’li yıllardan itibaren giderek artan ölçüde açık verilmeye başlandığını ve bu durumun tarımsal dış ticarete ikili bir yapı oluşturduğunu ifade etmişlerdir.

Tarım ürünleri ithalatı artarken, gıda sanayi ürünlerinde dış ticaret dengesinin artmış olması, Türkiye’nin işlenmiş tarımsal ürünler üretim ve ticaretinde küresel gıda zincirlerinde ilerleyerek çevre ülkelerden tarımsal hammadde ve ürünler temin edip işleyen ve ihraç eden bir uzmanlaşma biçimine sahip olduğunun göstergesi olabilir. Nitekim bu çıkarsama, kamu otoritesinin raporlarında da sıklıkla dile getirilmiştir (Polat, 2020: 16; T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023: 13). Bu durum kısmen doğru olsa bile, ekonomik açıdan etkin bir üretim yöntemi olup olmadığı tartışmalıdır. Türkiye imalat

sanayinde ihracat artışları yaşanmakla birlikte, sektörel ithal girdi kullanımı otomotiv ve elektrik-elektronik endüstrilerinde oldukça yüksektir (Karagöz, 2014). Bu durum ihracatın, katma değerli üretim içeriğini düşürmekte ve ihracatın iktisadi büyümeye katkısını sınırlandırmaktadır. Tarımsal gıda sanayi ürünlerinde de ortaya çıkan bu durum, ithal hammadde bağımlılığını arttırmanın yanında, yurtiçinde yaratılan katma değer de azalmasına yol açmakta ve dış ticaret dengesine katkıyı sınırlandırmaktadır.

Şekil 3: Türkiye Tarımında Dış Ticaretin Artış Eğilimi

Kaynak: WITS Veri tabanından elde edilen veriler ile hazırlanmıştır. Erişim adresi: <https://wits.worldbank.org/>, 20.08.2023

Öte yandan, Şekil 3'te Türkiye tarımında dış ticaretin artış eğilimi 2002 yılı temel yıl olacak şekilde (2002=100) endekslendiğinde, gerek tarım ürünlerinde gerekse tarımsal gıda sanayi ürünlerinde ithalatın ihracattan daha fazla artış gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye tarımsal gıda ürünleri ihracatçısı olarak uzmanlaşma yönünde bir eğilim sergiliyor olsa bile, bu durum uzun vadede tarımsal ürünlerin tamamında giderek dış ticaret açığının artma eğiliminde oluşunu engellememektedir. Gıda sanayi ürünleri ve tarım ürünleri ticaretinde ortaya çıkan bu farklılığın, ürün grupları bazında sebepleri bir sonraki kısımda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

3.3. Türkiye'de Tarımsal Ürünler Ticaretinde Yaşanan Değişimler

Ana ürün gruplarında gözlemlenen değişimlerin sebeplerini ortaya çıkarmak adına, tarımsal ihraç ürünlerinin büyüme yönelimini 2 basamaklı ürün grupları

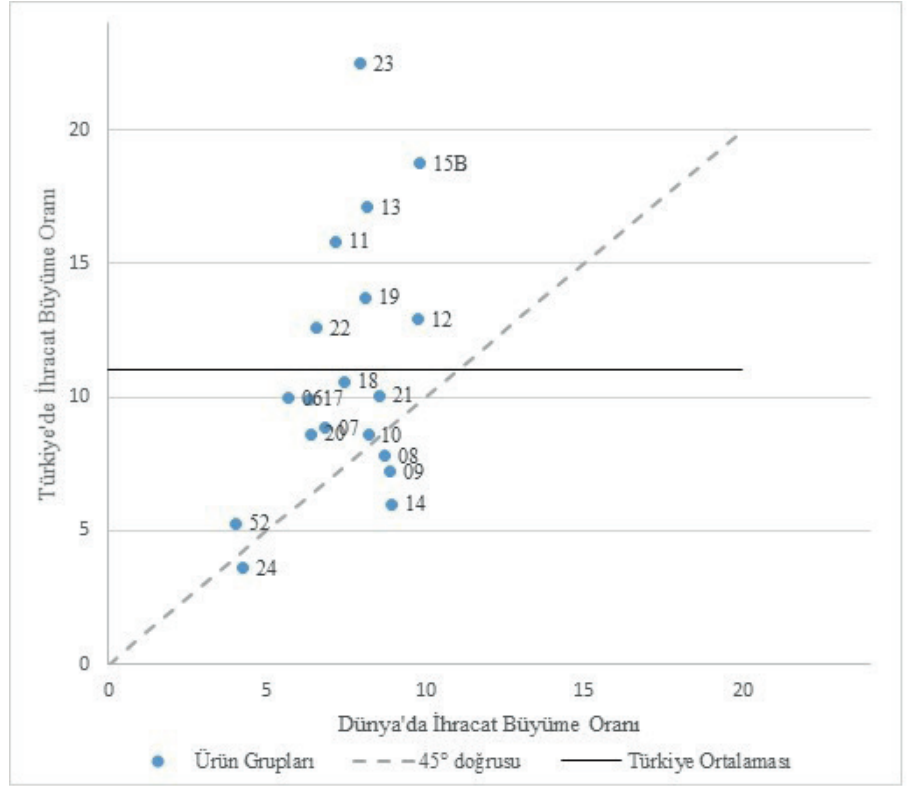
açısından değerlendirmek faydalı olacaktır. Şekil 4'te, Türkiye'nin HS 2002 2 basamaklı tarımsal ürün gruplarının her biri için, ihracat değerinin yıllık büyüme oranı, dünyadaki yıllık büyüme oranı ile karşılaştırılmıştır. Büyüme oranı hesaplaması için başlangıç yılı 2002 bitiş yılı 2021 olarak belirlenmiştir. Şekil 4'teki her bir nokta, ilgili ürün grubu için Türkiye'deki ihracat büyüme oranı ile dünyadaki ihracat büyüme oranlarını eşleştirmektedir. Kesik çizgi ile gösterilen 45° doğrusu ise, Türkiye ve dünyadaki büyüme oranlarının birbirine eş olduğu varsayımsal durumu gösterir. Buna göre, bu çizginin üzerinde kalan endüstrilerde, dünya büyüme oranından daha yüksek bir büyüme oranı olduğu görülmekte ve bu durum dünya pazar payında artış anlamına gelmektedir. Son olarak, yatay eksene paralel olarak gösterilen düz çizgi ise, Türkiye için alt ürün gruplarının ortalama büyüme oranını göstermektedir.

Buna göre, ürünler üç grup altında değerlendirilebilir;

- Grup 1: dünya büyüme oranından daha yüksek bir büyüme oranı (pazar payında artış) ve Türkiye ortalamasının üzerinde büyüme
- Grup 2: büyüme oranı dünyaya kıyasla daha fazla olmakla birlikte, Türkiye ortalamasının altında büyüme
- Grup 3: dünya büyüme oranının ve Türkiye ortalamasının altında büyüme.

Türkiye için, Grup 1 içerisinde yer alan en başarılı alt sektörlerin, 11, 12, 13, 15B¹⁰, 19, 22, 23 olduğu görülmektedir. Bu sektörlerde, hem dünya büyüme oranından daha yüksek bir büyüme oranı yakalandığı, hem de sektörel büyüme oranının Türkiye'deki tüm tarımsal ürün grupları ortalamasının (%11,03) üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ürün gruplarında Türkiye giderek artan ölçüde uzmanlaşmaktadır. Buna karşılık, Grup 3'te yer alan 08, 09, 14 ve 24 no'lu sektörlerde ise ihracat büyüme oranı, dünya büyüme oranlarının altında seyretmekte ve bu sektörlerde dünya pazar payında gerileme yaşandığı görülmektedir. Bu ürün gruplarında büyüme oranı Türkiye ortalamasının da altında olduğundan, dış ticarete uzmanlaşma biçiminin bu ürünlerden başka ürünlere doğru kaydığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, bu ürünlerde yakın gelecekte rekabetçiliği kaybetme riski söz konusudur. Grup 2'de yer alan 06, 07, 10, 17, 18, 20 ve 21 no'lu sektörlerde büyüme oranı dünyaya kıyasla daha fazla olmakla birlikte, Türkiye ortalamasının altında seyretmektedir. Bu durum Türkiye'nin uzmanlaşma biçiminde bu ürünlerin yerinin zaman içerisinde azaldığının bir göstergesidir.

Şekil 4: Türkiye'de Tarımsal İhraç Ürünlerinin Büyüme Yönelimi

Kaynak: WITS Veri tabanından elde edilen veriler ile hazırlanmıştır. Erişim adresi: <https://wits.worldbank.org/>, 20.08.2023.

Şekil 3'te sunulan bilgiler, Ek Tablo 1'de yer alan dış ticaret dengesi tablosu ile birlikte değerlendirildiğinde, ihracat ve ithalat kompozisyonu açısından önemli alt ürün grupları için daha spesifik çıkarımlar yapmak mümkün hale gelmektedir. Buna göre, Grup 1, Grup 2 ve Grup 3'e dahil olan ürünleri, 2022 yılı itibarıyla dış ticaret pozisyonlarına göre kendi içerisinde iki alt gruba daha ayırdığımızda, Tablo 3'te gösterilen şekilde bir ürün sınıflandırması yapmak mümkün olmaktadır. Buna göre, tablonun sol üst köşesindeki ticaret fazlası veren 1. Gruba dâhil olan tarımsal ürün grupları, ihracat performansı ve ticaret dengesi açısından en rekabetçi olan ve rekabetçiliklerini zaman içerisinde arttırmış ürün gruplarıdır. Bu ürün grupları 11 no'lu değirmencilik ürünleri ve 19 no'lu hububat müstahzarları ürün gruplarıdır.

Tablo 3: Türkiye’de Tarımsal Ürünlerin İhracat Performansı

		Görelİ İhracat Büyüme Oranı		
		1. Grup	2. Grup	3. Grup
Ticaret Dengesi	Fazla	11, 19	06, 07, 17, 18, 20, 21	08, 14 ve 24
	Açık	12, 13, 15B, 22, 23	10, 52	09

Kaynak: Şekil 3 ve Ek Tablo 4’ten hareketle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Buna karşılık, Tablo 3’ün sağ alt köşesindeki ticaret açığı veren ve 3. Gruba dâhil olan ürün grupları ise, aksine, en az rekabetçi olan ve rekabetçiliklerini zaman içerisinde kaybetmiş olan ürün gruplarıdır. 09-İçecek ve baharat bitkileri ürün grubu bu kategoride yer almaktadır. Ek Tablo 1’de görüleceği üzere, bu ürün grubunda Türkiye’nin 2011 yılı sonrasında dış ticaret açığı giderek artmıştır. Bu durum, 3. Grupta hâlihazırda dış ticaret fazlası vermekte olan 08-Yenilen meyveler, kabuklu yemişler ve 20-Sebze ve meyve parçaları, konserve ürün grupları ile birlikte değerlendirildiğinde sektörel bir durağanlık ortaya çıkmaktadır. Çünkü Tablo 3’te 08 ürün grubundaki ihracat büyüme oranının, bu sektörün dünya büyüme oranının altında kaldığı ve dolayısıyla bir pazar kaybı olduğu görülmektedir. Her ne kadar 08 ürün grubu, Ek Tablo 1’de görüleceği üzere, 2022 yılında 3,9 milyar dolarlık net ihracat ile Türkiye’nin tarımsal ürünler dış ticareti dengesine en fazla katkı yapan ürün grubu olsa da, bu ürün grubunda ihracat performansı dünya ortalamasının gerisinde kalmıştır. Ayrıca Türkiye’nin toplam tarımsal ihracatı içerisinde bu ürün grubunun payı 2002’de %35 civarındayken, 2022 yılına gelindiğinde bu değer %19’a kadar gerilemiştir. Benzer şekilde 20-Sebze ve meyve parçaları ürün grubunun da tarımsal ihracat içerisindeki payı zaman içinde gerileyerek 2002’de %19’dan 2022’de %8’e düşmüştür. Hâlbuki bu sektör de 2022’de yaklaşık 2,7 milyar dolarlık net ihracat gerçekleştirerek 08 ürün grubunun ardından tarımsal dış ticaret dengesine en fazla katkı sunan ikinci sektör olmuştur. Ancak sektörün dünya pazar payı artmakla birlikte, ihracat düzeyi Türkiye ortalamasının altında bir büyüme sergilemektedir. Türkiye’nin meyve, içecek ve baharat bitkileri üretimi ile ilgili olarak bir önceki bölümde sunulan bilgiler, Türkiye’de bu sektörün ihracat potansiyeline etki edecek üretim ile ilgili bir problem olmadığını, hatta son 25 yılda hem ekim alanlarının hem de üretim miktarının artmış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu durum uzmanlaşma biçimindeki bir değişimden kaynaklanmamakta, ihracat pazarlarına erişim ile ilgili bir soruna işaret etmektedir. Türkiye’nin tarımsal ürün ihracatında en önemli dış pazarlarından biri, Avrupa Birliği’dir. Ne var ki, Türkiye’de ürün verimliliğini arttırmak için uygulanan yoğun tarım yöntemlerinin başında gelen pestisit vb. kimyasal uygulamalar, AB pazarına

erişim için engel teşkil etmektedir. AB'nin gıda güvenliğinin sağlanması için oluşturduğu gıda ve yemde hızlı alarm sisteminin 2015 yılında en fazla risk bildiriminde bulunduğu ülkeler arasında, Türkiye, Çin'in ardından ikinci sırada yer almıştır. Söz konusu bildirimlere, Türkiye'nin ihraç ettiği meyve ve sebzeler ile sert kabuklu yemişler ve tohumlarda aflatoksin maddesinin yer alması sebep olmuştur. Bu bildirimlerin yarısından fazlasını "sınırdan red" olarak ifade edilen ve AB'ye alınmadan geri çevrilen ürünlerin oluşturduğu tespit edilmiştir (Yılmaz Çebi/Olhan, 2017). Bu sorunlar Kalkınma Bakanlığı'nın Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu raporunda da yer bulmuş ve raporda, meyve ve sebze sektörünü, iç ve dış pazarın istediği kalitede ürünlerin arzını sağlayacak yapıya kavuşturmak belirlenen uzun vadeli hedefler arasında yer almıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 62). Bu sebeple, bu sektörde yalnızca üretimde artış sağlanmasına odaklı politikalar yerine üretim kalitesinin arttırılmasına ve özellikle de AB'nin sağlık ve bitki sağlığı standartlarına uyum sağlanmasına yönelik politikalar geliştirilmesine ihtiyaç vardır.

Tablo 3'te sağ üst köşede 08-Yenilen meyveler, kabuklu yemişler ürün grubunun dışında, 14-Örölmeye elverişli bitkisel ürünler ve 24-Tütün yer almaktadır. Bu kategoride her üç ürün grubu ihracat açısından dünya ihracat büyüme oranlarının altında bir performans sergilediklerinden, bu büyüme eğilimini sürdürmeleri halinde yakın gelecekte rekabetçiliklerini kaybetme riskine sahiptirler. 14 no'lu ürün grubu, bambu, Hint kamışı gibi Türkiye'nin üretim yapısında coğrafi olarak yer bulmayan ürünleri içermektedir. Bu sebeple toplam tarımsal ihracatında tüm yıllar boyunca oldukça düşük bir ihracat payına sahiptir. Buna karşılık, 24 no'lu Tütün için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Tütün 2002 yılında Türkiye'nin toplam tarımsal ihracatında %11 paya sahipken, 2022 yılında bu pay %3'e kadar gerilemiştir (WITS). Bu durum ise büyük ölçüde Türkiye'de tütün üretimine yapılan doğrudan devlet müdahalelerinin bir sonucudur (Yaman Öztürk/Ertürk Keskin, 2013: 112). Bir önceki kısımda tartışıldığı üzere, gerek IMF ve Dünya Bankası'nın ticaretin serbestleştirilmesi ve korumacı ticaret politikalarının kaldırılması yönündeki girişimleri, gerekse AB'ye uyum sürecinde üretim teşviklerinin ve Tütün Fonu'nun yeniden düzenlenmesi çabaları neticesinde tütün üretimi önemli ölçüde gerilemiştir. Bunun sonucunda, Ek Tablo 1'de görüleceği üzere, tütünde 2006 yılına kadar sürekli artış eğiliminde olan dış ticaret dengesi, bu yıldan sonra giderek kötüleşmeye başlamıştır. Bu durum, Türkiye'deki tütün üretim ve ticaretinin küresel tütün ürün zincirine eklemlenmesinin doğrudan bir sonucudur. 2000'li yıllardan itibaren uygulanan neoliberal politikalar neticesinde, tütün ürünleri üretimi devletin kontrolünden çıkarak, uluslararası şirketlerin eline geçmiştir. Tütün üretimi 2015 yılı itibariyle imalat sanayinde yabancı kontrolünün en yüksek olduğu beşinci iş kolu olmuştur. Buna göre,

Türkiye’de tütün ürünleri imalatının %89,3’ü yabancı şirketlere aittir. Bu uluslararası şirketler tütün imalatında giderek artan miktar ve oranlarda ithal tütün çeşitlerini kullanmaya başlamışlar, yerli tütün kullanımını ise sınırlandırmışlardır (ZMO, 2018).

Tablo 3’ün sol alt köşesinde yer alan ve ticaret açığı vermesine rağmen 1. Grup’ta yer alan ürün grupları ise, her ne kadar ticaret dengesi açısından olumsuz bir durumda olsalar da, zaman içerisinde dünya ortalamasının üzerinde bir ihracat büyüme performansı sergilemişlerdir. Dolayısıyla bu görece büyüme oranları devam ettiği müddetçe, ticaret açığının da ilerleyen yıllarda kapanması mümkündür. Bu kategoride yer alan önemli bir ürün grubu, yağlı tohumlar, şeker pancarı, yem bitkileri ve parfümeri bitkilerini içerisinde barındıran 12 no’lu ürün grubudur. Ek Tablo 1’de görüleceği üzere, bu ürün grubundaki ürünler, bir önceki kısımda yer alan tarımsal üretim gruplarına uygun bir şekilde yeniden gruplandırılmıştır. Buna göre, bu ürün grubunda dış ticaret esas olarak yağlı tohumlarda yoğunlaşmıştır. Bu ürünlerde, 2022 yılında yaklaşık 573 milyon dolar değerinde ihracat gerçekleşmişken, ithalat değeri 3,1 milyar dolara ulaşmıştır. Neticede yağlı tohumlarda 2022’de 2,6 milyar dolara yakın ticaret açığı verilmiştir. Bu değer ile yağlı tohumlar, hububatın ardından en fazla dış ticaret açığı verilen ürün grubu olmuştur. Bir önceki kısımda, yağlı tohumların ekim alanları ve üretim miktarının son 25 yılda arttığı tespit edilmiştir. Ancak yağlı tohum üretimindeki artışlar, bitkisel yağlar üretimindeki hammadde ihtiyacını karşılamakta yetersiz kaldığından, yağlı tohum ihtiyacı ithalatla karşılanmaktadır. Bu noktada, yağlı tohumlar ile aynı kategoride yer alan 15B- Bitkisel yağlar ürün grubunun hem Türkiye’nin ortalama tarımsal ihracat büyüme oranından hem de bu ürün grubundaki dünya büyüme oranından daha yüksek bir büyüme hızı elde ettiği görülmektedir. Ek Tablo 1’de ise, bu ürün grubu 2022 yılı haricinde tüm yıllar boyunca dış ticaret dengesi fazla vermiştir. Ancak bu ürün grubunun ihracat performansında gözlemlenen bu olumlu durum, aslında Türkiye’nin üretim miktarındaki bir artış ve uzmanlaşma biçimindeki bir değişimden kaynaklanmamakta, bitkisel yağ ihracatının büyük bir çoğunluğunun DİR kapsamında yapıyor olmasına bağlı olmaktadır. Türkiye’nin bu kapsamda yıllık ortalama 500 bin ton ayçiçeği, az miktarda da olsa pamuk, kolza ve palm yağı ihracatı bulunmaktadır. DİR kapsamında ithalatına izin verilen ham ayçiçeği yağı ve yağlık ayçiçeği tohumu, işlendikten sonra ham veya rafine edilmiş ayçiçeği yağı olarak iç pazara sürülmeden ihraç edilmektedir (TAGEM, 2021b: 106). Bunun yanında iç tüketimi karşılamak için yapılan ithalat da dikkate alındığında, 2022 yılında 3,8 milyar dolarlık yakın bitkisel yağ ithalatı gerçekleştirilmiştir. Bu ithalatın %45’i ayçiçeği ve pamuk tohumu

yağlarından, %24'ü palm yağından ve %4'ü ise Hindistan cevizi ve palm çekirdeği yağından oluşmaktadır¹¹.

Bu kategorideki bir diğer ürün grubu ise 23-Gıda sanayi artığı ve hazır hayvan gıdaları ürün grubudur. Ek Tablo 1'de görüleceği üzere, 2022 yılında hububat, yağlı tohumlar ve pamuğun ardından en fazla dış ticaret açığı veren ürünler arasında yer almıştır. Karma yem endüstriyel üretim ile elde edilirken, kaba yemler ise ağırlıklı yem bitkileri ve çayır meralardan oluşmaktadır. Bir önceki kısımda ele alındığı üzere, çayır ve mera alanlarının giderek azalması ile birlikte, Türkiye'de kaba yem açığı seneler içerisinde giderek artmıştır. Bu sebeple, Türkiye karma yem ithalatına yönelmiştir. Türkiye'nin karma yem ithalatındaki en önemli hammadde soyadır. Bunun yanında ayçiçeği küspesi, buğday kepeği ve biracılık ve damıtık içki sanayinin posa ve artıklarından oluşan kurutulmuş damıtma kalıntıları ve çözünür maddeleri ithalatı da bu ürün grubu ithalatında önemli paya sahip hammaddelerdir. Dış ticaret dengesi açısından yem hammaddelerinden Türkiye uzun dönemli net ithalatçı durumundayken, katkı maddeleri ve hazır yemlerde, 2015 sonrasında net ihracatçı hale gelmiştir. Ne var ki katkı maddelerinin üretim ve ihracatında ithalat kaynaklı hammaddeler kullanıldığından, bu türden bir üretim biçiminin katma değerli ticaret açısından ülke ekonomisine katkısı oldukça sınırlıdır (TAGEM, 2021a: 49-50).

Bu durum, tütün ve bitkisel yağlar üretim ve ticaretine benzer şekilde Türkiye'nin küresel gıda üretimine eklenme biçiminin bir diğer örneğini oluşturmaktadır. Görüleceği üzere, küreselleşen dünyada ülkelerin ihracat performansı her zaman üretim ve uzmanlaşma biçimlerinin bir göstergesi değildir. İthalata dayalı ihracat yapısının gelişmekte olan ülkelerin tüm sektörlerine giderek artan ölçüde nüfuz ettiği bu türden bir yapıda, tarımsal üretim ve ticaret, dış şoklara çok daha kırılgan bir hale gelmektedir. Gıda ürünleri fiyatlarındaki dalgalanmalar ve döviz kurundaki değişimler, tütün ve bitkisel yağ gibi üretim ve ihracatında dışa bağımlı olan ürünlerde mevcut yapısal sorunları daha da derinleştirmektedir.

Öte yandan, Tablo 3'te 1. Grup sol üst köşede yer alan malt, nişasta ve buğday gluteni gibi ürünlerden oluşan 11- Değirmencilik ürünleri ve makarna, bulgur, ekmek gibi ürünlerden oluşan 19-Hububat müstahzarları ürün gruplarının 2022 yılı itibarıyla %6 ve %9 pay ile ihracat sepetinde önemli yer tutmakta olduğu ve gerek ihracat sepetindeki ağırlıklarını gerekse ihracat hacimlerini son yirmi yılda arttırdıkları görülmektedir. Her iki ürün grubunun da ihracat artış eğilimi, hem Türkiye sektörel ortalamasının hem de dünya büyüme oranının üzerindedir. Ticaret dengesi açısından değerlendirildiğinde ise,

08 ve 20 ürün gruplarının ardından net ihracatı en fazla olan ürün grupları arasındadırlar. Dolayısıyla yalnızca ihracat performansı açısından değil, ticaret dengesi açısından da en rekabetçi olan ve rekabetçiliklerini (08 ve 20'den farklı olarak) zaman içerisinde arttırmış ürün gruplarıdır. Buna karşılık, bu ürün gruplarındaki üretim için hammadde tedarik eden 10- Hububat ürün grubu ise, Ek Tablo 1'de görüleceği üzere en fazla ticaret açığı veren alt gruptur. Tablo 3'teki sınıflandırma dikkate alındığında, bu ürün grubundaki ihracat performansının ilgili dönemde Türkiye ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin tarımsal uzmanlaşma biçiminde bu ürün grubunun yeri daralmaktadır. Her ne kadar bu ürün grubunda son yirmi yıldaki ihracat büyüme oranı dünyaya kıyasla biraz fazla olsa da, son yıllarda giderek artan dış ticaret açığı devam ettiği sürece, ilerleyen yıllarda Türkiye'nin bu ürün grubunda dünya pazarlarında görece konumunu yitireceği öne sürülebilir.

Küresel gıda zincirleri açısından değerlendirilmek istendiğinde, 10-Hububat ürün grubunun ithalatındaki artışın, Türkiye'nin hububat girdisi ithal edip, bu girdileri işledikten sonra çeşitli hububat ürünleri ihraç eden üretim yapısından kaynaklandığı iddia edilmiştir (Polat, 2020: 16; TMO, 2016: 23). Hatta yapılan düzenlemelerle buğday ithalatına dayalı bu üretim biçimi DİR kapsamında yürütülmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023: 13). Ancak hububat ürünleri ithalatındaki artışı, Türkiye'nin makarna başta olmak üzere işlenmiş gıda ürünleri sektöründe artan ihracata bağlı olarak artan girdi ihtiyacıyla açıklamak yetersiz olacaktır. 2021'de yaklaşık 8,9 milyon ton buğday ithalatına karşılık, 7,5 milyon ton buğdaya dayalı mamul ürün ihraç edilmiştir (Yeni, 2022: 14,17). Dolayısıyla son yıllarda buğday ithalatının tamamının ihracata yöneldiğini söylemek mümkün değildir. Tarımsal üretim ve ekim miktarları ile ilgili bir önceki kısımda ele alınan veriler, çok net bir şekilde Türkiye'nin buğday ekili alanlarının zaman içerisinde daraldığını göstermektedir. Nitekim Yıldırım (2020: 68), Türkiye'nin nüfusunun 1988 yılında 52 milyon iken, buğday üretiminin 20 milyon 500 bin ton olduğunu, 2019 yılında ise nüfus 82 milyona ulaşmışken halen aynı üretim miktarının sürdürüldüğünü belirtmiştir. Uzun vadeli bir perspektifle bakıldığında, buğday tüketiminin gerek nüfus artışı ile gerekse işlenmiş gıda endüstrisindeki talep artışı ile giderek arttığı bir yapı içerisinde, Türkiye'nin gelecekte ürettiğinden daha fazla buğdaya ihtiyaç duyacağı ve yeterlilik oranlarının daha da düşeceği öngörülebilir. Buğday ithalatının önemli bir kısmı DİR kapsamında yapılıyor olsa dahi, bu türden bir üretim biçiminin ülkede katma değerli tarımsal üretime, dış ticaret dengesine ve iktisadi büyümeye katkısı oldukça tartışmalıdır. Özellikle de pandemi sonrasında artan dünya buğday fiyatları, mamul ürünler üretim ve ihracatının maliyetini de doğrudan arttırmakta ve rekabetçiliğini etkilemektedir.

Tablo 3'te 2. Grupta yer alan ve 20-Sebze ve meyve parçaları ile 10-Hububat dışındaki diğer ürün gruplarının ise ihracat büyüme oranları Türkiye ortalamasının altında yer almakla birlikte dünyaya kıyasla daha hızlı büyümekte ve dış pazar payını arttırmaktadır. Bu ürün gruplarını dış ticaret dengesine göre iki grupta ele almak mümkündür. İlk olarak, ticaret fazlası veren ürün gruplarına bakıldığında, 07- Yenilen sebzeler alt grubu, ihracat sepetindeki payı açısından, 5. sırada yer almaktadır. Ek Tablo 1'de bu ürün grubu bir önceki kısımdaki tarımsal üretim grupları ile örtüşecek şekilde yeniden gruplandırılmıştır. Buna göre, 2022 yılında bu ürün grubundaki toplam ihracatın %50'sini kuru baklagiller, %48'ini sebzeler, %1'ini ise patates ve yenilebilir kök ve yumrular oluşturmaktadır. İthalatın ise, %92'sini kuru baklagiller, %6,6'sını sebzeler ve yine yaklaşık %1'ini patates ve yenilebilir kök ve yumrular oluşturmaktadır. Görüleceği üzere, bu grupta ithalatın önemli bir kısmı kuru baklagillerden kaynaklanmaktadır. Kuru baklagil ithalatının yüksek olmasının sebebi ise, bitkisel yağlar üretimine benzer şekilde, bu ürünlerin DİR kapsamında ithal edildikten sonra işlenerek dış pazarlara ihraç edilmesinden kaynaklanmaktadır (TAGEM, 2019: 30). Bir önceki kısımda belirtildiği üzere, yeterlilik oranlarının yılda yıla gerilediği kuru baklagillerde yurtiçi tüketimin karşılanabilmesi için ithalatın giderek artacağı öngörülmektedir (Bolat vd., 2017: 6).

Bunun yanında Grup 2'te yer alan ve dış ticaret fazlası veren diğer iki önemli ürün grubu 17-Şeker ve şeker mamulleri ile 18-Kakao ve kakao müstahzarlarıdır. Her iki ürün grubu da gıda ürünleri imalatı açısından değerlendirildiğinde, şeker ve çikolata mamulleri sanayine ait ürünleri içermektedir. 17-Şeker ve şeker mamulleri ürün grubunda, şeker ticareti ile şeker mamulleri ticareti çok farklı dinamiklere sahiptir. İlk olarak şeker ticaretinde Türkiye dünyadaki rekabetçi pozisyonunu yakın zamanda kaybetmiştir. Türkiye'de şeker pancarı ekim alanları, bir önceki kısımda tartışıldığı üzere önemli ölçüde gerilemiş, buna karşın verimlilik artışı sayesinde şeker üretiminde düşüşün önüne geçilmiştir. Ancak şeker üretimi aynı seviyede kalmasına rağmen, şeker dış ticaretinde Türkiye dünyadaki ihracatçı pozisyonunu giderek kaybetmiştir. Türkiye, 2001 yılında dünyada en fazla şeker ihraç eden 8. ülke konumundayken, 2019'da 72. sıraya gerilemiştir (Duru vd., 2021: 45). Özellikle 2014/2015 ve 2015/2016 pazarlama yıllarında Türkiye'de üretilen şeker, imalatçı-ihracatçı firmaların yıllık yaklaşık 300 bin ton olan şeker ihtiyacını karşılamaya yetmediğinden, 2015 yılından itibaren firmalar DİR kapsamında şeker ithalatına yönelmiştir. İthal şeker fiyatlarının görece düşük olması da bu ithalat artışında bir diğer önemli faktördür (Türkşeker 2017: 134). Buna karşılık şeker ihracatında bulunabilmek için 2013 yılında getirilen bir düzenleme ile Tarım ve Orman

Bakanlığı'ndan ön izin alınması gerekmektedir. Şekerli mamuller ihracatı ise, imalatçılara şeker temininde sağlanan kolaylıklar sebebiyle ciddi ölçüde artış göstermiştir (Duru vd.: 2021, 45-46). Kakao ürünlerinde ise, Türkiye kakao üretilen iklim kuşağında olmadığı için kakao ve diğer çikolata bileşenlerinde ithalatçı durumdadır. Buna karşılık, dış ticarete fazla vermesinin sebebi, kurulu gıda işleme ve üretim kapasitesi neticesinde ithal edilen kakaoyu işleyerek kakaolu ürünler ihraç etmesidir (TGDF, 2021: 21). Sektörde yakın zamanda imalat yapısında gerçekleşen modernizasyon neticesinde üretim kapasitesi ve buna bağlı olarak, ihracatında önemli artışlar yaşanmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022). Neticede Türkiye şeker ve çikolata mamulleri ürün zincirinde giderek zincirin üst halkalarına doğru ilerlemiş ve hububat ve değirmencilik ürünleri sektörüne benzer şekilde, hammadde üretimi ve ihracatından işlenmiş ürünler üretimi ve ihracatına geçiş yapmıştır. Ne var ki, bu sektörlerde ihracat aynı dönemde giderek daha artan bir biçimde ithal hammaddelere bağımlı hale gelmiştir.

21-Yenilen çeşitli gıdalar ürün grubu ise, Türkiye ortalamasının altında bir büyüme sergilemesine rağmen, yakın zamanda, dış ticaret dengesi bakımından ilerleme kaydetmiştir. Bu sektörde uzmanlaşmanın artmasıyla birlikte, dünyada genişleyen pazar payını giderek arttırması mümkündür. Grup 2'de ticaret fazlası veren son ürün grubu ise, 06-Canlı bitkiler ve çiçekler ürün grubudur. Ne var ki bu ürün grubunun Türkiye'nin tarımsal üretim ve ihracatındaki payı oldukça sınırlıdır.

Grup 2'de yer almakla birlikte dış ticaret açığı veren ürün grupları ise, 10-Hububat ve 52-Pamuk'tur. Hububat ve hububat grubu ürünlerine önceden değinilmiştir. Pamuk dış ticaretine bakıldığında ise Ek Tablo 1'de görüleceği üzere Türkiye'nin hububat ve yağlı tohumların ardından en fazla dış ticaret açığı verdiği ürün pamuktur. Tarımsal üretim yapısının ele alındığı kısımda, pamuk ekim alanları ve üretim miktarının daraldığından söz edilmiştir. Bu durum, tekstil sektörünün hammadde ihtiyacının ithal pamuk ile karşılanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca iç pazarda herhangi bir korumacılık önlemi bulunmayan pamuk üretiminde, düşük fiyatlı ithal pamuk ile sektörde maliyet avantajı elde etmek mümkün hale gelmiştir. Ancak yeterlilik oranlarının %60 düzeyinde olduğu pamuk üretiminin desteklenmemesi durumunda ithal pamuğa giderek daha bağımlı hale gelmesi riski söz konusudur. Böylesi bir durum ise, küresel şoklar karşısında yalnızca tarım sektörünün değil, geleneksel bir imalat sektörü olan tekstil sektörünün de kırılgan hale gelmesine sebep olacaktır.

22-Meşrubat, alkollü içkiler ürün grubu ise Grup 1'de yer almaktadır ve son yirmi yılda bu ürün grubunda dünya ihracat büyüme oranının üzerinde

bir performans sergilemektedir. Ancak yalnızca ihracat açısından ortaya konulan bu durum, Ek Tablo 1'de yıllara göre dış ticaret dengesi ile birlikte ele alındığında, ihracattaki büyümeye rağmen 2013 ve sonrasında bu ürün grubunda dış ticaret açığı verildiği görülmektedir. Ancak sektör, alt ürünler açısından değerlendirildiğinde meyve suyu ihracatının 2021 yılında ithalattan 17 kat daha fazla olduğu ve dış ticaret açığının esasen alkollü içkilerden kaynaklandığı tespit edilmiştir (TGDF, 2021: 11, 24).

Ek Tablo 1'de zeytin ve zeytinyağı dış ticaret dengesinin yıldan yıla arttığı görülmektedir. Türkiye'de zeytinyağı üretiminin önemli bir kısmı uluslararası ticarete konu olmakta, ancak zeytinyağı ihracatı katma değeri düşük nitelikteki ham yağ şeklinde gerçekleşmektedir. Bu sebeple Türkiye'nin zeytinyağı değer zincirinin tüm üretim aşamalarında etkin olduğu bir yapıya kavuşması önemlidir. Ancak üretimi, kaliteyi ve verimi arttırmaya yönelik teknolojilere geçişin sağlanması için gerekli karlılık düzeyi, girdi fiyatlarındaki yükselme sebebiyle yakalanamamaktadır. Bu noktada üreticilerin elde ettikleri prim ödemeleri maliyetin altında kalmaktadır (Özkan, 2022: 15)

Son olarak, 13- Bitkisel Özsular ticareti de 06-Canlı Bitkilere benzer şekilde, Türkiye'nin tarımsal üretim ve ihracatında sınırlı bir paya sahiptir. Tüm yıllar boyunca dış ticaret açığı vermekte olan bu sektör, görece büyüme oranı açısından Grup 1'de yer aldığından uzun vadede rekabetçiliğini arttırarak tarımsal dış ticaret dengesine katkı sunar hale gelebilir.

Sonuç

Türkiye'nin tarımsal üretim ve uzmanlaşma yapısının ihracat performansına etkisinin değerlendirildiği bu çalışmada, gerek ülke içerisinde uygulanmakta olan tarım politikalarının gerekse bu politikaların ortaya çıkışına sebep olan son 25 yılda dünya ekonomisinde yaşanmakta olan neoliberal dönüşümün, tütün, pamuk, şekerpancarı, tahıllar ve kaba yem üretim ve ihracatına önemli ölçüde etki ettiği tespit edilmiştir. Bu ürün gruplarında Türkiye giderek artan ölçüde küresel gıda zincirlerinin bir parçası haline gelmiştir. Gerek IMF ve Dünya Bankası'nın tarımsal ürünlerin üretimindeki teşviklerin ve dış ticaretindeki ticaret engellerinin kaldırılması yönündeki çabaları, gerekse AB'ye uyum sürecinde yapılan düzenlemeler neticesinde Türkiye'de tarımsal üretim 2000'li yıllardan itibaren hızlı bir şekilde iç ve dış piyasalara açılmış, devletin düzenleyici rolü azaltılmış ve tarımsal üreticiler serbest piyasa koşullarında üretim yapmak durumunda kalmıştır. Neticede devletin bir yandan üretimde girdi ve finansman desteği sunarken, diğer yandan destekleme alımları ile piyasayı regüle ettiği bir modelden, devletin neoliberal dünya ekonomisinin işleyişine uygun sınırlara çekildiği bir modele geçilmiştir. Böylelikle yurtiçi

tütün üretimi uluslararası şirketlerin hâkimiyetine girmiş, tütün üretim ve ihracatında yerli tütün kullanımı giderek azalmış, pamuk üretiminde ise büyük pamuk üreticisi ülkelerin uyguladıkları stratejik ticaret politikalarına doğrudan maruz kalmıştır.

Bitkisel yağ ve kaba yem ticareti açısından ise, ülkenin hammadde üretimindeki yetersizlikler belirleyici olmuştur. Türkiye'nin yağlı tohumlar ve yem bitkileri ekimi ve üretimi yurtiçi tüketim ihtiyacını karşılayamamaktadır. Buna rağmen son yıllarda bu iki ürüne yönelik olarak artan teşvikler neticesinde ekim alanları ve üretim miktarı artmıştır. Yağlı tohumlar, bitkisel yağ endüstrisinin hammaddesini oluşturmaktadır. Bu sebeple yağlı tohumlar üretimindeki yetersizlik bitkisel yağlarda da Türkiye'nin ithalatçı bir durumda olmasına sebep olmaktadır. Her ne kadar dış ticaret dengesine bakıldığında bitkisel yağlarda önemli bir açık gözükme de, bu durum Türkiye'nin DİR kapsamında ithal ettiği ham yağları yeniden işleyip ihraç etmesinden kaynaklanmaktadır. Görüleceği üzere, küreselleşen dünyada ülkelerin ihracat performansı her zaman üretim ve uzmanlaşma biçimlerinin bir göstergesi değildir.

Benzer şekilde, Türkiye DİR kapsamında yakın zamanda, şeker, buğday ve kuru baklagil ithalatına da başlamıştır. Bu ürünlerde üretim gerek yurtiçi tüketimi gerekse ihracatçı firmaların hammadde ihtiyacını karşılamakta yetersiz kaldığından yapılan düzenlemelerle DİR kapsamında ithalatına izin verilmiştir. Şeker ve kuru baklagil ticaretindeki dönüşümler, Türkiye'de son yıllarda uygulanmakta olan tarım politikaları ile yakından ilgilidir. Şeker üretiminde 2001 yılında IMF ve Dünya Bankası'na verilen taahhütler çerçevesinde kota uygulamasına geçilmiştir. Anadolu kuru baklagiller üretiminin tarihsel olarak ortaya çıktığı topraklardan biri olmasına rağmen, 1994 krizinin ardından TMO'nun alım garantisini durdurması ve devletin düzenleyici rolden çekilerek, üreticilerin hazırlıksız bir şekilde piyasa koşullarına terk edilmesi neticesinde, kuru baklagil üretimi giderek azalmıştır. 2005 yılından itibaren yapılan düzenlemelerle kuru baklagil üretimi artış göstermiş olsa da, halen yurtiçi talebi karşılayacak seviyede olmadığından ithalata yönelinmektedir.

Öte yandan, 2022 yılında Türkiye'nin tarımsal dış ticaret dengesine en fazla katkı sağlayan tarımsal ürün grubu, 08- Yenilen meyveler, kabuklu yemişler ürün grubu olmuştur. Ne var ki, Bu ürün grubunda Türkiye'nin ihracat büyüme oranı dünyaya kıyasla düşüktür. Bu durum, Türkiye'nin bu ürün grubundaki en büyük ihracat pazarı olan AB'ye erişiminde ortaya çıkan problemlerden kaynaklanmaktadır. AB'nin gıda güvenliğinin sağlanması için oluşturduğu

gıda ve yemde hızlı alarm sisteminin 2015 yılında en fazla risk bildiriminde bulunduğu ülkeler arasında, Türkiye, Çin'in ardından ikinci sırada yer almıştır ve ihraç edilen ürünlerin yarısından fazlası geri çevrilmiştir. Bu sebeple bu ürün grubunda Türkiye'nin yalnızca üretim miktarını arttırmaya odaklı politikalar yerine, üretim kalitesini iyileştirmeye ve ürünlerini AB'nin sağlık ve bitki sağlığı standartlarına uygun şekilde üretmeye yönelik girişimlerde bulunması gerekmektedir. Zeytin ve zeytinyağı ihracatında da pazarlama etkinliğinin yüksek tutulması ve üretimde kaliteyi ve verimi arttırmayı teşvik edecek teknolojilerin desteklenmesi gerekmektedir.

Son olarak Türkiye, işlenmiş gıda ürünlerinden makarna (hububat ürünleri), şeker ve kakao mamulleri üretim ve ticaretinde, küresel ürün zincirinde giderek zincirin üst halkalarına doğru ilerlemiştir. Ancak bu sektörlerde ihracat aynı dönemde giderek daha artan bir biçimde hammadde ithalatına bağımlı hale gelmiştir. Böylesine bir üretim yapısında, tarımsal girdi fiyatlarındaki dalgalanmalar ve döviz kurundaki değişimler, yalnızca tütün, kaba yem ve bitkisel yağ gibi ihracatında ithal hammaddelere bağımlılığının yüksek olduğu ürünlerde değil, aynı zamanda değirmencilik ürünleri gibi tarımsal hammadde yeterlilik oranlarının yüksek olduğu sektörlerde de kırılabilirliğe yol açacaktır. Bu sebeple, başta yağlı tohumlar ve hububat üretiminde yeterlilik oranlarının artırılması gıda güvenliği açısından giderek daha önemli hale gelmiştir.

Ürün bazında ortaya konan tüm bu tespitlerin ışığında, dış ticaret dengesinin tarımsal gıda sanayi ürünlerinde pozitif, tarım ürünlerinde ise negatif olmasının temel sebeplerinden birinin gerek dâhilde işleme rejimi kapsamında gerekse gıda değer zincirinde ihracatçı firmaların talepleri doğrultusunda işlenmiş gıda sanayinde ithal tarım ürünleri kullanımının artışı olduğu söylenebilir. Nitekim tarım ürünlerinde dış ticaret açığı veren başlıca ürün grupları olan hububat, yağlı tohumlar ve pamuk, sırasıyla hububat müstahzarları, bitkisel yağlar ve tekstil ürünleri sanayinde DİR kapsamında ithalatı yapılan ürünlerdir. Bunun yanında, Türkiye'nin ihracat pazar payının yüksek olduğu 08-yenilebilir meyveler ürün grubunun dış ticaret dengesinde 2013 sonrasında gözlemlenen durağanlık, tarımsal ürünleri ticaretinde giderek artan dış ticaret açığının bir diğer sebebini oluşturmaktadır. Tarımsal gıda sanayi ürünlerinde ise, dış ticaret dengesi pozitif olmakla birlikte, 2010 ve sonrasındaki yıllarda ithalatının belirgin bir şekilde yükselmiş olması ise 23-Gıda Sanayi Artığı ve Hazır Hayvan Gıdaları ürün grubu ile yakından ilgilidir.

Ek- Tablo 1: Türkiye'nin Alt Tarımsal Ürün Grupları İtibarıyla Dış Ticaret Dengesi

Ürün Kodu	Ürün Tanımı	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
6	Canlı Bitkiler ve Çiçekler	10	16	14	2	-8	-6	-12	12	6	8	5	-15	-10	-4	-5	3	39	64	65	96	91
	Yenilen sebze/ler	194	250	292	356	435	607	710	714	781	735	697	729	775	665	534	635	686	692	760	964	951
	Patates	-3	11	9	-1	-5	21	-5	-2	-7	-4	-6	35	-18	-27	3	16	11	-14	7	36	10
7	Kuru Baklagiller	79	182	152	99	181	111	-146	63	18	-28	-6	-125	-159	-42	11	-176	91	75	38	16	221
	Yenilebilir Kök ve Yumrular	0	0	0	0	0	-1	-7	0	0	0	0	-2	0	0	-9	-35	-5	-8	0	0	0
8	Yenilen meyveler, kabuklu yemişler	937	1079	1492	2019	1829	1974	2021	2132	2560	2838	2671	2847	3204	3354	2822	2775	2790	2980	3305	3812	3260
	Üzüm	191	233	311	328	370	444	515	558	616	677	678	656	669	560	524	595	610	671	622	637	610
9	İçecek ve baharat bitkileri	45	37	34	24	27	27	33	24	0	-8	-17	10	17	-35	-6	-135	-65	-122	-87	-103	-245
10	Hübhobut	-295	-641	-503	-75	33	-907	-2099	-998	-708	-1822	-1344	-1704	-2267	-1421	-956	-1529	-1929	-3177	-2991	-3832	-4680
11	Değirmencilik ürünleri	67	130	223	469	303	484	690	631	667	1031	941	1017	1025	1067	1156	1116	1165	1198	1056	1264	1613
	Yağlı tohumlar	-197	-377	-419	-565	-448	-811	-1231	-819	-1285	-1382	-1316	-1244	-1851	-1558	-1264	-1414	-1442	-1539	-1859	-1943	-2582
	Parfümeri, eczacılık vb. bit.	-26	-37	-41	-51	-64	-93	-115	-105	-107	-106	-126	-138	-111	-106	-93	-107	-84	-70	-85	-87	-52
12	Şeker Pancarı	-3	-3	-3	-1	-4	-1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Yem Bitkileri	9	11	13	17	16	14	31	24	16	21	9	2	9	8	5	-16	12	26	7	15	28
13	Bitkisel özütler	-24	-36	-38	-36	-27	-16	-22	-26	-27	-30	-30	-35	-34	-32	-32	-33	-37	-32	-31	-41	-35
14	Ornlunmeye elverişli bitkisel ü.	9	14	12	14	10	15	15	7	16	24	21	10	0	5	7	7	4	3	-1	17	22
15B	Bitkisel yağlar*	98	115	334	243	68	405	316	242	486	73	360	748	557	408	615	1018	985	977	652	368	-415
17	Şeker ve şeker manulleri	130	153	180	158	235	242	260	238	335	411	407	502	509	388	281	370	418	454	436	853	445
18	Kakao ve kakao müstah.	-3	-17	13	61	85	128	106	65	24	20	85	84	13	-55	-91	-76	68	38	-56	15	295
19	Hübhobut müstahzarları	133	187	237	272	306	416	561	531	635	839	1044	1315	1433	1278	1292	1397	1527	1693	1868	1904	2345
20	Sebze ve meyve parçaları, konserveler	473	611	901	1171	998	1155	1268	1132	1321	1445	1542	1638	1901	1974	1696	1730	1746	1813	2087	2405	2674
21	Yenilen çeşitli gıda	-4	3	-34	-43	-6	70	159	212	179	237	251	256	224	123	119	52	111	135	85	61	245
22	Mesrubat, alkollü içkiler, vs.	32	52	65	97	73	82	83	53	91	46	72	-94	-67	-35	-8	-10	36	23	-128	-33	-222
23	Gıda sanayi artığı ve hazır hayvan gıdaları	-132	-186	-390	-326	-307	-537	-721	-490	-712	-805	-1190	-1430	-1197	-957	-1174	-1392	-1180	-1299	-1351	-1346	-1317
24	Tütün	177	184	239	315	429	342	313	357	329	270	355	-58	207	179	253	265	275	160	244	138	90
	Zeytin ve zeytinyağı**	70	206	189	368	250	224	162	190	176	184	418	205	157	166	305	369	221	196	251	419	
52	Pamuk	-482	-644	-762	-900	-752	-1218	-698	-820	-1937	-1687	-592	-1119	-1225	-538	-573	-1281	-729	-897	-1080	-1449	-2578

Kaynak: WITS Veri tabanından elde edilen veriler ile hazırlanmıştır. Değerler milyon \$ cinsindedir. Koyu renkli hücreler, ticaret açığını göstermektedir. <https://wits.worldbank.org/>.
20.08.2023. *Hayvansal yağlar hariç olarak hesaplanmıştır. **Zeytin ve Zeytinyağı verisi HS 07, 15 ve 20 ürün gruplarından ayrıştılarak elde edilmiştir.

DİPNOTLAR

- 1 Bu ülkeler arasında Arjantin, Avustralya, Bolivya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rica, Guatemala, Endonezya, Malezya, Yeni Zelanda, Pakistan, Paraguay, Peru, Filipinler, Güney Afrika, Tayland ve Uruguay yer almaktadır.
- 2 Her yıl için OECD toplam tarımsal destek tahmini (total production estimates) değerlerinin, brüt tarımsal gelire (gross farm receipts) oranlanması ile elde edilmiştir.
- 3 Tarımsal üretim yapısındaki değişimlerin tespitinde, TÜİK'in bölgesel istatistiklerinden hareketle 12 adet bitkisel ürün grubu değerlendirilmiştir. İlgili ürün gruplandırması, TÜİK tarafından CPA 2002 ürün sınıflandırmasına göre oluşturulmaktadır. Tarımsal alanlar, TÜİK Bölgesel İstatistikler Veri tabanında, ürün gruplarının niteliğine bağlı olarak hasat edilen alan, işlenen tarım alanı, ekilen alan ve alan kullanımını şeklinde farklı başlıklar altında gruplandırılmıştır. Çalışmada yer verilen 12 adet bitkisel ürün kategorisi, bu farklı sınıflandırmalardaki ürünlerden hiçbirini dışarıda bırakmayacak veyahut birden fazla kez hesaplamaya dâhil edilmesini engelleyecek şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır.
- 4 Zeytin ve üzüm bitkileri, kimi sınıflandırmalarda meyve, içecek ve baharat bitkileri içerisine dâhil edilse de, Türkiye'de ekim alanlarının yaygınlığı göz önüne alınarak, ayrı bir başlık olarak değerlendirilmiştir.
- 5 Buğday yeterlilik oranları, TÜİK'te mevcut olan verilerden hareketle hesaplanmak istendiğinde yalnızca 2002 yılından itibaren hesaplanabilmektedir. Yurtiçi kullanım, kullanılabilir üretim gibi yeterlilik oranının hesaplanması için gerekli olan veriler, AB ile verilerin uyumlaştırılması kapsamında 2002 tarihinden itibaren toplanmaya başlanmıştır. 2002 yılından itibaren oluşturulan verilere ait eğilim çizgisi buğdayda yatay bir seyir izlerken, arpada düşüş eğilimindedir (TÜİK(c)).
- 6 Çekirdek kabaklarından elde edilen tohumların uygun koşullarda depolanmak koşulu ile 1-2 sene saklanma şansı olması, yalnızca çerezlik olarak değil gıda endüstrisinde yağ, hayvan yemi ve organik gübre olarak kullanılabilmesi bu bitkinin ekiminin yılda yıla artmış olmasının en önemli sebeplerindendir (Yanmaz, R. 2014, 2). Çerezlik kabak talebinin gerek iç tüketim gerekse yurtdışı pazarlardan kaynaklı olarak artması neticesinde kabak çekirdeği üreticileri tarafından bazı bölgelerde buğdaygillere göre

daha karlı bulunduğu için gelecek yıllarda da ekim oranının artması kuvvetle muhtemeldir (Konca, Y. 2014, 90).

- 7 TÜİK, kütlü pamuk ile ilgili yeterlilik oranlarını yayınlamadığından, pamuk için TÜİK verilerinden hareketle bir değerlendirme yapılamamıştır. Buna karşılık T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2019 yılındaki pamuk bülteninde TÜİK'e atıfla lif pamuk yeterlilik oranının %65 olduğu ifade edilmiştir. Bknz.; T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 2.
- 8 Bu ürün grubunda her ne kadar ekim alanı ve üretim miktarına dair veriler TÜİK(a)'te 1995 yılından itibaren mevcut olsa da, 2004'ten itibaren mısır, fiğ ve burçakta dane ve ot alanları için verinin ayrı ayrı derlenmeye başlanması nedeniyle bu tarihten itibaren "Fiğ (yeşil ot)" ekim alanları "Saman ve Ot" grubunun içerisine dâhil edilmiş ve buna bağlı olarak "Saman ve Ot" ürün grubu ekilen ve hasat edilen alanı artarken, "Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları" ürün grubunun ekilen ve hasat edilen alanı azalmıştır. Ancak bu ürün grubunda 2005 yılı baz alındığında (ve sınıflandırma etkisi giderildiğinde) da ekili alanlar ve üretim miktarı azalmaya devam etmektedir.
- 9 Tarımsal ürünler, CPA 2002 sınıflandırmasına göre üretim yapısında ele alınan tarım ürünlerinin HS 2002 dış ticaret ürün kategorisinde yer alan ürünlerle eşleştirilmesi yoluyla oluşturulmuştur. Örneğin HS 54 pamuk, dış ticaret sınıflandırmasında endüstriyel bir ürün olarak yer almasına rağmen bir tarımsal ürün olarak hesaplamaya dâhil edilmiştir. Ürünlerin tarım ürünleri ve tarımsal gıda sanayi ürünleri olarak ayrıştırılmasında ise, HS 2002 ürün sınıflandırmasından hareket edilmiştir. Buna göre, HS 52 ile HS 06-14 ürün grupları arasındaki ürünler tarım ürünleri, HS 15 ile HS 17-24 ürün grupları arasındaki ürünler tarımsal gıda ürünleri olarak tespit edilmiştir. Bu ürün kodlarının tanımları için bakınız Ek Tablo 1.
- 10 HS 15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları ürün grubundan, alt ürün kategorilerine göre hayvansal ürünlerin çıkartılarak, büyüme oranları yalnızca bitkisel alt ürün grupları için WITS veritabanından elde edilmiştir. Bu alt ürün grupları için büyüme oranlarının ortalaması elde edilerek, 15B şeklinde yalnızca bitkisel yağları içerecek bir ürün grubu oluşturulmuştur. Zeytinyağı hariçtir.
- 11 HS 1511 palm yağı, HS1512 ayçiçeği ve pamuk tohumu yağı ve HS 1513 Hindistan cevizi ve palm çekirdeği yağı ürün gruplarına dair oranlar, HS15 ürün grubunun alt ürün gruplarına ait WITS veri tabanından elde edilen verilerin ayrıştırılması ile hesaplanmıştır.

KAYNAKÇA

AA, 24.10.2020. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/seker-pancari-carsamba-ovasinda-yeniden-gelir-kapisi-oldu/2017536>, erişim tarihi: 06.04.2022.

Acar, M. / Bulut, E. (2009), “Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler”, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi (Cilt:9, Sayı.17) 1-19.

Arndt, S. W., (1997). Globalization and The Open Economy, North American Journal of Economics & Finance, (Volume:8, Issue.1) 71-79.

Arpacı, S./Atlı, H. S. (2000), “Antep Fıstığı Raporu”, DPT VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu Meyvecilik Alt Komisyon Raporu, 263-301.

Aydın, B. (2009), Tarımsal Dış Ticarete Değişim, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (Haz.) (Ankara: Özdoğan Matbaa Yay.).

76

Aydın, M. M./Aydın, B. (2018), “Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye’nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi (Cilt:2, Sayı.1) 111-130.

Aydın, Z. (2016), “Çağdaş Tarım Sorunu ve Yeni Köylülük”, ODTÜ Gelişme Dergisi (Cilt:43, Sayı.1) 43-63.

Balaam, D. N./Dillman, B. (2014), Introduction to International Political Economy (New Jersey: Pearson, 6th Edition).

Balaam, D. (2005), “Agricultural Trade Policy” Hocking, B. / McGuire, S. (Col.) Trade Politics: International, Domestic and Regional Perspectives, (New York: Taylor & Francis): 49-64.

Berkum, S./ Van Meijl, H. (2002), “The application of trade and growth theories to agriculture: A survey”, The Australian Journal of Agricultural and Resource Economics (Volume:44, Issue.4) 505–542.

Bingöl, O. (29.07.2021). Tütün Fonunun Kaldırılma Hikâyesi ve Yerli Tütün Politikasının İflası, <https://vergiyedair.com/2021/07/29/tutun-fonunun-kaldirilma-hikayesi-ve-yerli-tutun-politikasinin-iflasi/> Erişim tarihi: 18.04.2022.

- Bolat, M., Ünüvar, F. K., Dellal, İ. (2017), “Türkiye’de Yemelik Baklagillerin Gelecek Eğilimlerinin Belirlenmesi”, Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi (Cilt:3, Sayı.2), 7-18.
- BYSD (2022) Faaliyet Raporu, Bitkisel Yağ Sanayicileri Derneği, https://bysd.org.tr/BYSD_FAALİYET_RAPORU_web.pdf, erişim tarihi: 26.08.2023.
- Çiftçi, C. Y./ Önder M./ Ceyhan E./ Kaya M./ Karaköy T./ Akdoğan G./ Benlioğlu B./ Özaktan H. (2020), “Yemelik Baklagiller Üretiminde Mevcut Durum ve Gelecek”, Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1 (Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası) 395-418.
- Deuss, A./ Skoet, J./ Stringer, R. (2005), “Trends and Patterns in International Agricultural Trade” FAO (Col.) The State of Food and Agriculture (Rome: FAO Agriculture Series No: 36): 12-25.
- Dicken, P. (2015), Global shift: Mapping The Changing Contours of The World Economy (London: Guilford Press, 7th Edition).
- Dixit, A. K./ Stiglitz, J. E., (1977), “Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity”, The American Economic Review (Volume:67, Issue.3) 297-308.
- Duru, S./ Gül, A./ Hayran, S. (2019), “Türkiye’de Buğday ve Buğday Mamulleri Dış Ticaret Yapısı”, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Cilt:4, Sayı.2) 552-564.
- Duru, S./ Hayran, S./ Gül, A. (2021), “Türkiye Şeker Dış Ticaretinin Yapısı ve Rekabet Gücü”, Eurasian Journal of Agricultural Economics (Volume:1, Issue.1) 41-52.
- Helpman, Elhanan (2011), Understanding Global Trade (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Ege, H./ Hasdemir, M./ Yılmaz, N./ Dönmez, D./ Belt, J. (2007), “Türkiye Hububat Alt Sektör Analizi”, Çalışma Raporu (Ankara: TEAE).
- Eralp, Ö. (2016), “Bazı Tarım ve Gıda Ürünlerinin Piyasa Değişkenlerine Yönelik Öngörüler” Saçtı, H./ Saçlı, Y. (Ed.) TEPGE/TAGEM (Ankara: T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı).

Ethier, W. J. (1982), "National and International Returns to Scale in the Modern Theory of International Trade", *American Economic Review* (Volume:72, Issue.3) 389-405.

FAO (2021) *World Food and Agriculture - Statistical Yearbook 2021* (Rome: FAO).

Gençtan, T. (2020), *Tahıl Üretimimizin Mevcut Durumu Ve Geleceği, Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-1*, Yay. Haz. TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası, 13-17 Ocak 2020, Ankara, 371-394.

Gümüş, A. H. (2009), *Türkiye'de Tütün Politikaları, Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri* (İzmir: Tütün Eksperleri Derneği).

Günay Ergün, S./ Uğurlu, K. E. (2006), "1935 yılından Günümüze Türkiye'de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri" *Ankara Üniversitesi TÜCAUM IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi) http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/semp4_12.pdf, (27.08.2023).

Günaydın, G. (2006), "Türkiye Tarım Sektörü", *Tarım ve Mühendislik* (Sayı: 76-77) 12-27.

Heckscher, E. (1919), "The effect of Foreign Trade on the Distribution of Income", *Ekonomisk Tidskrift*, (Volume: 21) 497– 512.

Hummels, D./Rapoport, D./Yi, Kei-Mu (1998), "Vertical Specialization and The Changing Nature of World Trade", *FRBNY Economic Policy Review* (Volume:4, Issue.2) 79-99.

Humphrey, J. (2005), *Shaping Value Chains for Development: Global Value Chains in Agribusiness* (Eschborn: GTZ).

Jambor, A./Babu, S. (2016), *Competitiveness of Global Agriculture: Policy Lessons for Food Security* (Cham: Springer).

Kadakoğlu, B./Karlı, B. (2019), "Türkiye'de Yağlı Tohum Üretimi ve Dış Ticareti", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* (Cilt:7, Sayı:96) 324-341.

- Karagöz, F. (2014), “Küresel Ekonomiyle Bütünleşme Sürecinde Türkiye’nin İthal Girdi Bağımlılığı ve Cari Açık”, İktisat Dergisi (Sayı. 527) 34-44.
- Koç, A./Dölekoğlu T. (2003), “Türkiye’de Yağlı Tohumlar Sektörü: Projeksiyonlar ve Alternatif Politikaların Üretim ve Dış Ticaret Üzerine Etkileri” Dölekoğlu, Türker (Ed.) Türkiye I. Yağlı Tohumlar, Bitkisel Yağlar ve Teknolojileri Sempozyumu Bildirileri Yayın No: 107, 22-23 Mayıs 2003 (İstanbul: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü) 9-18.
- Koday, Z./Yıldırım, K. (2021), “Erzurum ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı Ve Şeker Sanayi”, Doğu Esintileri (Sayı.15), 121-147.
- Konca, Y. (2014), “Çekirdek Kabağı Artıklarından Silaj Yapma İmkânları” Yanmaz, R./ Gülşen, O. (Ed.) Çerezlik Kabak Çalıştayı, 26 Kasım 2014, (Kocasinan: T.C. Kayseri Valiliği, İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü) 88-98.
- Krugman, P. (1984), “Import Protection as Export Promotion” Kierzkowski, H. (Ed.) Monopolistic Competition in International Trade (New York City, NY: Oxford University Press) 180-193.
- Krugman, P. (1995), “Growing World Trade: Causes and Consequences”, Brooking Papers on Economic Activity, (Volume:26, Issue.1) 327-377.
- Krugman, P./Obstfeld, M./Melitz, M. J. (2018), International Economics: Theory & Policy (Harlow: Pearson Education Limited, 11th Edition).
- Lancaster, K., (1980), “Intra-Industry Trade Under Perfect Monopolistic Competition”, Journal of International Economics (Volume:10, Issue.2) 151-175.
- Lundell, M./Lampietti, J./Pertev, R./Pohlmeier, L./Akder, H./Ocek, E./Jha, S. (2004), “Turkey: A review of the impact of the reform of agricultural sector subsidisation”, Environmentally and Socially Sustainable Development Unit Europe and Central Asia Region Working Paper (Washington D.C.: World Bank, Report No.34641.)
- Martin, W. (2018), “A Research Agenda for International Agricultural Trade”, Applied Economic Perspectives and Policy, (Volume: 40, Issue.1) 155-173.

Melitz, M. J./Trefler, D. (2012), "Gains from Trade When Firms Matter", *Journal of Economic Perspectives*, (Volume:26, Issue.2) 91-118.

Milliyet, 31.07.2015. <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/samsun/pancar-uretimi-bitme-noktasinda-10906780>, erişim tarihi: 06.04.2022.

Ng, F./Yeats, A. (2001), "Production Sharing in East Asia: Who Does What for Whom and Why?" Ed. Cheng, K. Leonard/ Kierzkowski, Henryk (Ed.) *Global Production and Trade in East Asia* (Boston: Kluwer Academic Pub.) 63-109.

O'brien, R./Williams, M. (2016), *Global Political Economy: Evolution & Dynamics* (London: Palgrave, 5th Edition).

OECD, <https://stats.oecd.org/> (10.09.2023).

Ohlin, B. (1933), *Interregional and International Trade* (Cambridge: Cambridge University Press).

80

Önal, N. E. (2019), "Tarımsal Ürün Fiyat Artışlarının Türkiye Tarımının Yapısal Sorunlarına Dair Gösterdikleri", *Beykoz Akademi Dergisi* (Volume:7, Issue.1) 62-74.

Övgün, B. (2010), "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* (Cilt:9, No.1) 91-109.

Özalp, B. (2019), "Bir Serbest Dönüşüm Hikayesi, Madde, Diyalektik ve Toplum (Cilt:2, Sayı.1), 65-73.

Özkan, Z. (2022), "Ürün Raporu Zeytinyağı 2021", TEPGE Yayın No: 350 (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı).

Özkul, M. F. (2021), "Türkiye'de Tarımsal Ürünler Dış Ticaretindeki Yapısal Dönüşümde Neo Liberal Tarımsal Politikaların Rolü", *Alanya Akademik Bakış* (Cilt: 5, Sayı.3) 1329-1352.

Polat, K., (2020), "Durum/Tahmin Buğday 2020", TEPGE Yayın No: 329 (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı).

- Ricardo, D. (1817), *On the Principles of Political Economy and Taxation* (London: J. Murray).
- Samsun Yatırım Destek Ofisi (2018a), *Çarşamba İlçesi Tarım Sektörü Raporu* (Samsun: Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı).
- Samsun Yatırım Destek Ofisi (2018b), *Bafra İlçesi Tarım Sektörü Raporu* (Samsun: Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı).
- Semerci, A./Durmuş, E. (2021), “Türkiye’de Yağlık Ayçiçeği Üretiminin Analizi”, *Turkish Journal of Agriculture – Food Science and Technology* (Cilt:9, Sayı.1) 56-62.
- Semerci, A./Kızıltuğ, T./Çelik, A. D./Kiracı, M. A. (2015), “Türkiye’de Bağcılığın Genel Durumu”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* (Cilt:20, Sayı.2) 42-51.
- Sevim, D./Varol, N./Köseoğlu, O. (2022), “Küresel İklim Değişikliğinin Zeytin Yetiştiriciliği ve Zeytinyağı Üzerine Etkileri”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* (Cilt:36, Sayı.2) 415-432.
- Smith, A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Istanbul: E-kitap Projesi/Cheapest Books pub., 2019).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014), *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018), *On birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Tarım ve Gıdada Rekabetçi Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019), “Dünyada Pamuk”, *Ürün Masaları Pamuk Bülteni*, Aralık 2019.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2023), *Kamuoyunda Gündeme Gelen İddialar Gerçekler* (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2019), *Esnaf, Sanatkârlar Ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü 2018 Yılı Pamuk Raporu*, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e59913b87639ac9e02e8/d0e2b9c79234684ad29baf256a0e7dce.pdf>, (13.03.2022).

T.C. Ticaret Bakanlığı (2022), Şeker ve Çikolata Mamulleri, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8700a513b8761450e18d81/%C5%9Eeker%20ve%20%C3%87ikolata%20Mamulleri.pdf>, (25.08.2023).

TAGEM (2019), Baklagil Sektör Politika Belgesi 2019-2023 (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı).

TAGEM (2021a), Yem Sektör Politika Belgesi 2020-2024 (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı).

TAGEM (2021b), Bitkisel Yağlar Sektör Politika Belgesi 2020-2024 (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı)

Tarım Orman Şurası (2019), Tarımsal Yapı ve Dönüşüm Grubu Çalışma Belgesi, https://cdniys.tarimorman.gov.tr/api/File/GetGaleriFile/330/DosyaGaleri/956/1_Tar%C4%B1msal%20Yap%C4%B1%20ve%20D%C3%B6n%C3%BC%C5%9F%C3%BCm%20Grubu%20%C3%87al%C4%B1%C5%9Fma%20Belgesi.pdf (20.08.2023).

82

TGDF (2021), 2021 Dış Ticaret Verileri, Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu, <https://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2022/05/TGDF-2021-Dis-Ticaret-Raporu.pdf> (25.08.2023).

TMO (2016), 2016 Yılı Hububat Sektör Raporu (Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü).

TMO (2021), 2020 Yılı Bakliyat Sektör Raporu (Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü).

Topcu, Y./Uzundumlu A. S./Karadaş, K. (2012), “Erzurum İlinde Şekerpancarı Üretim Maliyeti”, Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, (Cilt:2, Sayı.2) 41-50.

Tosun, F./Arslan, S. (2016), “4634 Sayılı Şeker Kanunu Sonrasında Türkiye Şeker Sanayinde Meydana Gelen Gelişmeler”, Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, (Cilt:25, Sayı.Özel Sayı-2) 328-333.

TÜİK (2013), İstatistik Göstergeler: 1923-2012, Yayın No: 4132, Ankara.

TÜİK(a), Bölgesel İstatistikler <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/sorguSayfa.do?target=degisken#>, (04.12.2022).

- TÜİK(b), Bitkisel Üretim İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=123&locale=tr>, (08.04.2022).
- TÜİK(c), Bitkisel Ürün Denge Tabloları, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=123&locale=tr>, (13.04.2022).
- TÜİK(d), Dış Ticaret Verileri, TÜİK, Biruni Veri tabanı, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=2&param2=0&sitcrev=0&isicrev=3&sayac=5804>, (13.04.2022).
- Türkiye Bankalar Birliği (2023), Tarım Sektörü Raporu (İstanbul: TSKB Danışmanlık Hizmetleri).
- Türkşeker (2022), 2021 Sektör Raporu, https://www.turkseker.gov.tr/data/dokumanlar/2021_Sektor_Raporu.pdf, (25.08.2023).
- Türkşeker (2017), Faaliyet Raporu, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi, https://www.turkseker.gov.tr/data/dosyalar/Faaliyet_Raporlari2019_12_07_11_12_21_409.pdf, (25.08.2023).
- Tütün Eksperleri Derneği (2020). Tütün Raporu http://www.tutuneksper.org.tr/files/sidebar/Tutun_Raporu_3f8e8dbgv7uo8.pdf, (18.04.2022).
- Ülker, E./Yüksel, O./Ergül, S. (2020), “Ülkemizde Yem Bitkileri Tarımının Durumu, Tohumluk Üretimi ve Dış Ticareti”, Uşak Üniversitesi Fen ve Doğa Bilimleri Dergisi (Cilt:4, Sayı:2) 96-107.
- WDI (2022), <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (12.12.2022).
- WDI (2023), <https://data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS?locations=TR> (10.09.2023);
- WITS, <https://wits.worldbank.org/> (20.08.2023).
- World Bank (2002), “Turkey - Agricultural Reform Implementation Project”, Report No: PID9405 (Washington, D.C. : World Bank Group), <http://documents.worldbank.org/curated/en/184001468760206258/Turkey-Agricultural-Reform-Implementation-Project-ARIP>, (10.09.2023).

Yaman Öztürk, M./Ertürk Keskin, N. (2013), "Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak", *Çalışma ve Toplum*, (Cilt:2, Sayı.37), 91-118.

Yanmaz, R. (2014), "Türkiye'nin Çekirdek Kabağı Potansiyeli", *Çerezlik Kabak Çalıştayı*, T.C. Kayseri Valiliği, İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, 26 Kasım 2014, 1-12.

Yavuz, F. (2005), "Tarım Politikası" Yavuz, F. (Ed.) *Türkiye'de Tarım* (Ankara: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı) 43-67.

Yavuz, T./Kır, H./Gül, V. (2020), "Türkiye'de Kaba Yem Üretim Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Kırşehir İli Örneği", *Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi* (Cilt:7, Sayı.3) 345-352.

Yeni, R. (2022), *2021 Buğday Raporu* (Ankara: Türkiye Kalkınma Vakfı).

Yıldırım, A. E., (2020), *Üretim Tüket: İthalat-Siyaset-Rant Kısılcacında Tarım* (İstanbul: Sia Kitap).

Yılmaz Çebi, S./Olhan, E. (2017), "Avrupa Birliği Gıda ve Yemde Hızlı Alarm Sistemi'nin Türkiye'nin Gıda Ürünleri İhracatı Üzerine Etkilerinin Değerlendirilmesi", *Tarım Ekonomisi Dergisi* (Cilt:23, Sayı.1) 133-144.

Yulafçı, A./Cinemre H. A., (2007), "Çarşamba Ovasında Yaş Meyve ve Sebze Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri", *OMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi* (Cilt:22, Sayı.3) 260-268.

ZMO (2018), *Tütün Raporu-2018*, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30641&tipi=38&sube=0, (26.08.2023).

ZMO, (2015), *Şeker Pancarı Dosyası- 2015*, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25757&tipi=17&sube=0#:~:text=T%C3%BCrkiye%60de%20%C5%9Feker%20pancar%C4%B1%20%C3%BCretimi,9%20tondan%2058.4%20tona%20y%C3%

**ASYA ALTYAPI YATIRIM BANKASI (AIIB) VE SOSYAL
POLİTİKA: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME**

*The Asian Infrastructure Investment Bank (AIB) and Social Policy:
A Critical Review*

Aylin Güler Ünlü*

Geliş Tarihi / Received : 12 Aralık 2022

Kabul Tarihi / Accepted : 22 Ağustos 2023

Güler Ünlü, Aylin (2023) "Asya Altyapı Bankası (AIIB) ve Sosyal Politika: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 85-131

85

Öz

Geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarına yeni bir rakip olarak ortaya çıkan Asya Altyapı Yatırım Bankası (Asian Infrastructure Investment Bank-AIIB) kısa sürede genişleyen üyeliği, çeşitlenen faaliyetleri, Türkiye için mühim bir finansman odağı olması gibi nedenlerle önemli bir değerlendirme nesnesi haline gelmiş durumdadır. Bu çalışmada dünya kapitalist sistemi içerisinde tamamlayıcı bir unsur olarak görev yaptığını iddia ettiğimiz AIIB'nin sosyal politika anlayışının değerlendirilmesi, bu çerçevede sistem içerisindeki rolünün ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal Politika, Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), Çok Taraflı Kalkınma Bankaları, Dünya Bankası

Abstract

The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), which emerged as a new competitor to the traditional multilateral development banks, has become an important object of evaluation due

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, aylingulerunlu@gmail.com, ORCID Numarası: 0000-0003-2738-7017

PhD. Student, Ankara University, Institute of Social Sciences, Labor Economics and Industrial Relations Department, aylingulerunlu@gmail.com, ORCID Number: 0000-0003-2738-7017

to its expanding membership, diversifying activities and being an important financing focus for Turkey. In this study, it is aimed to evaluate the social policy understanding of the AIIB, which we claim to serve as a complementary element in the global capitalist system, and to reveal its role in the system within this framework.

Keywords: Social Policy, Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB), Multilateral Development Banks, World Bank

Giriş

Gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik kalkınmayı finanse etmek amacını taşımaları ile öne çıkarılan çok taraflı kalkınma bankaları, dünya kapitalist yönetim sistemi içerisinde esasen bunun çok ötesinde görevler üstlenmişlerdir. Bu aktörler kapitalizmin ideolojik taşıyıcılığı misyonu ile özellikle sistemin tarihsel dönemeçlerinde yöneldiği yolun şekillendirilmesinde, koordine edilmesinde, sadece gelişmekte olan ülkelerin değil tüm dünyadaki politikaların yönlendirilmesinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bununla birlikte çok taraflı kalkınma bankaları sistem içerisinde yalnız değillerdir. Farklı pek çok aktörle hem rekabet etmekte hem de kapitalizmin sürdürülebilirliği ekseninde işbirliği ile çalışmaktadırlar. Nitekim Cammack (2006; 2009a:2-3; 2009b:34) Dünya Bankası (World Bank), IMF (International Monetary Fund), OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), Avrupa Birliği (European Union), G20 gibi aktörlere işaret ederek, tüm bu aktörlerin faaliyetlerinin 1980'lerin sonlarından bu yana devam eden ve kapitalizmi küresel ölçekte geliştirmeyi amaçlayan uzun vadeli bir projeye dayandığını ortaya koymuştur. Bu projenin temelinde ise küresel ölçekte rekabet düzeyini artıracak şekilde düzenlenen küresel bir sistemde, rekabetçi ürün ve işgücü piyasaları ile karakterize edilen ulusal ortamların yaratılması amacının yattığını belirtmiştir. Dolayısıyla bütün bu aktörlerin yıllardır sürdürdüğü özelleştirme, kuralsızlaştırma, serbestleşme gibi girişimlerin temelinde gelişmekte olan dünya, yükselen ekonomiler ya da gelişmiş dünya için bir proje değil, küresel kapitalist ekonomi genelinde rekabetçilik düzeyini en üst düzeye çıkarmayı amaçlayan evrensel bir projenin yattığını vurgulamıştır. Bu çerçevede söz konusu aktörlerin faaliyet ve ilişkilerini “rekabet edebilirlik konusunda evrensel yakınlaşma” olarak nitelendirmiştir.

Gerçekten de çok taraflı kalkınma bankaları içerisinde öncü bir yerde duran Dünya Bankası'na baktığımızda, özellikle 1990'lı yıllardan bu yana öne çıkardığı tüm yoksullukla mücadele söylemlerine karşın, ortaya koyduğu politikaların temelinde rekabetçi kapitalizmin yükseltilmesi ve ilerletilmesi olduğu görülebilmektedir. Zira Dünya Bankası ve IMF'nin kredilerini yıllarca neoliberal mali ve politik talepleri içeren koşulluluklara bağlamasının, bu politikaların yaygınlaştırılması ve ilerletilmesini kolaylaştırdığı da bilinen

bir gerçektir. Nitekim bu politikalar ile başta sosyal harcamalar olmak üzere kamu harcamalarının sınırlandırılması, devletin rolünün azaltılması, özelleştirme, serbest piyasaların güçlendirilmesi gibi süreçler işletilerek sosyal politika alanı da yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeniden yapılandırmalar neticesinde sosyal politikanın geleneksel unsurları açısından Özügürlü'nün (2003:64) dikkat çektiği üç merkezde ciddi değişimler söz konusu olmuştur. Buna göre ilk olarak sosyal politika disiplininin sıklet merkezinde yer alan işçi sınıfı yerini yoksullara bırakmıştır. Bu, sosyal güvenlik kazanımları geriletilirken, sosyal yardım merkezli bir politika yaklaşımını beraberinde getirmiştir. İkinci olarak bağımlı çalışanların korunması ve güçlendirilmesi temelindeki sosyal politika hedefi yerine 'sosyal sermayenin' geliştirilmesine dair politikalar öne çıkarılmıştır. Bunda özellikle 1980'li yıllarda kapitalizmin içerisine girdiği krizden çıkış arayışında, kâr oranlarını artırmak hedefi ekseninde işgücünün ve işgücü piyasalarının kârlılık ve rekabet edebilirlik çerçevesinde yeniden düzenlenmesinin etkisi büyük olmuştur. Üçüncü olarak ise toplumsal bütünleşmeyi hedefleyen politika yönelimi, yerini piyasanın etkinlik ve rekabet stratejileriyle uyuma bırakmıştır. Sosyal politika alanının metalaştırılması/piyasalaştırılması ve finansal alana eklenmesi ile de el ele giden bu süreç, aynı zamanda sosyal politikaların özellikle bölüşüm ilişkileri içerisindeki sosyal adalete yönelen rollerinin geri plana itilmesini (Gökbayrak, 2022:111-112) beraberinde getirmiştir. Neticede sosyal politikalar kolektif bağlamından uzaklaştırılarak büyük ölçüde bireyselleştirilmiştir. Özetle sosyal politika alanının sosyal adaletten, toplumsal dayanışma temelli içeriğinden uzaklaştırıldığı bu ciddi dönüşüm sürecinde diğer pek çok aktörün yanında çok taraflı kalkınma bankaları belirleyicilikleri ve yönlendiricilikleri ile öne çıkmışlardır.

2016 yılında ise geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarının arasına yeni bir rakip olarak Asya Altyapı Yatırım Bankası (Asian Infrastructure Investment Bank-AIIB) eklenmiştir. Öyle ki AIIB, faaliyetlerinin daha ilk beş yılında artan üyelik, yükselen meşruiyet, sağlanan güvenilirlik ve güvence altına alınan kârlar çerçevesinde oldukça başarılı bir kurum olarak nitelendirilmeye başlanmıştır (Haga, 2021:403). Türkiye de AIIB'nin faaliyetlerine başladığı yıl olan 2016'da Banka'ya üye olmuş, ayrıca süreç içerisinde Banka'nın fonlarının en büyük alıcılarından biri haline gelmiştir. Bunun yanı sıra kuruluşundan itibaren başta yeşil altyapı olmak üzere altyapı projelerinin finansmanına odaklanmış olan AIIB, pandemi süreci ile birlikte faaliyetlerini genişletmiş ve çeşitlendirmiş, ayrıca sosyal politika alanına da yönelmeye başlamıştır. Bu süreç ile birlikte özellikle eğitim ve sağlık konuları ile ilgili olarak sosyal altyapı başlığı öne çıkarılmış, projelerde pandemi ile mücadele çerçevesinde halk sağlığı finansmanı, ekonomik dayanıklılığı güçlendirmek

için hükümetlere sunulan destekleyici projelerde sosyal koruma bileşenleri görülmeye başlanmıştır. Bu çerçevede sistemde giderek daha fazla rol oynamaya çalışan, Türkiye'nin de dâhil olduğu pek çok ülkede faaliyetlerini yürüten AIIB'nin, sistem içerisindeki yerine, hedeflerine, faaliyetlerine ve politika anlayışlarına daha yakından bakmak giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu ekseninde bu çalışmada AIIB'nin sistem içerisindeki rolüne ve özel olarak sosyal politika anlayışına odaklanılarak, bunun yukarıda ifade ettiğimiz geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarının etkisiyle sosyal politikanın dönüşümünü yansıtan çerçeveden bir farklılık taşıyıp taşımadığının sorgulanması amaçlanmıştır.

Buradaki iddialarımız AIIB'nin geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarına bir rakip olarak ortaya çıkmış olsa da, esas olarak sisteme alternatif değil, sistem içerisinde tamamlayıcı bir unsur olarak işlev görmeye yöneldiğidir. Dolayısıyla AIIB de, Cammack'ın (2006, 2009a, 2009b) ifade ettiği "rekabet edebilirlik konusunda evrensel yakınlaşma" çerçevesinin içerisine yerleşmiş, sosyal politika anlayışı da bu amaç doğrultusunda şekillenmiş ve geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarından ciddi bir farklılaşma söz konusu olmamıştır. Bu iddialarımızı sorgulamak için çalışmamızda öncelikle Banka'nın kuruluş nedenlerine ilişkin genel bir özet sunulacak, ardından geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarından kendisini ayırttığı yönler ve benimsediği prensipler ekseninde AIIB'nin yapı ve işleyişine dair temel hususlar ortaya konulacaktır. Bunun akabinde AIIB'nin sosyal politika yaklaşımı incelenerek bu yaklaşımın geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarından farklı olup olmadığı ortaya konulacak, bu çerçevede Banka'nın küresel kapitalist sistem içerisindeki yeri ve tamamlayıcı rolü değerlendirilecektir. Banka'nın sosyal politika yaklaşımına dair değerlendirmeler hem temel politika metinlerine, hem de sosyal politika alanına dönük faaliyetlerinin dayandığı anlayışa ve bu konulara ilişkin projelerinin içeriklerine bakılarak gerçekleştirilecektir.

AIIB'nin Doğuş Nedenleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Artan ekonomik etkinlik ve güçleri ile öne çıkan başta Çin olmak üzere Asya ve Güney ülkeleri, son yıllarda küresel ekonomik ve siyasi düzlemde daha etkin bir rol alma çabası içerisine girmişlerdir. Bu ülkelerin işbirliği çabaları esasen çok yeni olmasa da, Çin'in öncü olduğu bazı girişimler daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Esasen Çin'in de ekonomik işbirliği ve küresel düzlemde etkinliğini artırmaya dönük faaliyetlerinin çok yeni olmadığı bilinmektedir. Nitekim bu ülke, soğuk savaş sonrası dönemde küresel düzlemde iktisadi uyumunu artırmış, ciddi bir reform ve dışı açılma süreci geçirmiş, ayrıca bölgesel olarak daha aktif bir rol almaya yönelmiştir (Kuşku

Sönmez, 2020:36; Moris, 2021:210). Bununla birlikte Çin, özellikle 2008 küresel krizi sonrasında işgücü maliyetlerinin artması, ihracatın yavaşlaması, dış ekonomik şoklara artan duyarsızlığın yarattığı sorunların görülmesi, uzun süre ve yüksek hızla büyüyen ekonominin ithal enerji ve hammaddelere bağımlılığının artması, çevre üzerindeki ağır tahribatların ortaya çıkması gibi pek çok nedenle (Liu/Dunford, 2016:12-13) politikalarında bazı değişimlere gitmiştir. Örneğin Yu (2017: 356) Çin'in dış politika yönünün özellikle 2008'den sonra önemli ölçüde değiştiğini ve artık daha proaktif, iddialı ve küresel odaklı hale geldiğini belirtmiştir. Gerçekten de Xi Jinping'in başkanlığa gelmesiyle birlikte Çin, öncesinde "düşük profilini koruyup, asla liderliğe soyunmamak" olarak ifade edilen yaklaşımı, "başarmak için mücadele etmek" olarak değiştirmiştir (Çaşkurlu, 2022:1392). Bu çerçevede de Çin liberal uluslararası düzene daha fazla entegre olarak (Atlı/Akar, 2020:7) kapitalizm içerisinde giderek önemli bir ekonomik güç kazanmış ve süreç içerisinde de bu ilişkilerdeki rolünü güçlendirmeye odaklanmıştır. Bu eksende de ekonomik büyümesini sürdürebilmek için mevcut piyasalardaki etkisini ilerletmenin yanı sıra yeni piyasalar oluşturma arayışına da girmiştir.

Örneğin Kuşak ve Yol Girişimi (Belt and Road Initiative-BRI) bu çerçevede dikkat çekmiştir. Antik ipek yoluna referansla, ipek yolu rotası üzerindeki ülkeler arasında ticareti, yatırımı ve işgücü hareketliliğini artırmak amacıyla, altyapıyı geliştirmeyi hedefleyen bu girişim, otoyol, demir yolu, liman, enerji üretimi, teknoloji transferi gibi büyük ölçekli fiziki altyapı yatırımlarının yanı sıra ticaret antlaşmaları, düzenleyici standartlar ve finansal destekler gibi yatırımları da kapsamıştır (Çaşkurlu, 2022:1403). AIIB'nin kuruluşuna giden motivasyonu açıklaması açısından bu girişimin neden ve etkilerine dair farklı görüşler çerçevesinde kısa bir değerlendirme yapılması anlamlı olacaktır.

Liu ve Dunford (2016:4) Kuşak ve Yol Girişimi'nin Çin'in büyük bir ekonomik güç, küresel ekonomik büyümenin itici kuvveti ve bölgesel ekonomik entegrasyonun katalizörü olarak ortaya çıkışının bir yansıması olduğunu vurgulamışlardır. Yamak (2021:96-104) da bu girişimin, küresel düzendeki değişen dinamiklere karşılık Çin'in kendi ulusal ve uluslararası öncelikleri doğrultusunda geliştirdiği proaktif bir strateji olarak değerlendirilmesi gerektiğini önermiş, ayrıca bu girişimin Çin'in 2008 finansal krizi sonrası dünya ekonomisindeki küreselleşmeden bölgeselleşmeye doğru değişen trendi aşma projesi olduğunu savunmuştur. Wang (2017:598) de bu girişimin 2008 krizi sonrasında Çin'in hem mevcut düzenlemelerin küresel reformlarını teşvik eden ve böylelikle 'kural koyucu' niteliği barındıran, hem de kendi

düzenlemelerini yaratma anlamında ‘kural kırıcı’ niteliği de taşıyan yönlerine işaret etmiştir. Jones ve Zeng (2019:1415) ise farklı bir bakış açısıyla bu girişimin Pekin’in bölgesel ve uluslararası düzeni yeniden şekillendirme, hatta domine etme konusundaki artan hırsını yansıtan ‘büyük strateji’ olarak görülmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yazarlar bu girişimin tutarlı, jeopolitik güdümlü büyük bir strateji olmaktan ziyade, öncelikle rekabet halindeki iç çıkarların, özellikle de iktidar ve kaynak mücadelesi veren devlet çıkarlarının yönlendirdiği gevşek ve belirsiz bir plan olduğunu iddia etmişlerdir. Kuşak ve Yol Girişiminin olası etkilerine dair de farklı görüşler söz konusudur. Örneğin Kon vd. (2016:30) bu projenin Çin’in aşırı kapasite sorununu çözebileceğini, diğer ülkelerden enerji tedarikini daha güvenli bir şekilde sağlayabileceğini, ihracatını ve inşaat endüstrilerini denizaşırı pazarlara genişletebileceğini vurgulamışlardır. Yu (2017: 358) ise diğer etkilerinin yanı sıra Kuşak ve Yol Girişimi’nin Çinli şirketlerin diğer ülkelere yatırım yapmaları için bir kanal sağladığını, ayrıca projelerin Çin’in Asya komşularıyla güçlü ikili ticaret ve ekonomik entegrasyon kurmasına yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Kanımızca Kuşak ve Yol Girişimi’nin temelinde kapitalist uluslararası sistem içerisinde daha fazla rekabet edebilme ve sadece ekonomik olarak değil siyasi anlamda da söz söyleme ve yer tutma, değişen dünya ve kriz koşullarında ekonomik entegrasyonu sağlama amaçları yatmaktadır. Nitekim bu girişim altyapı yatırımlarına odaklanmış olsa da, aslında politika koordinasyonun sağlanması, serbest ticaretin kolaylaştırılması, finansal işbirliği gibi pek çok farklı ilişkiyi güçlendirmeye de yönelmiştir. Dolayısıyla bu girişimin temelde küresel bir serbest ticaret rejimini sürdürmeyi hedeflediği görülebilmektedir.

Bu hedefler yine Çin’in öncülüğünde ortaya çıkan bir girişim olan, Asya Altyapı Yatırım Bankası’nın kuruluşu ile başka bir aşamaya ulaşmıştır. Nitekim Yeo (2018:367) AIIB’nin, Çin’in 2000’lerin başından beri yürüttüğü “dışarı çıkma” politikasının bir parçası olduğuna işaret etmiştir. Haga (2021:396) ise AIIB’nin Çin’in Asya-Pasifik bölgesinde artan ekonomik gücünü ve siyasi etkisini çok taraflılık yoluyla konsolide etmeyi amaçladığını belirtmiştir. Kuşak ve Yol Girişimi’nin hedeflerinin ekonomik, siyasi ve stratejik açıdan, AIIB’nin hedeflerinin ise Çin’in ulusal gençleşmesi için mali, diplomatik ve kurumsal açıdan çok önemli olabileceğine işaret etmiştir. Ayrıca Kuşak ve Yol Girişimi’nin ekonomik gücün sınırsız ve belki de gereğinden fazla aceleci bir şekilde birçok farklı stratejik alana yayılmasını temsil ederken, AIIB’nin Pekin’in siyasi nüfuzunun küresel finans alanına kademeli ve titiz bir şekilde yayılmasını simgelediğini iddia etmiştir. Cai (2018:831) de hem Kuşak ve Yol Girişimi hem de AIIB’nin kuruluşunun yalnızca Pekin tarafından ülkenin

iç ekonomik sorunlarının üstesinden gelmek için değil, aynı zamanda Çin'in bölgedeki ve onun ötesindeki nüfuzunu artırmaya, ABD'nin bölgesel ve küresel ekonomideki hâkimiyetini zayıflatmaya ve Washington'un Çin'i çevreleme politikasının etkilerini en aza indirmeye yardımcı olmak için tasarlanmış olduğunu belirtmiştir.

AIIB'nin kuruluşunda ve işleyişinde Çin'in yeri ve önemine dair değerlendirmeler elbette kritiktir. Bununla birlikte her ne kadar Çin'in öncülüğünde gerçekleşse de Banka'nın sadece Çin'in ulusal ve küresel politikaları ile ilişkilendirilmesi yetersiz olacaktır. Zira Ekim 2014'te başta Asya ülkeleri olmak üzere 57 kurucu ülkenin girişimi ile kuruluş süreci başlatılan AIIB, Güngen'in (2023:255) belirttiği gibi "kurucuları olan Çin ve büyük yükselen piyasaların çıkarlarını ilerletmek ve hedeflenen ekonomik coğrafyalara alternatif finansman kanalları sağlamak" amacıyla kurulmuştur. Kanımızca da AIIB'nin kuruluşunda, Çin de dâhil olmak üzere son yıllarda sistemde öne çıkmaya başlayan Asya ve Güney ülkeleri ve diğer gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin, küresel kapitalist rekabette yer tutma, ticarete daha fazla öne çıkma, ülkelere yabancı yatırım çekme, işgücü hareketliliğini artırma, teknoloji transfer etme, yapılan yatırımları uluslararası finansman güvencesine alma gibi hedefler önemli bir yer tutmuştur. Zira geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarının Asya bölgesinde altyapı yatırımlarına yeterli kaynak aktarımı gerçekleştirilmesine eklenen küresel rekabetin yarattığı gerginlikler, söz konusu ülkeleri bu sorunları aşacakları alternatif kalkınma, yatırım finansmanı ve işbirliği araçları oluşturmaya yöneltmiştir. Özellikle deniz aşırı yatırım projelerinin genelde yüksek risk ve maliyetleri içermesi nedeniyle sorunsuz dış sermaye finansmanı sağlamak, riski çok taraflı olarak paylaşmak (Yeo, 2018:375) gibi kolaylaştırıcı gereklilikler geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarına bir alternatif oluşturma girişimi ile somutlanmıştır.

Bunun yanı sıra AIIB özellikle altyapı yatırımları için kaynak sağlamaya odaklanmış olsa da, söz konusu ülkelerin mevcut küresel kapitalist yönetim düzleminde norm ve politika oluşturma sürecinde daha aktif olma ve söz söyleme çabalarını da yansıtmıştır. Nitekim dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olan Çin'in, yine dünyanın en önemli çok taraflı finans kuruluşları olarak nitelenen IMF ve Dünya Bankası'nda çok küçük bir role sahip olması (Chow, 2016:14) AIIB'nin kuruluşunda itici güçlerden biri olmuştur. Neticede Çin ve diğer yükselen ekonomiler Batı'nın egemen olduğu mevcut ekonomik sistemde yeterince temsil edilmediklerine dair ortak bir algı çerçevesinde birlikte hareket etmeye yönelmişlerdir (Yu, 2017:360). Zira bu ülkelerin özellikle IMF ve Dünya Bankası'nda yeterli oy gücünün ve söz hakkının

olmaması tepkilere sebep olmuştur. Ayrıca ülkelerin söz haklarının artırılması taleplerine IMF ve Dünya Bankası'ndan bazı yanıtlar üretilse de, bunların gecikmeli ve etkisiz olması AIIB'nin kuruluşuna giden tetikleyici unsurlardan biri haline gelmiştir. Bununla birlikte Bretton Woods kuruluşlarının kredi desteklerini politika koşullarına bağlayan uygulamaları, ülkelerin iç işlerine karışıldığı yönünde uzun yıllardır süregelen rahatsızlıklar ve bu kuruluşların meşruiyetlerinin sorgulandığı toplumsal hareketler de ülkelerin alternatif finansman araçlarına yönelmesini etkilemiştir.

Özetle AIIB'nin kuruluşunda Çin'in girişimleri ve hedefleri önemli olsa da gelinen noktada Banka bunun ötesinde pek çok ülkenin dâhil olduğu çok taraflı bir çabayı ifade eder hale gelmiştir. Dolayısıyla AIIB mevcut kapitalist uluslararası sistemde eksiklikleri tamamlamaya ve onun verimliliğini artırmaya yönelmiş (Atlı/Akar, 2020:9), geleneksel çok taraflı kalkınma bankası sistemine tamamlayıcı bir nitelikte ortaya çıkmıştır (Gabusi, 2017:40). Diğer bir deyişle AIIB, mevcut çok taraflı kalkınma bankalarına rakip olarak doğsa da, sisteme alternatif değil, bu sistemin içerisinde bir alternatif olma amacını taşımıştır. Bu iddiaları somutlaştırabilmek için Banka'nın yapı ve işleyiş süreçlerine daha yakından bakmak anlamlı olacaktır.

Farklılaşan Prensipler, Yakınsayan Konular: AIIB'nin Yapı ve İşleyişine Genel Bir Bakış

AIIB'nin kuruluşunda yukarıda işaret ettiğimiz gibi, mevcut çok taraflı kalkınma bankalarına yöneltilen eleştiriler, işbirliği ve entegrasyon gereklilikleri, küresel ekonomik dinamizmi artırma gibi hedefler etkili olmuştur. Dolayısıyla Banka, üyelerinin kapitalist sistem içerisinde daha rekabetçi hale gelmesini sağlayacak koşulları yaratmaya yönelerek, aslında mevcut sistemin eksiklerini tamamlamaya odaklanmıştır. AIIB'nin geleneksel kurumlara yöneltilen eleştiriler ve onların yarattığı boşluklarda ortaya çıkan gereksinimler üzerinde yükselmesine karşın, mevcut kapitalist sistem içerisinde bu yer tutma hedefi, yapı, işleyiş, faaliyet ve politikalarında bazı çelişkili sonuçları beraberinde getirmiştir. Zira geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarına getirilen eleştiriler çerçevesinde Banka bir taraftan bu kurumlardan farklılaşan prensip ve uygulamaları benimsemeye yönelmiş, ancak kapitalist rekabetçi sistemin gerekliliklerine bağlanım nedeniyle de diğer taraftan söz konusu aktörlerle ciddi yakınsamalar sergilemiştir.

AIIB'nin geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarına dönük eleştiriler üzerinde yükselmesi ve onlara rakip olarak yola çıkması çerçevesinde ortaya koymaya çalıştığı en belirgin farklılaşma, kredi talebinde bulunan ülkelerin iç

işlerine karışmama ve dolayısıyla da koşulluluk uygulamasından uzak durma prensiplerinde karışlığını bulmuştur. Nitekim AIIB Ana Sözleşme'sinin 31. Maddesinde, Banka, Banka Başkanı, yöneticiler ve personelin hiçbir üyenin siyasi işlerine karışamayacağı, kararlarda ilgili üyenin siyasi karakterinden etkilenmeyeceği, Banka'nın amaç ve görevlerinin gerçekleştirilmesi ve yürütülmesi için bu tür hususların tarafsız bir şekilde değerlendirileceği gibi hususlar vurgulanmıştır (AIIB, 2016b). Bu tür ifadeler diğer çok taraflı kalkınma bankalarının metinlerinde de görülebilmekle birlikte, özellikle IMF ve Dünya Bankası'nın koşulluluk uygulamalarının bu prensiplere uymadığı genel kabul görmüş bir gerçektir. Nitekim Dünya Bankası ve AIIB'nin karşılaştırmasına dayanan ve bazı somut projeler nezdinde değerlendirmeler içeren çalışmasında Xu (2020:1-7), AIIB'nin yapı olarak Dünya Bankası'yla benzer özellikleri olsa da, özelleştirilebilir geri ödemeler, ekonomik liberalleşme ve kuralsızlaştırma taleplerinin olmaması gibi farklılıkların varlığına işaret etmiştir.

Bu farklılıklar ise Banka'nın üyelik, yapı ve faaliyetlerini etkilemiştir. Örneğin ülkelerin iç işlerine karışmama ve koşulluluk uygulamasından uzak durma prensipleri geleneksel çok taraflı finans kuruluşlarına kıyasla finansmana daha kolay erişebilme imkânı anlamına geldiğinden Banka'nın üye sayısının artmasında etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra pek çok Batılı ülkenin, üyelik yoluyla maddi avantajlar elde etme (Bustillo/Andoni, 2018:10) isteğinin de Banka'ya üyeliği teşvik etmiş olması muhtemeldir. Nitekim Atlı ve Akar (2020:16) AIIB'nin, daha çok bağışçı konumundaki Batılı ülkelere Asya'daki etkilerini artırmaları ve ayrıca dünyanın en büyük ikinci ekonomisi Çin ile karşılıklı yarar sağlayan bir ilişki kurmaları için değerli bir fırsat sunduğuna dikkat çekmişlerdir. Ayrıca AIIB'nin bir ülkenin Banka'ya sunacağı sermayenin tespitinde tek ölçüt olarak o ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası kriterini kullanmasının üyelik konusunda itici bir etki yaratmış olması muhtemeldir. Zira IMF'nin serbestlik, ekonomik değişkenlik ve uluslararası rezervler gibi kriterler de kullandığı düşünüldüğünde, AIIB'nin bu ilkesinin özellikle gelişmekte olan ülkeler için daha avantajlı olduğu söylenebilir (Gu, 2017:149-151). Özetle bu ve benzeri pek çok unsur AIIB'nin bölgeselliğin dışına taşan üye profili ve sayısına ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim güncel durumda Banka, 47'si bölge içinden 45'i bölge dışından toplam 105 üye ülke ile faaliyet göstermektedir. Temmuz 2023 itibariyle de 4'ü bölge içinden olmak üzere 14 aday üye ülke bulunmaktadır. Bu tablo AIIB'nin artık bölgesellikten ziyade küresel düzlemde hareket eden bir kurum olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bazı araştırmacılar AIIB'nin

uluslararası sistemde rekabetçi çoğulculuğa doğru önemli bir kaymaya işaret ettiğini (Hanlon, 2017:542), hatta bazıları da Banka'nın eski çok taraflı kurumlara kıyasla üye ülkeler arasında farklı bir güç dengesine sahip olma halinin küresel yönetim reformunu teşvik edebileceğini iddia etmişlerdir (Humphrey, 2020:29). Bu iddialar tartışılması gereken ayrı başlıkları ifade etseler de, AIIB'nin kısa süre içerisinde üyelik konusunda ciddi bir gelişme gösterdiği ve bölgesellikten ziyade küresel düzeyde etki gücüne ulaştığı bir gerçektir. Nitekim AIIB'nin Ana Sözleşme'sinde de Banka'nın bölgesel ilişki ve bölgesel entegrasyonun iyileştirilmesinin yanı sıra küresel ekonomik dinamizme katkıda bulunma istekliliği ifade edilmiştir (AIIB, 2016b:1). Banka özellikle Asya ekonomilerini geliştirmeye odaklanmış olsa da, dünyanın her yerinden üyelerle, altyapı ve diğer üretken sektörlerle yapılan yatırımlar çerçevesinde sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı teşvik etmeye, zenginlik yaratmaya ve altyapı bağlantısını iyileştirmeye çalışan çok taraflı bir kalkınma bankası olduğunu vurgulamaktadır.

AIIB'nin şeffaflık, iyi yönetim, hesap verebilirlik, yenilikçi ve esnek yapı söylemleri de kendisinin geleneksel kurumlardan farklılaştığını gösterme çabalarının bir başka yansımasıdır. Bu söylemler diğer çok taraflı kalkınma bankalarında da görülse de, AIIB özellikle yeni ve esnek yapısıyla proje ve politikaların gözden geçirilmesini ve onaylanmasını kolaylaştırmak için hızlı hareket etme özelliğine sahip olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin AIIB'de Yönetim Kurulu'nun lokal olarak yerleşik olmayan bir yapıda kurgulanması bu açıdan bir farklılıktır. Yönetim Kurulu'nun bu biçimde oluşturulmasının amacı Morris'e (2021:219) göre, bir yandan üye devletler tarafından belirlenen stratejik politika, bütçe ve yönetim denetimi, diğer yandan profesyonel yönetim tarafından belirlenen günlük işlemler arasında bir ayırım sağlamaktır. Bununla birlikte bu yapının yönetimi daha zayıf hale getirebileceğine, şeffaflığı ve hesap verebilirliği azaltabileceğine dair görüşler de mevcuttur. Haga (2021:401) ise sadece yılda dört kez toplanan ve yerleşik olmayan bir Yönetim Kurulu'nun AIIB Başkanını, diğer çok taraflı kalkınma bankalarının başkanlarına göre, projelerin yönetilmesi konusunda daha doğrudan sorumlu kıldığına işaret etmiştir. Banka'nın kuruluşundan bu yana Çin vatandaşı olan Jin Liqun tarafından yönetilmesi haline, Çin'in Banka'daki fiili veto yetkisine sahip olması durumu eklendiğinde, güçlendirilmiş başkanlık yetkisinin Pekin'in gerektiğinde ipleri eline almasını kolaylaştırdığını belirtmiştir.

Bunun yanı sıra AIIB kendisini geleneksel aktörlerden farklı göstermeye yönelse de, onlarla oldukça benzeyen yönleri içerisinde taşımaktadır. Nitekim Banka özellikle finansal katkı oranında söz sahibi olma ilkesinde ve

diğer bazı oylama ilkelerinde Bretton Woods kuruluşlarına oldukça benzer özelliklere sahiptir (Strand vd., 2016:64). Örneğin AIIB, yetkili sermaye, Yönetim Kurulu'nun oluşturulması, Banka Başkanı'nın seçilmesi, üyeliğin askıya alınması, varlık dağıtımı gibi kararlarda tüm oyların dörtte üçüne sahip üye ülkelerin üçte ikisinin olumlu oyunu gerektiren kuralı uygulamaktadır. (AIIB, 2016b). Bunun yanı sıra Dünya Bankası'nda ABD'nin, IMF'de ABD ve Avrupa ülkelerinin, Asya Kalkınma Bankası'nda (The Asian Development Bank) Japonya'nın etkisinde görüldüğü gibi, AIIB'de de Çin'in etkili konumda olduğu bir gerçektir. Zira AIIB'ye de en fazla finansal katkı sunan Çin %26,57'lik oy oranı ile en büyük oy kullanma gücüne, fiili veto yetkisine ve kontrol gücüne sahiptir. Banka'da Rusya ve Hindistan gibi ülkeler de yüksek sermaye taahhütlerine sahip olmakla birlikte, bu ülkelerin oy oranları Çin'in oy hakkının çok uzağındadır. Örneğin Rusya'nın oy oranı %7,59, Hindistan'ın ise %5,97'dir. Ancak bankaya daha sonra katılan ülkelerin taahhütleri ile birlikte oy yüzde dağılımının zaman içinde çeşitlendiği de söylenmelidir. Güncel durumda Çin hariç bölgesel üyelerin toplam oy oranı %46,32, bölge dışı üyelerin oy oranı toplamı ise %27.10'dur. Bunun yanı sıra AIIB'nin ana yönetim aygıtı olan Yönetim Kurulu'ndaki 12 sandalyenin 9'u bölge ülkelerine ayrılmıştır (AIIB, 2016b).

Bunlarla birlikte AIIB kuruluşundan itibaren geleneksel çok taraflı kalkınma bankaları ile işbirliği ve ortaklık içerisinde hareket etmeye büyük önem vermiştir. Nitekim ilk Yönetim Kurulu açılış toplantısında Çin devlet başkanı Xi Jinping'in AIIB'nin mevcut çok taraflı sistemi daha dinamik hale getirebileceğine, çok taraflı kalkınma bankalarının birlikte çalışabileceğine ve birbirlerini tamamlayabileceğine dair vurgusu kanımızca dikkat çekicidir. Zira aynı konuşmada Xi Jinping AIIB'nin yönetim yapısı, çevre ve sosyal yardım politikaları, satın alma politikası ve borç sürdürülebilirliği açısından mevcut çok taraflı kalkınma bankalarının deneyimlerinden ve en iyi uygulamalarından ders alması gerektiğini vurgulamıştır (AIIB, 2016c: 4-5). Bankanın 2016 yıllık raporunun önsözünde de AIIB Başkanı Jin Liqun, Banka'nın diğer çok taraflı kalkınma kuruluşları ile birlikte çalışmaya kararlı olduğunu belirtmiştir (AIIB, 2016a:3). Banka metinlerinde de AIIB'nin diğer çok taraflı ve ikili kalkınma kurumlarıyla yakın işbirliği içinde çalışma hedefi görülebilmektedir (AIIB, 2020b:1). Gerçekten de AIIB pek çok kuruluşla işbirliği ve anlaşmalar yapmış, ilk projelerini de Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (European Bank for Reconstruction and Development) ve Avrupa Yatırım Bankası (European Investment Bank) ile işbirliği içerisinde hazırlamıştır (AIIB, 2018b:4). Bütün bunlar kanımızca AIIB'nin küresel kapitalist sistem içerisinde meşruiyetini sağlama, yerini sağlamlaştırma ve

etki alanını genişletme hedefleri ile yakından ilişkili olmuştur. Zira Güngen'in (2023:257) ifade ettiği gibi geleneksel çok taraflı kalkınma bankaları ile kurulan ortaklıklar, yeni kuruluşların güvenilirlik kazanma yolunda attıkları önemli adımlara işaret etmektedir. Bununla birlikte söz konusu işbirlikleri ayrıca AIIB'nin sistem dışı bir alternatif değil, sistem içerisinde yeni bir oyuncu ve yeni bir alternatif olma isteğini de yansıtmaktadır. Bu durum ise Banka'nın mevcut kurumlarla yukarıda işaret ettiğimiz yapı ve işleyiş benzerliklerinin yanında, ve belki de bundan çok daha önemli olarak, temel hedef, yaklaşım ve politika düzeyindeki bazı yakınsamaları da beraberinde getirmiştir.

Örneğin AIIB başlangıcından itibaren temel değerlerini üç başlıkta sınıflandırmıştır. Bunlar Lean-Yalın, Clean-Temiz ve Green-Yeşil olarak ifade edilmiştir. Bu eksenle Banka'nın çevik ve duyarlı bir kurum olarak faaliyet gösterdiği, maliyet etkinliği ve verimliliğe odaklandığı, yüksek dürüstlük, hesap verebilirlik ve etik standartlara bağlı kalarak, yolsuzluğa karşı sıfır toleransa sahip olduğu, çevreye karşı farkındalık ve saygı ile hareket ettiği ve sürdürülebilirliği aktif olarak teşvik etmeye odaklandığı (AIIB, 2016a:6) vurgulanmaya çalışılmıştır. AIIB'nin Kurumsal Stratejisi'nde de misyonu "yarının altyapısını finanse etmek" olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede yeşil altyapı, sınır ötesi bağlantı ve bölgesel işbirliği, teknoloji destekli altyapı, özel sermaye seferberliği tematik öncelikler olarak ortaya koyulmuştur (AIIB, 2020b:12-13). AIIB'nin özellikle yeşil altyapıya odaklanması (AIIB, 2016a:6) bir farklılık içerse de, genel olarak ortaya konan çerçevenin Dünya Bankası'nın son yıllarda sunduğu strateji ile benzerlikler taşıdığı söylenebilir. Zira Dünya Bankası da mevcut kalkınma yaklaşımını "yeşil, dirençli ve kapsayıcı kalkınma" (GRID - Green, Resilient ve Inclusive Development) olarak ifade etmektedir (World Bank, 2021; Malpass, 2021b). Nitekim Hanlon (2017: 541) AIIB'nin altyapı geliştirmeye olan bağlılığının, diğer çok taraflı kalkınma bankalarını tamamladığını, sürdürülebilirlik yönergelerinin de diğer büyük kalkınma bankalarının politikalarıyla benzer ve uyumlu bir görünüm arz ettiğini belirtmiştir. Bu nedenle AIIB'nin sürdürülebilirlik normlarını güçlendirirken, aslında kendisini kalkınma ortağı olarak konumlandığına işaret etmiştir.

Bunun yanı sıra AIIB'nin bir farklılık olarak sunduğu, müşteri odaklı çözümler sunma yaklaşımı ve bu eksenle müşterilerinin görüşlerine özel dikkat gösterme, onların ihtiyaçlarındaki olası değişiklikler için gerekli esnekliğe izin verme vurguları da esasen diğer çok taraflı kalkınma bankalarının güncel söylemlerinden çok farklı değildir. Zira Dünya Bankası'nın da uzunca bir süredir kendisine yöneltilen eleştiriler çerçevesinde ve özellikle de 2008 krizinden sonra her ülkeye benzer çözüm çerçevesi yerine deneyimlerden ve

ülke gerçekliklerinden yararlanmaya vurgu yaptığı görülebilmektedir. Hatta Başkanı Jim Yong Kim döneminde Dünya Bankası'nın bir "çözüm bankası"na dönüşmesi gerekliliğinin öne çıkarılması da hem üye ülkelerin kanıta dayalı, ideolojik olmayan çözümlerle yönlendirileceği, her kalkınma sorununa hazır çözümler üretilmeyeceği, ortaklar, müşteriler ve yerel topluluklarla birlikte bir öğrenme ve keşif süreci işletileceği (Kim, 2012a), hem de Dünya Bankası'nın Kuzey ve Güney'den gelen fikirlerin takas merkezi haline geleceği, artık dünyanın her yerinden gelen seslere kulak vereceği iddialarına (Kim, 2012b) dayandırılmıştır. Bu iddiaların gerçekliğe ne kadar yansıdığı şüpheli olsa da söylemsel düzeyde ve politika metinlerinde her ülkenin koşullarına göre farklılaşan çözümler üretme yaklaşımının Dünya Bankası'nda da kendisini göstermiş olduğu bir gerçektir.

Ayrıca AIIB'nin esneklik söylemi ile olumladığı ve geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarından farklılığına işaret ettiği faaliyet süreçleri de, aslında onun geleneksel örgütlerle daha fazla yakınsamasını beraberinde getirmektedir. Örneğin bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, 'ülke sistemlerinin kullanılması' yaklaşımı, Güngen'in (2023:261-262) belirttiği gibi çevresel, sosyal ve yönetim standartlarında Banka'yı birikim rejimlerine ve siyasi bağlantılara dayalı mevcut uygulamalara karşı savunmasız hale getirmektedir. Nitekim Güngen (2023:253) hızlı büyümenin yolunun ülke sistemlerine, finansal araçlara ve kurumsal duruşlara güvenmekten geçmesinin, bu kurumları güçlü yeşil söylemlerine karşı yeşil yolların keşfinden ziyade "her zamanki gibi iş yapmaya" eğilimli hale getirdiği sonucuna ulaşmıştır.

Özetle AIIB sistem içerisinde bir alternatif oluşturma çerçevesinde hareket ederken, bir taraftan sistemin boşluklarını doldurmak amacıyla bazı farklı prensip ve uygulamalara yönelmiş, ancak geleneksel çok taraflı kalkınma bankaları ile ciddi benzerlikleri de içerisinde taşımıştır. Peki AIIB'nin sosyal politika yaklaşımı diğer geleneksel çok taraflı bankalardan bir farklılık taşımakta mıdır? Kanımızca bu soru AIIB'nin muhtemel yeni kural koyma ve etki yaratma olasılıkları ve ülkemiz için önemli bir finansman kaynağı olması gibi nedenlerle üzerinde özel olarak durulmayı hak etmektedir.

Küresel Rekabetçi Strateji İçin Uyumlu ve Tamamlayıcı Bir Aktör: AIIB ve Sosyal Politika

AIIB'nin sosyal politika anlayışına odaklanacak olan bu bölümde öncelikle Banka'nın temel politika metinleri üzerinden bir tartışma yürütülecek, ardından faaliyetlerinin dayandığı temel anlayış ve sosyal politikalara yönelen projelerinin içerikleri çerçevesinde bir değerlendirme yapılacaktır. Kanımızca Banka'nın sosyal politikaları içeren projelerinin içerik, etki ve sonuçlarına

dair niteliksel ve ampirik değerlendirmeler onun sosyal politika yaklaşımını ve diğer çok taraflı kalkınma bankalar ile bu yönden farklılaşan ya da benzeşen yönleri daha anlaşılır kılacaktır. Bununla birlikte henüz oldukça yeni olan bu projelerin etki ve sonuçlarına dair verilerin zaman içerisinde netleşeceği açıktır. Bu nedenle burada Banka'nın sosyal politika bileşenlerinin de dâhil olduğu projelerin içeriklerine bakılacaktır. Bu ekseninde Banka'nın sosyal politika söyleminin üzerine oturduğu temel yaklaşım sorgulanarak AIIB'nin sistem içerisindeki rolü bu açıdan değerlendirilecektir.

Politika Metinleri Üzerinden Bir Değerlendirme

AIIB'nin sosyal politika yaklaşımını değerlendirebilmek için bakılabilecek en temel belge, bankanın tüm projelerine uygulanan koruma politikasını içeren Çevresel ve Sosyal Çerçeve (Environmental and Social Framework-ESF) belgesidir. Zira çok taraflı kalkınma bankalarının çevresel, sosyal ve yönetim standartlarını içeren bu tür belgeler genellikle bu kurumların tek sorumlu tutulabileceği somut standartları içeren belgeler olması açısından da önemlidir (Radavoi/Bian, 2018:2). AIIB Çevresel ve Sosyal Çerçeve belgesi de Banka'nın finanse ettiği projelerin çevresel ve sosyal risklerini değerlendiren, risklerin ve etkilerin yönetimini amaçlayan ve projelerin yürütümü için de genel çerçeve sunmayı hedefleyen bir metindir. Bununla birlikte bu belge AIIB tarafından da belirtildiği gibi, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası ve Dünya Bankası gibi diğer çok taraflı kalkınma bankalarının bu konuda sundukları belgelerle oldukça benzer yönlerde sahiptir (AIIB, 2016a:7).

Çevresel ve Sosyal Çerçeve belgesi, AIIB'nin öne çıkardığı sürdürülebilir kalkınma yaklaşımına dayandırılmış, bu doğrultuda Banka, belgenin ülkeleri çevresel ve sosyal açıdan sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşma doğrultusunda destekleyen bir sistemi içerdiğini iddia etmiştir (AIIB, 2016a:7). Bu ekseninde Çevresel ve Sosyal Çerçeve belgesi risk ve etki değerlendirmelerini AIIB tarafından finanse edilen projelerin karar verme sürecine ve bu projelerin hazırlanmasına ve uygulanmasına entegre etmeye yönelmiş, içerisinde zorunlu bir Çevresel ve Sosyal Politika (Environmental and Social Policy-ESP), üç zorunlu Çevresel ve Sosyal Standart (Environmental and Social Standarts-ESSs) ve bir Çevresel ve Sosyal Dışlama Listesini (Environmental and Social Exclusion List- ESEL) barındırmıştır (AIIB, 2021c).

Çevre ve Sosyal Çerçeve belgesi 'proje' odaklı bir denetim mekanizması oluşturmaya yönelmiş (AIIB, 2021b:2)²⁴, bu mekanizma da Banka'nın koşulluluk ve ülkelerin iç işlerine karışmama konusundaki prensipleri ekseninde şekillendirilmeye çalışılmıştır. Belgede sosyal politikalara dönük

ifadeler özellikle sosyal gelişim ve içerme başlığında yer almıştır. Burada Banka'nın sağlıklı kalkınma için toplumsal gelişme ve içermenin kritik öneme sahip olduğuna inandığı, sosyal içermenin yoksul, dezavantajlı ve engelli kişilerin eğitim, sağlık, sosyal koruma, barınma, çevre kalitesi, altyapı, karşılanabilir enerji, su ve sanitasyon, istihdam, finansal hizmetler ve üretime erişimini iyileştirerek fırsat eşitliğini ve ayrımcılık yapılmamasını teşvik eden politikaları kapsadığı belirtilmiş, ayrıca insanların seslerinin duyulabilmesi için kalkınma sürecinden dışlanan savunmasız grupların önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik eylemleri de kapsadığı ifade edilmiştir (AIIB, 2021b:4). Ayrıca belgede sürdürülebilir ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesinde önemli olan kriterler içerisinde cinsiyet eşitliği, engelli bireylerin kalkınma sürecine dâhil edilmesi, emeğe muamele, iklim değişikliğine yönelik önlemler, biyolojik çeşitliliğin korunması ve yeşil ekonomik büyüme gibi konulara yer verilmiştir (AIIB, 2021b:4-9). Örneğin emeğe muamele başlıklı maddede, projeler kapsamında işçilere geçim ücreti sağlamak, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları oluşturmak, kazaları, yaralanmaları ve hastalıkları önlemek için önlemler almak, zorla çalıştırma ve zararlı ya da sömürücü çocuk işçiliği biçimlerini içeren faaliyetlerden kaçınmak gibi vurgular yapılmıştır. Bunların yanında iyi insan kaynakları yönetimine sahip olmak ve projeyi yöneten ulusal yasalarla (üye ülke tarafından kabul edilen uluslararası anlaşmalar dâhil) uyumlu, fırsat eşitliği, adil muamele, ayrımcılık yapmama, örgütlenme özgürlüğü, toplu pazarlık hakkı ve bir işyeri şikâyet giderme mekanizmasına erişime dayalı sağlam bir işçi yönetimi ilişkisine sahip olmak gibi önlemler üzerinde durulmuştur (AIIB, 2021b:6). Bununla birlikte bütün bu önlemler sadece proje kapsamı ile sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla AIIB'nin sosyal politika çerçevesi esasen çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik teması etrafında ortaya koyduğu standartların projelerin hazırlanmasına ve uygulanmasına entegre edilmesi ile sınırlandırılmış, genel olarak ülkelere ne yapmaları gerektiğine dönük politika önerilerinden ise kaçınılmıştır. Bunun yanı sıra kalkınma politikalarında geleneksel çok taraflı Bankalar nezdinde yaşanan olumsuz deneyimlere dönük tartışmalar ve endişelerle (Humphrey, 2020:29) ilişkili biçimde ve ayrıca ülkelerin iç işleyişine karışmama ve koşulluluk sunmama prensibi ile ilgili olarak AIIB, çevresel ve sosyal risklerin ve bunların etkilerinin yönetimi de dâhil olmak üzere projelerinin başarılı olmasından müşterinin sorumlu olduğu yaklaşımını benimsemiştir (AIIB, 2021b:5). Bu yaklaşım borçlu ülkeleri kendi kalkınma yollarının sorumluluğunu üstlenmelerine prensibine dayanmaktadır. Radavoi ve Bian (2018:5) diğer kalkınma bankalarında da görülen bu yaklaşımın ardında, çok taraflı kalkınma bankalarının “isteseler de sorumluluk alamayacakları” mesajının bulunduğu dikkat çekmişlerdir.

Ayrıca AIIB'nin Çevre ve Sosyal Çerçeve belgesi içerisinde yer alan Çevresel ve Sosyal Standartların ilki olan Çevresel ve Sosyal Değerlendirme ve Yönetim Başlıklı standartta iş ve çalışma koşulları başlığında “ulusal yasalarla uyumluluk” vurgularının yapılmış olması kritiktir. Bu konuda belgede proje çalışanları için, “ilgili ulusal yasalarla uyumlu”, sağlam bir işgücü yönetimi ilişkileri kurulmasından söz edilmekte ve “işçi örgütleri ve toplu pazarlıkla ilgili ulusal yasalara uygunluk” ifadesi kullanılmaktadır (AIIB, 2021b:58). Bunlar AIIB'nin çalışanların korunmasını ‘ulusal yasalara uygunluk’ ile sınırlandırdığına işaret etmektedir. Zira Banka, ulusal yasaları aşacak daha fazla koruma sağlama durumuna yönelmemektedir (Kim, 2016).

AIIB'nin koşulluluk uygulamasından kaçınma ve ülkelerin iç politikalarına karışmama yönündeki prensibiyle ilgili öne çıkan bir diğer husus da, müşteriye yetki verilmesi koşuluyla bir proje için mevcut ülke ve kurumsal sistemlerinin tamamının veya bir kısmının Çevresel ve Sosyal Politika ve üç zorunlu Çevresel ve Sosyal Standart yerine kullanılabilmesi hususudur (AIIB, 2021b:5). Borç alan ülkelerin kendi çevresel ve sosyal yönetim sistemlerini kullanmalarına izin verilmesini içeren bu yaklaşım, ‘çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği sağlama hedefi’ kapsamına giren amaçları sekteye uğratan sonuçlara kapı aralamaktadır. Zira ülke standartlarının karşılaştırılabilir bir koruma düzeyi sağlamasını temin edecek bağlayıcı kriterler olmayınca, ülkelerin yetersiz bir sistemle ilgilenmemesi durumunda standartların düşürülmesi olası hale gelmektedir (Kämpf, 2016:1). Nitekim Güngen (2023:261-263) kalkınma finansmanında ülke sistemlerinin kullanılmasının, denetim ve çevresel etki değerlendirmesinin önemli bir kısmının alıcı ülkeye devredilmesi anlamına geldiğini belirterek, ülke sistemlerine güvenmenin sorunlu taraflarına işaret etmiştir. Burada sorun Banka'nın kendisini yeşil finansal derinleşmenin öncüsü olarak sunmasına karşın ortaya koyduğu bu çerçeve ile aslında yeşil dönüşüm gündemiyle ilişkilendirilemeyecek ve çevresel açıdan riskli projelere de kredi verebilecek bir yapıya dayanmış hale gelmesidir. Dolayısıyla AIIB'nin ‘koşulluluktan kaçma’ ve ‘ülkelerin iç işlerine karışmaktan kaçınma’ prensipleri, kanımızca Banka'yı dönüp dolaşıp kendi söylem ve hedefleri ile çelişecek bir konuma yerleştirmiştir. Nitekim Shao vd. (2021:1) de AIIB'nin enerji projelerine ilişkin koruma mekanizmalarına dair yaptıkları değerlendirmede, bu koruma mekanizmalarının Asya'da sürdürülebilir enerji kalkınmasına ilişkin hedef ve vaatlerle uyummadığını tespit etmişlerdir.

Ayrıca Creutz'un (2022:11-12) dikkat çektiği gibi, AIIB'nin korumaya kıyasla esneklik ve verimliliğe öncelik verdiği de görülebilmektedir. Zira Banka'nın “yalın, temiz ve yeşil” sloganındaki yalın ifadesi, proje onayı, yönetimi ve

denetimi açısından verimli olma hedeflerini temsil etmekte, verimlilik de müşteriler için standartların uygulanması açısından daha fazla serbestliğe ve esnekliğe işaret etmektedir. Nitekim 2018 yıllık raporun önsözünde AIIB başkanı Jin Liqun'un "giderek kalabalıklaşan bir piyasada banka altyapı projeleri için daha etkili ve esnek çözümlere olan acil talebe" vurgu yaparak düşük işlem maliyetleriyle gerçekleştirilen finansman araçlarına işaret etmiş olması (AIIB, 2018a:2) bu anlayışın yansımalarından biri olmuştur. Bunun bir örneği de Banka'nın proje onaylarındaki hızlılık yaklaşımında, bir projenin içerdiği risklerin değerlendirilmesi yapılmadan önce onaylanmasının ve uygulanmaya başlanmasının mümkün olmasında (Creutz, 2022:12; Kämpf, 2016:1) görülebilmektedir. Projelerin uygulama öncesinde olası tüm etkenleri göz önünde bulundurarak kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi yerine, riskler ortaya çıkınca değerlendirilmesine dayanan bu esneklik yaklaşımı açık biçimde projelerinin olumsuz sosyal ve çevresel etkilerinin ortaya çıkması ihtimalinin önemsizleştirilmesi anlamını taşımaktadır. Nitekim bu yaklaşımda proje denetimi için yeterli kaynağın ve bağımsız denetim mekanizmalarının mevcut olduğu varsayılmaktadır (Kämpf, 2016:2) Dolayısıyla konu maliyet tasarrufu, rekabet edebilirlik, verimlilik, hızlı ve esnek yanıt verebilirlik olunca, yüksek çevresel ve sosyal standartların gözden çıkarılmasına meyilli bir durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim bazı projelerin uygulama süreçlerinde AIIB'nin hızlı ve esnek altyapı finansmanına dayanan yönetim modelinin, müşterilerin daha yüksek kurallara dayalı standartlardan kaçmasını kolaylaştırdığı görülebilmektedir. Örneğin AIIB'nin 2019 yılında bir enerji şirketine 100 milyon ABD doları sağladığı Türkiye: Efeler 97.6MWE Jeotermal Enerji Santrali Genişletme Projesi (AIIB, 2019b) ulusal düzenlemeler kapsamında verilen inşaat izinleri 2018 yılında yerel bir mahkeme tarafından iptal edilmiş olmasına rağmen onaylanmıştır. Danıştay daha sonra bu kararı bozarak ilk ruhsatı tekrar geçerli hale getirmiş, bir yıl süren hukuki sürecin ardından ise santral 2020 yılında faaliyete geçmiştir (Güngen, 2023: 269). AIIB'nin 2018 yılında onayladığı Endonezya: Mandalika Kentsel ve Turizm Altyapısı isimli proje (AIIB, 2018c) de, sebep olduğu sorunlar ile basına taşınmış örneklerden biridir. Bu projeye ilişkin bir gazete değerlendirmesinde, projenin Mandalika'yı yarış pisti, parklar, tatil köyleri ve lüks oteller içeren entegre bir turizm merkezine dönüştürme sürecinde, bölgedeki köyün nasıl günler içerisinde yıkıldığı, burada yaşayan insanların evlerinden nasıl çıkarıldıkları, bu insanlara evlerinin bedellerinin dahi ödenmemesi ile sonuçlanan gelişmelerin nasıl işlediği aktarılmıştır. AIIB'nin, gönülsüz yeniden yerleşim ve zorla tahliye dalgalarında atıl davrandığı ve dolayısıyla suç ortağı konumunda bulunduğu dair eleştiriler ortaya konulmuştur (Wang, 2023).

Bütün bunların yanı sıra AIIB'nin politika metinlerinde insan haklarına ve temel çalışma standartlarına atıfların da sınırlı olduğu görülebilmektedir. Örneğin Banka'nın temel sosyal politika metni olan Çevre ve Sosyal Çerçeve belgesinde dahi uluslararası insan hakları anlaşmalarına doğrudan bir atıf ve insan haklarına saygı gösterileceğine dair genel bir tanım yer almamıştır (Creutz, 2022:12). Bu belge içerisinde yer alan Çevresel ve Sosyal Değerlendirme ve Yönetim Başlıklı standarttaki sağlık ve güvenlik başlığında ILO'nun 1973 tarihli Asgari Yaş Sözleşmesine yapılan atıf dışında (AIIB, 2021b:59) herhangi bir uluslararası çalışma sözleşmesine bir atıf söz konusu değildir.

Görüldüğü üzere AIIB'nin koşulluktan uzak durma ve ülkelerin iç işlerine karışmama prensipleri çerçevesinde oluşturduğu ve proje bazlı ele aldığı çevre ve sosyal politika çerçevesi sosyal politika konusunda oldukça muğlak ve sınırlı bir içeriğe sahiptir. Bu anlamda Banka, temel sosyal politika ve çalışma standartlarında ülke yasaları ve kurumlarının yeterli olduğu önkabulü ile hareket eden ve daha fazla koruma sağlamaya yönelmeyen açık bir tutum sergilemektedir. AIIB'nin proje süreçlerinin yürütülmesini ülke sistemlerinin işlerliğine bırakma eğilimi, olası sosyal politika uygulamalarını da uluslararası rekabet ve kriz sarmalındaki belirsizlik alanına bağımlı kılan bir alana yerleştirerek bir tür sorumluluktan kaçma eğilimini yansıtmaktadır.

Politika metinleri üzerinden ortaya koyduğumuz bu türde bir eğilimin faaliyet ve projelerde nasıl bir karşılık bulduğunun incelenmesi ise buraya kadar ortaya konan tespit ve eleştirilerin temellendirilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle aşağıda bankanın faaliyetlerindeki genel yaklaşım ve sosyal politika bileşenlerini kapsayan projelerinin içerikleri değerlendirilecektir.

Faaliyet ve Projeler Üzerinden Bir Değerlendirme

AIIB'nin faaliyet ve projeleri söz konusu olduğunda kanımızca öncelikli olarak vurgulanması gereken husus, kuruluşundan itibaren Banka'nın pek çok projesinin diğer çok taraflı kalkınma bankaları ile ortak finansmana dayandığı gerçeğidir. Zira bu özellik çevresel ve sosyal politikalar açısından, geleneksel çok taraflı bankaların kural ve yaklaşımlarının da devrede olması anlamına gelmektedir. Bu durum da kanımızca AIIB ve diğer çok taraflı kalkınma bankalarının politika ve yaklaşımlarındaki yakınsamaları pekiştiren temel mekanizmalardan biri olarak işlemektedir.

AIIB kuruluşundan 2020 yılına kadar geçen süreçte başta yeşil altyapı olmak üzere ağırlıklı olarak altyapı projelerini finanse etmeye odaklanmış,

bu dönemde doğrudan sosyal politika odaklı onaylanan bir proje olmamıştır. Bununla birlikte su ve kanalizasyon altyapı sistemlerinin iyileştirilmesi gibi bazı projeler halk sağlığı ile ilişkilendirilebilmiştir. Örneğin 2019 yılında onaylanan ve Dünya Bankası ile ortak finanse edilen Bangladeş: Belediye Su Temini ve Sanitasyon Projesi, altyapı bileşenlerinin yanı sıra halk sağlığı bölümlerinin kapasitesinin güçlendirilmesi bileşenini de içermiştir (AIIB, 2019a; 2021d). Covid-19 pandemisinin başlamasının ardından yaşanan kriz ise AIIB'nin faaliyet ve projelerinin yöneldiği konuların değişmesine ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu değişimde Banka'nın 2020 yılında pandemi çerçevesinde oluşturulan, Dünya Bankası ve Asya Kalkınma Bankası ile ortak finansman sağlayan Kriz Kurtarma Tesisi'nin (Crisis Recovery Facility-CRF) içerisinde yer alması da etkili olmuştur. Zira bu tesis hem banka faaliyetlerinin altyapı yatırımları dışında pek çok faaliyet alanını ve sosyal politikaları da içermesini beraberinde getirmiş, hem de bu kapsamda verilen kredilerin finansman ortaklığına dayanması nedeniyle AIIB'nin projelerinin içerik ve süreçlerinin diğer çok taraflı kalkınma bankaları ile paralel bir düzlemde şekillenmesi hali belirginleşmiştir.

Kriz Kurtarma Tesisi temel olarak üç alana yönelmiştir. Bunlardan ilki üyelerin COVID-19'un yarattığı acil tehditlere yanıt vermesine yardımcı olmak için halk sağlığı finansmanıdır. İkincisi ekonomiyi sürdürmek için gerekli olan altyapı ve diğer üretken sektörlerdeki özel şirketlere likidite kısıtlamalarını hafifletmek ve işletme sermayesi desteği sağlamak için aracı finansmanlar sağlamaktır. Üçüncüsü ise ekonomik dayanıklılığı güçlendirmek ve bütçe desteği sağlamak amacıyla Bankanın temel faaliyetlerinin ötesine geçmeyi sağlayan politikaları desteklemek için yapılan finansmanlar olarak ifade edilmiştir. Bunlar hükümetlere, düşük gelirli hane halklarına yönelik sosyal koruma ve ekonomik yardım, maliye politikaları, işlerin ve kilit endüstrilerin (altyapı, ihracat, hizmetler, mikro, küçük ve orta ölçekli işletmeler dahil olmak üzere özel sektör gelişimi) korunması dahil olmak üzere sosyal ve ekonomik müdahale ve toparlanma önlemlerini desteklemeleri için sunulan ek finansmanı içermiştir (AIIB, 2020a:35). Gerçekten de AIIB'nin 2020 ve 2021 yıllarında COVID Krizi Kurtarma Tesisi kapsamında onayladığı toplam 45 projenin 14'ünün kamu sağlığı, 13'ünün finans ve likidite, 18'inin ekonomik dayanıklılığa ilişkin olduğu görülebilmektedir. Banka 24 Şubat 2022'den sonra da genişletilmiş Kriz Kurtarma Tesisi kapsamında COVID-19 aşularının tedarik ve dağıtımının finansmanı, gelişmiş pandemik müdahale, hazırlık ve iyileşme için ortak finansman ve temel COVID-19 acil sağlık hizmetleri veya acil harcama ihtiyaçlarının finansmanı konularına yönelmeye başlamıştır.

Özetle Covid-19 pandemisi AIIB'nin altyapı yatırımlarının yanı sıra başka alanlara da yönelmesini sağlamış, sosyal politikaları içeren projelere daha fazla dahil olmasını beraberinde getirmiştir. Ancak Banka'nın sosyal politika anlayışını netleştirebilmek için bu faaliyetlerin dayandığı genel yaklaşıma ve onaylanan bu tür projelerin içeriklerine daha yakından bakmak gerekmektedir.

Öncelikle AIIB'nin 2020 yılından itibaren 'sosyal altyapı'ya dair vurgularını artırdığı görülebilmektedir. Nitekim 2020 yıllık raporda AIIB'nin temel altyapıya odaklanmaya devam edecek olmakla birlikte, sosyal altyapıdaki kapasitesini, rolünü ve katma değerini kademeli olarak genişleteceği belirtilmiştir (AIIB, 2020a:97-98). Zira bu yıl Çin Legend Capital Sağlık Hizmetleri Teknoloji Fonu Projesi ile sosyal altyapıya yönelen ilk proje onaylanmıştır. Bu proje ile Çin'in önde gelen sağlık teknolojisi fon şirketlerinden birinin sağlık teknolojisi ve dijital hastane şirketlerine yatırım yapan büyüme ve girişim sermayesi fonuna yatırım yapılması amaçlanmıştır. Fonun tıbbi teknoloji, dijital sağlık ve profesyonel hizmetler ve biyoteknoloji alt sektörlerini kapsayan erken aşama ve büyüme aşamasındaki sağlık şirketlerine yatırım yapmayı hedeflediği belirtilmiştir (AIIB, 2020e). Ayrıca 2020'den sonra özellikle Kriz Kurtarma Tesisi çerçevesinde sağlık hizmetlerine dönük projeler öne çıkmış, bu projelerin önemli bir kısmı Covid-19 salgını ile mücadele için acil ulusal halk sağlığı sistemlerini güçlendirmeyi, bulaşıcı hastalık için önleme ve müdahale planları ve kriz durumunda acil durum müdahale bileşenini geliştirmeyi amaçlamıştır. Örneğin Türkiye de Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ile ortak finanse edilen bir COVID-19 Tıbbi Acil Müdahale Projesi ile 82.6 milyon USD kredi temin etmiştir (AIIB, 2020d).

AIIB ayrıca 2021 yılında Sosyal Altyapı Departmanı'nı (Social Infrastructure Department-SID) kurmuştur. Bu departmanın görevi sosyal altyapıya ve ilgili üretken sektörlerle yatırım yapılarak gelişmekte olan üye ekonomilerinde 'beşeri sermaye' gelişimini teşvik etmek olarak belirtilmiştir. Departmanın esasen yüksek kaliteli sosyal altyapı projeleri sunmaya yönelmeyi hedeflediği (Kim/Mu, 2022), özellikle 'eğitim' ve 'sağlık' konularına odaklanarak sosyal altyapının dijital ve teknolojik dönüşümü için müşteri odaklı çözümler sunmaya yüksek öncelik verdiği vurgulanmıştır. Nitekim 2021 yıllık raporda AIIB başkanı Jin Liqun, sağlık hizmetlerinin finansmanının gelecek yıllarda bankanın görevlerinin ayrılmaz bir parçası olmaya devam edeceğini ifade etmiştir (AIIB, 2021a:3). Bu çerçevede Banka sağlık hizmetleri, dijital sağlık, sağlık altyapı yatırımları ve bunun için yönetişimin iyileştirilmesi, kurumsal ve düzenleyici çerçevelerin güçlendirilmesi, sağlık gözetim ağlarının genişletilmesi, kamusal hijyenin artırılması, biyo çeşitliliğin sağlanması, ilaç

ve tıbbi cihazların yerel üretim kapasitesinin oluşturulması, bölgesel sağlık işbirliğinin oluşturulması, okul altyapısı ve becerilerin modernizasyonu, eğitim, erken çocukluk gelişimi, yaşlı ve uzun süreli bakım, sosyal barınma gibi başlıklara yönelmiştir. Banka bu süreçte kurumsal stratejisinde yer alan temel altyapıya odaklanma hususu devam etse de sosyal altyapı ve diğer üretken sektörlerdeki kapasitesini, rolünü ve katma değerini kademeli olarak genişleteceğini vurgulamıştır (Kim/Mu, 2022). Nitekim AIIB Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Hindistan: Gujarat Eğitim Altyapısı ve Teknoloji Modernizasyon Programı ile ilk ve şu ana kadar tek olan eğitim altyapısı projesini 2021 yılında onaylanmıştır. Bu projenin amacı, Gujarat'ta eğitim sonuçlarının iyileştirilmesi için merkezi olmayan yönetimi güçlendirerek öğrenmenin hızlandırılmasını desteklerken, okul altyapısını iyileştirmek ve yeşil ve afete dayanıklı mimari tasarımlara dayalı uluslararası standartlarda öğrenme ortamları yaratmaya yardımcı olmak biçiminde ifade edilmiştir (AIIB, 2021e). 2021 yılı ve sonrasında ayrıca pandemi çerçevesinde sağlık konusuna odaklanan projeler onaylanmaya devam edilmiş, ayrıca hükümetlere Covid-19 aşularının tedarikinin ve uygulanmasının desteklenmesi, özel sektöre de bu aşuların ve test kitlerinin üretimi ve dağıtımı için finansman desteği sunulması gibi projeler finanse edilmiştir.

Sağlık ve eğitime odaklanan bu faaliyetlerin ardında ise esasen sosyal politikanın neoliberal dönemde içerisine sıkıştırıldığı rekabet edebilirlik, insan sermayesine yatırım odaklı çerçeveden farklı bir anlayış olduğunu ifade etmek mümkün görünmemektedir. Zira bu durum AIIB'nin özellikle Sosyal Altyapı Departmanı'nın eğitim ve sağlık başlıklarındaki söylem ve vurgularında yansımalarını bulmuş, bu da Dünya Bankası gibi çok taraflı kalkınma bankalarından farklı bir eğilimin olmadığına işaret etmiştir. Örneğin sağlık ve eğitim programlarının gerekçelendirilmesinde bu durum net biçimde izlenebilmektedir. Zira sağlık ve eğitim hizmetlerinin sunulması "sağlıklı ve vasıflı bir nüfus" gerekliliği üzerinden ele alınmakta, bunların geliştirilmesi ile ülkelerin işgücünün verimliliğini ve küresel pazarlarda rekabet edebilme, yapısal dönüşümde ilerleme ve küresel değer zincirlerinde bir üst seviyeye yükselme yeteneklerinin geliştirileceği (Kim/Mu, 2022) vurgusu öne çıkarılmaktadır. Sağlık "ülke verimliliklerinin ayrılmaz bir parçası" (AIIB, 2020a:7) olarak değerlendirilmekte, kötü sağlık sistemleri üretkenliği bozma, gayri safi yurtiçi hasılayı ve beşeri sermaye gelişimini olumsuz etkileme (AIIB, 2020a:99) özellikleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Eğitim başlığı da insanları gelecekteki iş piyasalarına daha fazla hazır hale getirebilme ve işgücü piyasalarına yeniden girmeleri için güncellenmiş veya yükseltilmiş beceriler sağlayabilme (Kim/Mu, 2022) ekseninde değerlendirilmektedir.

Özetle sağlık ve eğitim bir hak olmaktan ziyade, rekabetçi kapitalist sistemin sürdürülebilirliğine dönük yeterlilikler olarak çerçevelendirilmektedir.

Benzer bir yaklaşım 2020 yılı sonrasında AIIB'nin politikalarındaki çeşitlenmeyi gösteren değişimlerden bir diğeri olan, hükümetlere yönelik ekonomik destek projelerinde de görülebilmektedir. Bu projelerin önemli bir kısmının içerisinde pandemi ile artan likidite sıkıntısını aşmaya, geçim kaynakları ve istihdam üzerindeki acil etkileri hafifletmeye yardımcı olmak için nakit transferleri, işsizlik yardımları gibi sosyal politika bileşenleri de yer almıştır. Burada kanımızca hedef ve içerikleri açısından hem pandemi döneminde pek çok ülkenin izlediği yaklaşımı özetleyen, hem de sosyal politikalara genel bakışı yansıtabilecek birkaç dikkat çekici projenin içeriklerine daha yakından bakmak anlamlı olacaktır.

2020 yılında onaylanan ve Asya Kalkınma Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Bangladeş: COVID-19 Aktif Müdahale ve Harcama Desteği Programı bu örneklerden biridir. Bu projenin Bangladeş hükümetinin ihracata yönelik endüstriler ve KOBİ'ler de dahil olmak üzere en kötü etkilenen endüstrileri desteklemesine ve en savunmasız gruplar için sosyal güvenlik ağını genişletmesine ve güçlendirmesine yardımcı olmayı amaçladığı, proje neticesinde istihdam olanaklarının korunması ve 'hassas gruplara' yönelik sosyal güvenlik ağını genişletilmesi olarak iki çıktının hedeflendiği belirtilmiştir (AIIB, 2020g). 2020 yılında onaylanan ve Asya Kalkınma Bankası ile ortak finanse edilen Endonezya: COVID-19 Aktif Müdahale ve Harcama Destek Programı da benzer bir başka projedir. Bu projede Endonezya hükümetinin kamu sağlığı önlemlerinde, yoksullara ve kırılgan kesimlere yönelik sosyal yardımlarda ve özellikle mikro, küçük ve orta ölçekli işletmeler olmak üzere işletmelere yönelik desteklerde önemli artışları finanse edecek güçlü yoksul yanlısı döngüsel harcama planının desteklenmesinin amaçlandığı belirtilmiştir. Projenin Endonezya ekonomisinin insan sermayesi de dâhil olmak üzere üretken kapasitesine uzun vadeli zarar gelmesini önlemek için sosyal koruma ve ekonomik dayanıklılığı teşvik edeceği iddia edilmiştir (AIIB, 2020f). Yine aynı yıl onaylanan ve Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Pakistan: Sürdürülebilir Ekonomi için Dirençli Kurumlar Programı'nın hedefleri mali yönetimi iyileştirmek amacıyla politika ve kurumsal çerçeveyi geliştirmek ve büyüme ve rekabetçiliği teşvik etmek için düzenleyici çerçeveyi geliştirmek olarak ifade edilmiş, bu hedefler Endonezya örneğindeki gibi aslında sosyal politikanın gelişimini insan sermayesi ve üretken kapasitenin korunmasına bağımlı kılan neoliberal bir perspektif ile ilişkilendirilmiştir. Program kapsamında yoksullar ve nüfusun kırılgan kesimleri için sosyal

koruma, pandemiye karşı genişletilmiş bir sağlık sektörü müdahalesi ve büyüme ve istihdamda toparlanmayı sağlamak için yoksul yanlısı bir mali teşvik paketi sunulacağı belirtilmiştir. Bu politikaların ise makroekonomik yönetimde orta vadeli reformları teşvik edeceği, kurumsal güçlendirmeyi sağlayacağı ve ekonomik dayanıklılık için büyüme ve rekabetçiliği teşvik edeceği vurgulanmıştır (AIIB, 2020h).

Bu üç projedeki içerik ve hedefler kanımızca küresel kapitalizmin etkili uluslararası örgütlerinin yıllardır sosyal politikayı içerisine sıkıştırdığı çerçeveden uzaklaşmadığını göstermektedir. Zira burada özellikle sosyal güvenlik ağları terimi ile ortaya konulan politikalar esasen en yoksul ve savunmasız kişilere genellikle sosyal transferler ile makul bir düzeyde koruma sağlanması ile yetinilmesine işaret etmektedir. Dolayısıyla sosyal politikanın özel olarak en yoksul kesimlere doğru daraltılarak sınırlandırılmasını ve bu anlamda da sermaye birikiminin önündeki meta-dışı kamusal-kolektif sınırların tasfiyesini amaç edinen neoliberal eğilimin sürdürüldüğü görülmektedir.

Yine bu projelerde gelir desteğinin de ancak sınırlı ve odaklı bir çerçevede ele alınması da önemlidir. Nitekim özellikle Bangladeş projesinde (AIIB, 2020n) pandemi gibi tüm insanları etkileyen bir kriz sürecinde dahi gelir desteğinin sadece ihracata yönelik sektörlerde çalışan işçilerin desteklenmesini hedeflemesi, söz konusu programların ancak rekabetçi kapitalist gelişmeyi desteklediği ölçüde makul bulunduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca bu bakış açısında sosyal politika, toplumsal olanı koruyan ve geliştiren geniş bir kolektif haklar alanı olarak değil, yalnızca üretken işgücünün verimliliğinin korunması ile sınırlı bir destek mekanizması olarak var olabilmektedir.

Bunun yanı sıra ele aldığımız projelerde mikro işletme ve Kobi'lere sunulan 'faizli' kredi destekleri de pandemi gibi kapsamlı bir kriz durumunda dahi ana hedefin karlılığı ve sistemin sürdürülebilirliğini sağlamak olduğunu göstermektedir. Zira bu zor durumda verilen faizli kredi mekanizmalarının bir taraftan kredi piyasalarını güçlendirmeye ve finansallaşmaya, bir taraftan da borçlandırma politikaları ekseninde bireylerin sisteme bağlanımlarını kuvvetlendirmeye hizmet ettiği söylenebilir. Nitekim bu süreçte AIIB'nin pandemi nedeniyle işletme sermayesi ve likidite sıkıntısını gidermeye yönelik kredileri desteklemek amacı ile özel ve kamusal finans kurumlarına verdiği krediler de kritik bir yer tutmuştur. Ülkemizdeki özel bankaların da bu destekten faydalandıkları görülebilmektedir. Örneğin Akbank 2020 yılında onaylanan proje ile müşterilerinin işletme sermayesi eksikliklerini ve pandeminin getirdiği likidite baskılarını desteklemek için orta vadeli kredi

finansmanı sağlamak amacı ile 100 Milyon USD tutarlı kredi temin etmiştir (AIIB, 2020c). 2021 yılında da Türkiye İş Bankası AIIB'den Kobi'lerin ve küçük şirketlerin COVID-19 salgını sırasında karşılaştıkları işletme sermayesi ve likidite kısıtlamalarını hafifletmeyi amaçlayan 100 Milyon USD tutarlı finansmanı almıştır (AIIB, 2021f). 2021 yılında Türkiye: Eximbank COVID-19 Kredi Hattı Projesi (AIIB, 2021r) ve Sri Lanka: COVID-19 Acil Durum ve Kriz Müdahale Tesisi (AIIB, 2021s) de bu konuda kamu finans kurumlarına verilen desteklere örnek olarak gösterilebilir.

Bunun yanı sıra AIIB, Dünya Bankası'nda olduğu gibi, yoksullukla mücadele için sunulan politikalar içerisinde finansal içerme politikalarını benimsemekte ve desteklemektedir. Örneğin 2022 yılında onaylanan ve Asya Kalkınma Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Bangladeş: Sosyal Dayanıklılığın Güçlendirilmesi Programı'nın (Alt Program 2) hedeflerinden biri dezavantajlı kişilerin finansal katılımını derinleştirmek olarak ifade edilmiştir (AIIB, 2022d). Finansallaşmaya dair bir diğer örnek de AIIB'nin sosyal altyapı yatırımları çerçevesinde bu yatırımları finanse eden şirketlere bankanın yatırım yapması örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 2022 yılında onaylanan Haier Sosyal Altyapı Leasingi projesi kapsamında AIIB, Dünya Bankası'nın özel sektör kolu olan Uluslararası Finans Kurumu ile birlikte Haier Leasing tarafından sunulan bir sosyal tahvil programına yatırım yapılması ve bununla firmalara bireysel sosyal projeler için leasing finansmanı sağlanmasını amaçlamıştır (AIIB, 2022e). Kanımızca bu çerçeve açık biçimde 'sosyal dayanıklılığın' güçlendirilmesinden ziyade, sosyal politikaların sermayenin yeni kâr alanları olarak dönüştürülmesine, bu doğrultuda bir bireyselleşmeye ve finansallaşmanın güçlendirilmesine hizmet etmektedir.

AIIB'nin sosyal politika anlayışını netleştirmek ve bu anlayışın sınırlarını gösterebilmek için birkaç örneğe daha bakmak anlamlı olacaktır. Bunlardan biri 2021 yılında onaylanan ve Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Mısır: Sürdürülebilir İyileşme için Kapsayıcı Büyüme Programı'dır. Bu proje altyapı, sağlık, pandemi ile mücadele gibi bir çerçevenin ötesinde Dünya Bankası'nın mevcut büyüme ve kalkınma stratejisine dayanan, bütünlüklü bir güncel kapitalist reform stratejisini içermesi ile kanımızca önemli bir örnektir. Zira bu strateji esasen özel sektörün ve rekabetçi kapitalist piyasaların sürdürülebilirliğine odaklanarak özel sektör ve finansallaşmanın güçlendirilmesini hedefe almakta, bunu yaparken yoksulluk gibi sorunları ortadan kaldırmaktan ziyade sorunların yönetilebilirliğini ve sistemin meşruiyetini sağlamaya yönelik olarak bazı sınırlı ve hedefli 'sosyal politikaları' içermektedir. Nitekim AIIB'nin Dünya Bankası ile ortaklaşa

finanse ettiği bu projede de sürdürülebilir bir toparlanma için kapsayıcı büyümeyi destekleme amacı üç bileşen ekseninde ele alınmıştır. Bunlardan ilki makro mali sürdürülebilirliği arttırmak, ikincisi özel sektörün gelişmesini sağlamak, üçüncüsü ise kadınların ekonomik katılımını teşvik etmektir. Mısır'ın hali hazırda devam ettirdiği bu reformların sadece uzun süredir devam eden yapısal sorunları ele almakla kalmayacağı, aynı zamanda -başka ülke örneklerinde aynen tekrar edilen ifadelerle- 'ekonominin üretken kapasitesine uzun vadeli zarar gelmesini önlemek için ekonomik dayanıklılık, kapsayıcı büyüme, sosyal koruma ve sürdürülebilir toparlanmaya yardımcı olacağı' öne sürülmüştür. Bu çerçevede iyileştirilmiş borç yönetimi ve sürdürülebilirliği, özel sektörün gelişimi ve kadınların işgücüne daha fazla katılımının Mısır ekonomisinin orta vadede toparlanmasına katkı sağlayacağı iddia edilmiştir (AIIB, 2021g). AIIB'nin Dünya Bankası'nın büyüme stratejisi ve bu strateji doğrultusunda geliştirdiği söylem ile tam uyumlu bu tür bir projeyi finanse etmesi, büyüme, kalkınma ve sosyal politika ilişkisine yaklaşım açısından her iki örgütün temelde aynı konumda bulunduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca yine Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Özbekistan Ekonomik ve Sosyal Dönüşümünün İlerletilmesi Kalkınma Politikası Operasyonu da hem küresel rekabetçi stratejiye bağlanım hem de sosyal politikaları içerisine alan günümüz politika stratejilerinin odağını çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Nitekim bu projenin amacı da özel sektörün büyümesi için piyasa kurumlarını güçlendirerek, KİT yönetimini iyileştirerek ve sosyal içermeyi ve dayanıklılığı artırarak Özbekistan'ın kapsayıcı ve özel sektör öncülüğünde bir piyasa ekonomisine geçişini desteklemek olarak ifade edilmiştir. Operasyonun özelleştirme, iflas ve rekabet mevzuatı, telekom ve banka dışı finans sektörleri, KİT yönetimi, mali şeffaflık ve sosyal koruma alanlarındaki reformlar yoluyla Özbekistan'ın kapsayıcı piyasa ekonomisine geçişine destek olmayı hedeflediği belirtilmiştir. Bu kapsamda üç sütun çerçevesinde reformlar üzerinde durulmuştur. Bunlar piyasa kurumlarının ve özel sektör büyümesi için ortamın güçlendirilmesi, kamu iktisadi teşebbüsü yönetiminin iyileştirilmesi, sosyal içirme ve dayanıklılığın artırılmasıdır. Operasyonun, Özbekistan Hükümeti'nin özelleştirme, rekabet ve iflas için sağlam yasal çerçeveler oluşturma, özel sektör katılımını artırma, banka dışı finansal piyasaları derinleştirme, mali riskleri azaltma ve COVID-19 müdahale önlemlerinin bir parçası olarak büyük ölçüde genişletilen sosyal koruma sisteminin etkinliğini ve verimliliğini artırma faaliyetlerine yardımcı olacağı iddia edilmiştir (AIIB, 2022b). Özbekistan'ın rekabetçi serbest piyasalara entegre edilmesini ve bunun için de özelleştirmeler yoluyla sermayenin güçlendirilmesini hedefleyen bu projede yer alan "sosyal koruma ve içirme" bileşenleri ise

esas olarak bu politikaların hızla hayata geçirilmesini engelleyebilecek belirli 'sosyal' sorunların yönetilmesi amacıyla ilişkili gibidir. Nitekim projenin sosyal etkileri başlığında özelleştirmelerin yoksulluğu artırabileceği ve/veya bu süreçlerle ilişkili kimi olumsuz sosyal etkilere yol açabileceği kabul edilmiştir. Ancak bunların geri döndürülemez olmadığı ve sosyal koruma sistemi ve diğer düzenleyici koruma tedbirlerinin kullanılması yoluyla alınacak hafifletici önlemlerin bu olumsuzlukları azaltacağı iddia edilmiştir (AIIB, 2022b). Projedeki üçüncü sütun kapsamında yeni bir sosyal koruma politikası ve özel sektör çalışanları için doğum yardımı sistemi reformu ile sosyal güvenlik ağlarının verimliliğini, etkinliğini ve şeffaflığını artırmaya yönelik tedbirlerin desteklenmesi (AIIB, 2022c) yoluyla bu sorunların telafi edileceği varsayılmıştır. Bu tür varsayımlar aslında Dünya Bankası'nın politik yaklaşımlarından çok da yabancı olmadığımız bir durumdur. Zira Dünya Bankası yıllardır küresel rekabetçiliği artırabilmeye odaklanan stratejisinin (Cammack, 2009a) yol açtığı sorunları yönetilebilir kılmak için sınırlı ve hedefli sosyal politikaları öne sürmekte, bunu bir yoksullukla mücadele yaklaşımı olarak öne çıkarmaktadır. Oysa ülkemiz dâhil pek çok ülkenin yıllardır deneyimlediği gibi özelleştirme süreçlerinin emekçiler üzerinde ciddi ve geri döndürülemez etkileri olduğu açıktır. Bu nedenle söz konusu sorunların sınırlı sosyal politikalarla giderileceğini iddia etmek, gerçek dışı bir iddiayı sürekli tekrar etmekten öte bir anlam taşımamaktadır. Bütün bu çerçeveyi Dünya Bankası ile birlikte finanse eden AIIB de dolayısıyla bu sürece bilfiil katkı koymakta, nihayetinde de rekabetçi küresel stratejiyle örtüşen bir bakış açısını yeniden üretmiş olmaktadır.

2023 yılında onaylanan ve Asya Kalkınma Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Filipinler: Covid-19 Sonrası İş ve İstihdamı İyileştirme Programı (Alt Program 1) da hem doğrudan işgücü piyasası politikalarına odaklanması hem de diğer çok taraflı kalkınma bankalarının politika ve yaklaşımları ile ortak çerçeveye işaret eden bir başka örnektir. Bu projenin amacı ülkenin COVID-19 sonrası işgücü piyasası düzenlemelerini desteklemek için istihdam, geçim kaynakları ve eğitim fırsatlarına erişimi iyileştirmek ve istihdam yaratmak için mevcut ve gelişmekte olan işletmelere desteği artırmak olarak ifade edilmiştir. Program üç reform alanını desteklemeye yönelmiştir. Bunlar aktif işgücü piyasası programları, pandemi kaynaklı beceri uyumsuzluklarının ele alınması ve beceri eğitimi ile istihdam arasındaki kurumsal bağlantıların güçlendirilmesi, pandemi sonrası iş ve yatırım çerçevesinin istihdam açısından zengin bir toparlanma için liberalleştirilmesidir (AIIB, 2023). Açıkça görülebileceği gibi, bu proje içinde tanımlanan reform alanları, bu alanların ele alınış biçimi ve tercih edilen terminoloji, bize Dünya Bankası ve benzeri örgütlerin

ideolojik taşıyıcılığını üstlendiği kapitalist gelişme yaklaşımı dışında bir perspektif sunmamaktadır. Zira bütün bu çerçeve içinde işsizlik sorunu ile ilişkili yapısal mekanizmaların dayandığı kapitalist gelişme stratejilerinin kısmi bir değerlendirmesine dahi yer ayrılmamaktadır. Bunun yerine çözüm, sorunu yaratan mekanizmaların üretiminden tamamen dışlanmış bireylerin beceri ve yeteneklerinin gelişimine dayandırılmaktadır. Başka deyişle işsizlik sorunu karşısında asıl sorumluluk, tek tek bilgi ve yeteneklerini geliştirmesi gereken emekçilerin sırtına yüklenmektedir. Sonuç olarak sermaye birikim sürecinin uluslararası sürdürülebilirliğini sağlamak ve bu süreci kesintisiz ve verimli kılmak için işgücü piyasalarında rekabet edebilirlik, üretkenlik ve serbestleşmeyi teşvik etme amacına odaklandığı açık olan bu bakış açısı kanımızca, AIIB'nin de sistemin diğer etkili aktörleri gibi küresel rekabetçi projeye eklenmiş olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Bölgesel bir organizasyon olarak doğsa da genişleyen ve çeşitlenen üye profiliyle, artan faaliyetleri ve işbirliği çabalarıyla dikkat çeken AIIB, kanımızca kapitalizmin küresel yönetim düzleminde güncel sorunları aşmaya yönelik bir proje olarak değerlendirilebilir. Bu anlamıyla Banka sisteme bir alternatif olarak değil, onun güncel ihtiyaçlarına ve oluşan kimi boşluklarına karşılık vermek üzere sistem içerisinde bir alternatif olarak tasarlanmıştır. Covid-19 pandemisinin getirdiği finansman ihtiyaçlarının da etkisi ile AIIB'nin sistemde daha fazla rol oynamak için faaliyet ve projelerini çeşitlendirmesi de bu yeni çok taraflı kalkınma bankasının uluslararası sistem içerisinde uyumlu bir aktör olarak görev yapma istekliliğini ve yine bu açıdan tamamlayıcı rolünü belirginleştirmiştir.

AIIB, her ne kadar koşulluktan uzak durma ve ülkelerin iç meselelerine karışmama prensipleri ile geleneksel kalkınma bankalarından farklı bir çerçeve sunmaya çalışır gibi görünse de, özellikle sosyal politika anlayışı üzerinden bakıldığında bu farklılaşmanın sistemdeki diğer aktörlerle yakınsamaya dönüştüğü görülmektedir. Hatta politika metinlerinde örneklediğimiz gibi AIIB, bu metinlerde anılan prensiplerin de etkisi ile sosyal politika konusunda oldukça sınırlı, muğlak ve bu anlamda da geriletici bir çerçeve sunarak, sosyal haklara erişimin giderek daraltılması sonucunu doğuran proje ve faaliyetleri beslemekte ve bunların dayandığı yaklaşımların yeniden üretilmesine katkı sunmaktadır. Nitekim Banka, ülkelerin sosyal koruma konusunda mevcut yasal sınırlılıklarının genişletilmesini teşvik edecek bir yaklaşım sergilememektedir. Bu tutumun yanı sıra Banka'nın sosyal politikaya genel yaklaşımında “rekabet edebilirlik” ve “işgücünün üretkenliğinin artırılması”

hedefleri sosyal eşitlik ve adaletten önce gelmekte, nitekim bu eğilim politika metinlerinde en temel sosyal haklara dahi atıf yapılmamasında kendini açığa vurmaktadır. Nihayetinde temel olarak, özel mülkiyet, kâr maksimizasyonu ve rekabet üçlüsüne dayalı bir sistemde bu eğilimlerin ürettiği dinamikler, emeği ve sosyal politikayı bu üçlünün bağımlı bir fonksiyonuna indirgeyerek işlemektedir. AIIB de bu kapsamda, tam da bu yolların etkin biçimde hayata geçirilmesi için diğer çok taraflı kalkınma bankaları ile aynı düzlem ve yaklaşım içerisinde çalışmaktadır. Dolayısıyla sosyal politikalara bakışta da rekabet edebilirlik ve işgücü üretkenliğinin artırılması birincil plana yerleştirilmekte, sosyal sermayeye, beceri gelişimine odaklanan politikalar teşvik edilmektedir. Bu anlamda neoliberalizmin sosyal politikayı sınırlı ve hedefli sosyal transferlere odaklayan, bu politikaların gelirin yeniden dağıtımını, bölüşüm, toplumsal adalet gibi rollerini geri plana iten politik yönelimi AIIB’de de sürdürülmektedir. Ayrıca finansal içerme gibi emekçileri kolektif bağlanımdan uzaklaştıran, finansallaşma ve borçlandırma ile sisteme bağımlılıklarını artıran politikaların yine AIIB tarafından desteklendiği ve yürütüldüğü görülmektedir. Sosyal politika adına sermayeyi güçlendirecek projelerle kapitalist birikim mantığı öncelikle beslenmeye devam edilmekte, özellikle eğitim ve sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılmasını teşvik eden sistemlerin finanse edilmesiyle, emekçi ve yoksulların bu hizmetlere erişimden dışlanması sürecine de destek verilmektedir. Bu nedenle AIIB nezdinde de sosyal olanla ilişkili tüm faaliyetlerin çerçevesi, tarihsel olarak sosyal politika alanının varlık koşullarını sınırlandırma eğilimi ile işleyen sermaye birikim sürecine tabi biçimde belirlenmektedir.

Böyle bir çerçeve ise geleneksel çok taraflı kalkınma bankalarının öncülüğüyle hayati ağırlık merkezlerinden uzaklaştırılan sosyal politika alanının kârlılık, verimlilik ve rekabet edebilirlik ekseninde kurgulanmasına yönelik anlayışın, AIIB tarafından sürdürüldüğüne ve hatta belirli açılardan derinleştirildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla AIIB’nin dünya kapitalist sisteminin diğer etkili unsurları ile paralel biçimde küresel rekabetçi yakınsama bağlamında kendine bir yer tutmaya çalıştığı ve sistem açısından farklılaşmanın ötesinde tamamlayıcı bir alternatifi temsil ettiği vurgulanmalıdır.

DİPNOTLAR

- 1 Bu makalede “Banka” ifadesi Asya Altyapı Yatırım Bankası’nı (Asian Infrastructure Investment Bank-AIIB) işaret etmek için kullanılmaktadır.
- 2 Temmuz 2023 itibarıyla Türkiye’nin AIIB’de onaylanmış toplam 19 adet projesi bulunmaktadır. Bunlardan 10’u kamuya, 9’u özel sektöre

verilmiştir. Kamu için onaylanan projelerin 2'si halk sağlığı, 2'si finans ve likidite, 3'ü enerji, 1'i çok sektörlü alan, 1'i ulaşım, 1'i kentsel sektörle ilgilidir. Özel sektör için onaylanan projelerinin ise 2'si finans ve likidite, 4'ü enerji, 2'si ulaşım, 1'i kentsel sektörle ilgilidir. <https://www.aiib.org/en/projects/list/index.html?status=Approved>

- 3 Örneğin ABD hegemonyasına bir tepki olarak, Rusya ile birlikte gerçekleştirilen Şanghay Beşlisi adıyla bölgesel bloklaşmanın temelleri 1996'da atılmıştır (Sönmez Kuşku, 2020:35).
- 4 Çin, ayrıca Kuşak ve Yol projelerini finanse etmek için 40 milyar dolarlık başlangıç sermayesinin tamamını kendisinin verdiği İpek Yolu Fonu oluşturmuştur (Şimşek, 2019:190).
- 5 Ekim 2014'te, 22 Kurucu Üyeden oluşan ilk grup AIIB'nin kurulmasına ilişkin Mutabakat Zaptı'nı imzalamıştır. Haziran 2015'te 50 Kurucu üyeden temsilciler AIIB Anlaşma Maddelerini imzalamış, ardından bunlara 7 ülke daha katılmış ve Aralık 2015'te Anlaşma yürürlüğe girerek AIIB yasal olarak kurulmuştur (AIIB, 2016c:3). AIIB 16 Ocak 2016 tarihinde Guvernörler Kurulu'nun açılış toplantısı ile faaliyetlerine başlamıştır.
- 6 Fon yetersizliği nedeniyle Asya Karayolu Rota Haritası ve Trans-Asya Demiryolu gibi projelerin tamamlanamamış olması buna örnek olarak gösterilmektedir (Bustillo/Andoni, 2018:5).
- 7 Örneğin Dünya Bankası'nın bileşenlerinden Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nda gelişmekte olan ülkelerin oy hakları % 44'e yükseltilmiştir (Zoellick, 2009). Yine Dünya Bankası bileşenlerinden Uluslararası Kalkınma Birliği'ndeki gelişmekte olan ülkelerin oy gücü 2010'da % 47,19'a, Uluslararası Finans Kurumu'nda ise % 39,48'e çıkarılmıştır (World Bank, 2010:11). Bununla birlikte Türel'in (2021:94) ifade ettiği gibi, sayısal değişimler Dünya Bankası yönetimindeki gelişmiş ülkelerin ağırlığını köklü bir biçimde etkileyecek ölçülere ulaşmamıştır. IMF nezdinde de Çin'in oy hakkının artırılması ABD'nin onaylamayı geciktirmesi nedeni ile ancak 2015 yılında geçerlilik kazanmıştır (Nicholas, 2016:9-11).
Mevcut durumda IMF'de de ABD % 16,50, Japonya % 6,14 oy oranına sahiptir. Çin Japonya'dan daha büyük bir ekonomi olmasına karşın IMF'deki oy oranı %6,08'dir. <https://www.imf.org/en/About/executive-board/members-quotas>

Asya Kalkınma Bankası'nda ise ABD ve Japonya'nın %12,75'er oy oranlarına karşılık, Çin'in oy oranı % 5,43'tür (ADB, 2021: 71).

- 8 Neoliberal dönemdeki politika koşulluluklarının etki ve genişliği ciddi eleştirilere neden olmakla birlikte, aslında bu rahatsızlıklar geçmiş dönemlerde de pek çok kez görülmüştür. 1950'li yıllar ve 1960'lı yılların ilk yarısında Dünya Bankası'nın politika müdahaleleri, Banka ve bazı borçlu ülke hükümetleri arasında gerilimlere neden olmuştur. Brezilya ve Seylan'da (şimdiki Sri Lanka), 1957'de Kolombiya, 1963 Kore gerilimleri buna örnek olarak verilebilir (Kapur vd.,1997:454-456). Ayrıca Türkiye de bu gerilimlerin yaşandığı ülkelerden biri olarak dikkat çekmiştir. Eylül 1954'te Dünya Bankası daimi temsilcisi Pieter Lieftinck'in ülkenin "egemenlik alanına giren hususlara yersiz müdahaleleri" dolayısıyla ülkeden ayrılması istenmiş, bunun üzerine 1960'a kadar Türkiye-Dünya Bankası ilişkileri askıda kalmıştır (Türel, 2017:156).
- 9 Örneğin Başka IMF olmak üzere Bretton Woods kuruluşlarına karşı 1989'da Caracas'ta, Lagos'ta ciddi protesto eylemleri gerçekleştirilmiştir (Dawis, 2006:196-197). Ayrıca Meksika (1994), Peru (1999-2002), Tayland (1997), Endonezya (1998), Arjantin (2001) gibi pek çok ülkede farklı zamanlarda bu kurum ve politikalara dair şiddetli protesto eylemleri gerçekleştirilmiştir (Türel, 2021:51). 1990'lı yılların sonuna doğru Bretton Woods kuruluşlarının meşruiyet krizinin derinleşmesi ile birlikte yine bu kuruluşlara ve küreselleşmeye karşı önemli protestolar gerçekleştirilmiş, örneğin "Elli Yıl Yeter" sloganı altında birleşen hareketler Dünya Bankası ve IMF politikalarına dönük ciddi eleştirileri içermiştir.
- 10 Morris (2020:6), Çin için diğer ülkelerin iç işlerine karışmama prensibinin çok taraflı sisteme katılımındaki temel itici ilke olduğunu iddia etmiş ve örneğin Çin'in Birleşmiş Milletler'de üye devletlerin iç işlerine müdahale olarak gördüğü hareketler söz konusu olduğunda genellikle çekimser kaldığını veya karşı çıkma yolunu tercih ettiğini belirtmiştir.
- 11 Chow (2016:1), Dünya Bankası'ndan kredi almanın koşulu olarak bir dizi Batı tarzı politikayı dayatan ABD'nin aksine Çin'in, diğer ülkelerin iç işlerine karışmama doktrinine inandığını belirtmiş, Çin'in müdahale etmeme doktrininin ABD'nin koşulluluk doktrinine doğrudan bir meydan okuma olduğunu iddia etmiştir.

- 12 Bu prensip bazı yazarlar tarafından “gevşek koşulluluk vaatleri” olarak da ifade edilebilmektedir (Kim vd., 2021:111).
- 13 İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkeler Avrupa’dan kurucu üyeler olarak dikkat çekmişlerdir. Bu ülkelerin yanı sıra pek çok Avrupa ülkesi ile Avustralya ve Kanada da bankaya üye olmuştur <https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/members-of-bank/index.html>
Chow (2016:29), ABD’nin muhalefetine rağmen Çin’in ABD’nin en yakın müttefiklerini yanına çekmeyi başarması nedeniyle AIIB’nin kuruluşunun diplomatik bir zaferi temsil ettiğini iddia etmiştir.
Bununla birlikte AIIB’nin Kanada’lı küresel iletişim müdürü Bob Pickard, Haziran 2023’te AIIB’nin Çin’in devlet partisi üyelerinin hâkimiyetinde olduğu ve bankanın “hayal edilebilecek en zehirli kültürlerden birine sahip olduğunu” iddia ederek istifa etmiştir. Bunun akabinde de Kanada Maliye Bakanı, Kanada’nın AIIB’ye katılımının yeniden gözden geçirileceğini duyurmuştur. AIIB ise istifa üzerinde bir iç inceleme gerçekleştirmiş, inceleme sonucunda Banka’nın yönetim yapısının apolitik, yapıcı, dengeli ve uzlaşılı odaklı bir karar kültürü sağlamak üzere amaçlandığı şekilde işlediğinin teyit edildiği vurgulanmıştır. Bknz. (Cash, 2023) (Wang, 2023) (China Daily, 2023).
ABD ve Japonya ise AIIB’ye üye olmamıştır. Bu ülkeler AIIB’ye mesafeli duruşlarını sürdürmektedir.
- 14 <https://www.aiib.org/en/about-aiib/index.html>
- 15 <https://www.aiib.org/en/about-aiib/who-we-are/role-of-law/index.html>;
<https://www.aiib.org/en/about-aiib/index.html>
- 16 Bu konudaki başka görüşlerin aktarıldığı bir kaynak olarak bkz: (Uhlen, 2019).
- 17 Kurulduğundan bu yana banka başkanlığını Jin Liqun yürütmektedir. Çin eski Maliye Bakan Yardımcısı olan ve Asya Kalkınma Bankası gibi çok taraflı örgütlerde deneyim sahibi olan Jin Liqun, Banka’yı kurmakla görevli Çok Taraflı Geçici Sekreteryası’nın Genel Sekreteri olarak da görev yapmıştır. 28 Temmuz 2020’de beş yıllık ikinci bir dönem görev yapmak üzere tekrar seçilmiştir. <https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/senior-management/index.html>
- 18 Ancak Çin bugüne kadar veto hakkını kullanmamıştır.

19 Türkiye'nin oy oranı ise % 2,49'dur. <https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/members-of-bank/index.html>

20 Örneğin AIIB ve Dünya Bankası Nisan 2017'de kurumlar arasındaki işbirliğini ve bilgi paylaşımını güçlendirmek için bir mutabakat zaptı imzalamıştır. Ayrıca AIIB'nin Asya Kalkınma Bankası, Yeni Kalkınma Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası, Amerikalılar Arası Kalkınma Bankası ve Avrasya Kalkınma Bankası, Afrika Kalkınma Bankası ve İslami Kalkınma Bankası ile işbirliği ve ortak finansman anlaşmaları bulunmaktadır. Bkz:<https://www.aiib.org/en/news-events/news/2017/World-Bank-and-AIIB-Sign-Cooperation-Framework.html> ve (AIIB, 2018b:18).

21 Bkz: <https://www.aiib.org/en/about-aiib/index.html>

22 Örneğin 2013 Dünya Bankası Kalkınma Raporu'nda bu yönelimi ve 'çözüm bankası' olma yaklaşımının açık yansımalarını bulmak mümkündür. Bkz: (World Bank,2012).

116

23 İlk olarak Şubat 2016'da yayınlanan bu belge sonrasında Şubat 2019 ve Mayıs 2021'de revize edilmiştir.

24 Bu ifadeler 8.10 ve 8.11 maddelerinde görülebilmektedir (AIIB, 2021b:2).

25 Bkz: 17. Madde. (AIIB, 2021b:5)

26 <https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2021/home/index.html>

27 Kriz Kurtarma Tesisi'nin başlangıç süresi 18 ay, büyüklüğü 5 milyar USD olarak belirlenmiş iken, artan talep nedeniyle önce Nisan 2022'ye kadar 13 milyar USD'ye çıkarılmış, ardından süre 2023 sonuna kadar uzatılarak finansman 20 milyar USD'ye yükseltilmiştir. <https://www.aiib.org/en/policies-strategies/COVID-19-Crisis-Recovery-Facility/index.html>; <https://www.aiib.org/en/news-events/news/2022/AIIB-Expands-COVID-19-Crisis-Recovery-Facility-to-USD20-Billion.html>; (AIIB, 2022a)

28 Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Bangladeş: COVID-19 Acil Müdahale ve Pandemiye Hazırlık Projesi (AIIB, 2020l) Hindistan: COVID-19 Acil Durum Müdahale ve Sağlık Sistemleri Hazırlık Projesi (AIIB, 2020m), Endonezya: COVID-19 Programına Acil Müdahale

Projesi (AIIB, 2020o), Asya Kalkınma Bankası ile birlikte finanse edilen Özbekistan: Sağlık Hizmetleri Acil Müdahale Projesi (AIIB, 2020h) bu konudaki projelerden bazılarıdır.

29 <https://www.aiib.org/en/what-we-do/investment-operations/social-infrastructure-department/index.html>

30 Bu konuda örnek olarak 2021 yılında AIIB'nin tek finansör olarak kredilendirdiği Macaristan: Sağlık Harcamaları için Acil Yardım Projesi (AIIB, 2021k), Dünya Bankası ile ortak finansman sağladığı Endonezya: COVID-19 Programına Acil Müdahale - Ek Finansmanı (AIIB, 2021n) gösterilebilir.

31 Bu konuda Asya Kalkınma Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Filipinler: Asya Pasifik Aşı Erişim İmkânı Ek Finansman Projesi (HEAL2-AF) Kapsamında COVID-19'u Ele Almak ve Sınırlandırmak için İkinci Sağlık Sisteminin Geliştirilmesi Projesi (AIIB, 2021h), Moğolistan: COVID-19 Aşılarının Uygulanması için Destek projesi (AIIB, 2021o), Hindistan: İyileşme için Duyarlı COVID-19 Aşıları Projesi (AIIB, 2022ı) ve Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Türkiye: COVID-19 Kriz Kurtarma Programı kapsamında COVID-19 Aşı Projesi (AIIB, 2022f) örnek olarak gösterilebilir.

32 Örneğin Çin: FOSUN COVID-19 Aşı Projesi ile Çin'in Shanghai Fosun Pharmaceutical (Group) Co., Limited (Fosun Pharma) şirketine Dünya Bankası'nın IFC kolu ile ortak finansman vasıtasıyla 100 milyon USD tutarlı kredi tesis edilmiştir (AIIB, 2021j).

33 Ayrıca bkz. <https://www.aiib.org/en/what-we-do/investment-operations/social-infrastructure-department/index.html>

34 Bu konudaki projelere örnek olarak şu projelere bakılabilir: AIIB'nin tek başına finanse ettiği Özbekistan Cumhuriyeti Dış Ekonomik Faaliyetler Ulusal Bankası COVID-19 Kredi Hattı projesi (AIIB, 2020k), Asya Kalkınma Bankası ile ortak finanse edilen Filipinler: COVID-19 Aktif Müdahale ve Harcama Desteği Programı (AIIB, 2020ı), Azerbaycan Cumhuriyeti COVID-19 Aktif Müdahale ve Harcama Desteği Programı (AIIB, 2021m), Bangladeş Sürdürülebilir Ekonomik İyileştirme Programı (Alt Program 1) (AIIB, 2021ı), Dünya Bankası ile ortaklaşa finanse edilen Gürcistan: Acil COVID-19 Müdahale Projesi (AIIB, 2020j), Hindistan:

Eşgüdümlü ve Duyarlı bir Hindistan Sosyal Koruma Sistemi Oluşturulması Projesi (AIIB, 2021).

35 Bu konuda Viet Nam: VP Bank COVID-19 Müdahale Tesisi Projesi (AIIB, 2020p), Gürcistan: TBC Bank COVID-19 Kredi Hattı Projesi (AIIB, 2021p), Kamboçya: Acil Durum ve Kriz Müdahale Tesisi (ACLEDA Bank'a verilen)(AIIB, 2022g) ve Kamboçya: PRASAC COVID-19 Müdahale Tesisi (AIIB, 2022h) örnek olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

ADB (2021), Annual Report 2021: Towards a Green and Inclusive Recovery, Manila: Philippines, <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/788046/adb-annual-report-2021.pdf>

AIIB (2016a), AIIB Annual Report and Accounts 2016: Connecting Asia for The Future, Beijing: China, <https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2016/home/index.html>

118

AIIB (2016b), Articles of Agreement, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/about-aiib/basic-documents/_download/articles-of-agreement/basic_document_english-bank_articles_of_agreement.pdf

AIIB (2016c), Inaugural Meeting of The Board of Governors Summary Proceedins, January 16-17 2016, Beijing, China, https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/board-governors/.content/index/_download/20160816034745788.pdf

AIIB (2017a), AIIB Annual Report and Accounts 2017: Financing Asia's Future, Beijing: China, <https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2017/about-us/index.html>

AIIB (2017b), By-Laws of The Asian Infrastructure Investment Bank, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/about-aiib/basic-documents/_download/by-laws-of-the-asian/basic_document_by_laws_of_aiib.pdf

AIIB (2018a), 2018 AIIB Annual Report and Financials, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2018/_common/pdf/2018-aiib-annual-report-and-financials.pdf

- AIIB (2018b), Annual Meeting of The Board of Governors Summary Proceedins, June 25-26 2018, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/board-governors/.content/index/_download/proceedings-board-of-governors-June-2018.pdf
- AIIB (2018c), Indonesia: Mandalika Urban and Tourism Infrastructure, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2018/approved/Indonesia-Mandalika-Urban-and-Tourism-Infrastructure.html>
- AIIB (2019a), Bangladesh: Municipal Water Supply and Sanitation Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2019/approved/Bangladesh-Municipal-Water-Supply-and-Sanitation-Project.html>
- AIIB (2019b), Türkiye: Efeler 97.6MWE Geothermal Power Plant Expansion Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2019/approved/Turkey-Efeler-Geothermal-Power-Plant-Project.html>
- AIIB (2020a), 2020 AIIB Annual Report, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2020/_common/pdf/2020-aiib-annual-report-and-financials.pdf
- AIIB (2020b), Corporate Strategy Financing Infrastructure for Tomorrow, September 2020, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/policies-strategies/strategies/.content/index/_download/AIIB-Corporate-Strategy.pdf
- AIIB (2020c), Türkiye: Akbank COVID-19 Crisis Recovery Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Turkey-Akbank-COVID-19-Crisis-Recovery-Facility.html>
- AIIB (2020d), Türkiye: COVID-19 Medical Emergency Response (MER) Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Turkey-COVID-19-Medical-Emergency-Response-Project.html>
- AIIB (2020e), China: Legend Capital Healthcare Technology Fund, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/China-Legend-Capital-Healthcare-Technology-Fund.html>
- AIIB (2020f), Indonesia: COVID-19 Active Response and Expenditure Support Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/>

Indonesia-COVID-19-Active-Response-and-Expenditure-Support-Program.html

AIIB (2020g), Bangladesh: COVID-19 Active Response and Expenditure Support (CARES) Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Bangladesh-COVID-19-Active-Response-and-Expenditure-Support-Program.html>

AIIB (2020h), Pakistan: Resilient Institutions for Sustainable Economy (RISE) Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Pakistan-Resilient-Institutions-for-Sustainable-Economy-Program.html>

AIIB (2020i), Philippines: COVID-19 Active Response and Expenditure Support (CARES) Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Philippines-COVID-19-Active-Response-and-Expenditure-Support-Program.html>

AIIB (2020j), Georgia: Emergency COVID-19 Response Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Georgia-Emergency-COVID-19-Response-Project.html>

AIIB (2020k), Uzbekistan: National Bank for Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan COVID-19 Credit Line Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Uzbekistan-National-Bank-for-Foreign-Economic-Activity-of-the-Republic-of-Uzbekistan-COVID-19-Credit-Line-Project.html>

AIIB (2020l), Bangladesh: COVID-19 Emergency Response and Pandemic Preparedness Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Bangladesh-COVID-19-Emergency-Response-and-Pandemic-Preparedness-Project.html>

AIIB (2020m), India: COVID-19 Emergency Response and Health Systems Preparedness Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/India-COVID-19-Emergency-Response-and-Health-Systems-Preparedness-Project.html>

AIIB (2020n), Uzbekistan: Healthcare Emergency Response Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Uzbekistan-Healthcare-Emergency-Response-Project.html>

AIIB (2020o), Indonesia: Emergency Response to COVID-19 Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Indonesia-Emergency-Response-to-COVID-19-Program.html>

AIIB (2020p), Viet Nam: VP Bank COVID-19 Müdahale Tesisi, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2020/approved/Vietnam-VP-Bank-COVID-19-Response-Facility.html>

AIIB (2021a), 2021 AIIB Annual Report, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2021/_common/pdf/2021_AIIBAnnualReport_web-reduced.pdf

AIIB (2021b), Environmental and Social Framework, May 2021, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/policies-strategies/_download/environment-framework/AIIB-Revised-Environmental-and-Social-Framework-ESF-May-2021-final.pdf

AIIB (2021c), Environmental and Social Framework Fact Sheet, May 2021, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/policies-strategies/_download/environment-framework/ESF-Fact-Sheet.pdf

AIIB (2021d). Project Summary Information: Bangladesh: Municipal Water Supply and Sanitation Project, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/projects/details/2019/approved/_download/bangladesh/Bangladesh-Municipal-Water-Supply-and-Sanitation-Project_May-17-2021.pdf

AIIB (2021e), India: Gujarat Education Infrastructure and Technology Modernization Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/India-Gujarat-Education-Infrastructure-and-Technology-Modernization-Program.html>

AIIB (2021f), Türkiye: Türkiye Isbank COVID-19 Credit Line Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Turkey-Isbank-COVID-19-Credit-Line-Project.html>

AIIB (2021g), Egypt: Inclusive Growth for Sustainable Recovery DPF Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Egypt-Inclusive-Growth-for-Sustainable-Recovery-DPF-Program.html>

AIIB (2021h), Philippines: Second Health System Enhancement to Address and Limit COVID-19 Under the Asia Pacific Vaccine Access Facility

Additional Financing Project (HEAL2-AF), <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Philippines-Second-Health-System-Enhancement-to-Address-and-Limit-COVID-19-Under-the-Asia-Pacific-Vaccine-Access-Facility-Additional-Financing-Project-HEAL2-AF.html>

AIIB (2021i), Bangladesh: Bangladesh Sustainable Economic Recovery Program (Subprogram 1), <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Bangladesh-Sustainable-Economic-Recovery-Program-Subprogram-1.html>

AIIB (2021j), China: FOSUN COVID-19 Vaccine Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/China-FOSUN-COVID-19-Vaccine-Project.html>

AIIB (2021k), Hungary: Emergency Assistance for Healthcare Expenditures, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Hungary-Emergency-Assistance-for-Healthcare-Expenditures.html>

AIIB (2021l), Project Summary Information: India: Creating a Coordinated and Responsive Indian Social Protection System (CCRISP), https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/_download/india/summary/AIIB-PSI_India-Creating-a-Coordinated-and-Responsive-Indian-Social-Protection-System-PBF-P000523.pdf

AIIB (2021m), Azerbaijan: Republic of Azerbaijan COVID-19 Active Response and Expenditure Support (CARES) Program, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Azerbaijan-Republic-of-Azerbaijan-COVID-19-Active-Response-and-Expenditure-Support-CARES-Program.html>

AIIB (2021n), Indonesia: Emergency Response to COVID-19 Program - Additional Financing, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Indonesia-Emergency-Response-to-COVID-19-Program-Additional-Financing.html>

AIIB (2021o), Mongolia: Support for COVID-19 Vaccine Delivery in Mongolia under the Asia Pacific Vaccine Access Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Mongolia-Support-for-COVID-19-Vaccine-Delivery-in-Mongolia-under-the-Asia-Pacific-Vaccine-Access-Facility.html>

AIIB (2021p). Georgia: TBC Bank COVID-19 Credit Line Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Georgia-TBC-Bank-COVID-19-Credit-Line-Project.html>

AIIB (2021r), Türkiye: Eximbank COVID-19 Credit Line Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Turkey-Eximbank-COVID-19-Credit-Line-Project.htm>

AIIB (2021s), Sri Lanka: COVID-19 Emergency and Crisis Response Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2021/approved/Sri-Lanka-COVID-19-Emergency-and-Crisis-Response-Facility.html>

AIIB (2022a), Extension of the COVID-19 Crisis Recovery Facility, February, 24, 2022, https://www.aiib.org/en/policies-strategies/COVID-19-Crisis-Recovery-Facility/_download/AIIB-COVID-19-CRF-Extension-Paper_public-disclosure.pdf

AIIB (2022b), Uzbekistan: Advancing Uzbekistan Economic and Social Transformation Development Policy Operation, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/Uzbekistan-Advancing-Uzbekistan-Economic-and-Social-Transformation-Development-Policy-Operation.html>

AIIB (2022c), Project Summary Information: Uzbekistan: Advancing Uzbekistan Economic and Social Transformation Development Policy Operation, Beijing: China, https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/_download/uzbekistan/AIIB-Uzbekistan-000681-PSI-Advancing-Uzbekistan-Economic-and-Social-Transformation-Development-Policy-Operation.pdf

AIIB (2022d), Bangladesh: Strengthening Social Resilience Program (Subprogram 2), <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/Bangladesh-Strengthening-Social-Resilience-Program-Subprogram-2.html>

AIIB (2022e), China: Haier Social Infrastructure Leasing, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/China-Haier-Social-Infrastructure-Leasing.html>

AIIB (2022f), Türkiye: COVID-19 Vaccine Project under the COVID-19 Crisis Recovery Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/Turkey-COVID-19-Vaccine-Project-under-the-COVID-19-Crisis-Recovery-Facility.html>

AIIB (2022g), Cambodia: Emergency and Crisis Response Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/Cambodia-Emergency-and-Crisis-Response-Facility.html>

AIIB (2022h), Cambodia: Cambodia PRASAC COVID-19 Response Facility, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/Cambodia-PRASAC-COVID-19-Response-Facility.html>

AIIB (2022i), India: Responsive COVID-19 Vaccines for Recovery Project, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2022/approved/India-Responsive-COVID-19-Vaccines-for-Recovery-Project.html>

AIIB (2023), Philippines: Post-Covid-19 Business and Employment Recovery Program - Subprogram 1, <https://www.aiib.org/en/projects/details/2023/approved/Philippines-Post-Covid-19-Business-and-Employment-Recovery-Program-Subprogram-1.html>

Atlı, Altay/Akar, Zeynepcan (2020), “China’s Relationship with the Liberal International Order: The Case of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* (Cilt. 8, Özel Sayı) e1–e21.

Brombal, Daniele (2018), “Planning for a Sustainable Belt and Road Initiative (BRI): An Appraisal of the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) Environmental and Social Safeguards”, *Wenhua Shan/Kimmo Nuotio/Kangle Zhang* (Eds), *Normative Readings of the Belt and Road Initiative* (New York: Springer International Publishing): 129-145. DOI:https://doi.org/10.1007/978-3-319-78018-4_7

Bustillo, Ricardo/Andoni, Maiza (2018), “China, the EU and Multilateralism: the Asian Infrastructure Investment Bank”, *Revista Brasileira de Política Internacional* (Volume:61,Issue.1) 1-19. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/0034-7329201800108>

- Cai, Kevin G. (2018), “The One Belt One Road and the Asian Infrastructure Investment Bank: Beijing’s New Strategy of Geoeconomics and Geopolitics”, *Journal of Contemporary China* (Volume:27,Issue.114) 831–47. DOI: 10.1080/10670564.2018.148810
- Cammack, Paul (2006), “The Politics of Global Competitiveness” Papers in the Politics of Global Competitiveness, Manchester Metropolitan University (Issue.1) <https://e-space.mmu.ac.uk/6190/1/The%20Politics%20of%20Global%20Competitiveness.pdf>
- Cammack, Paul (2009a), “All power to global capital!”, Discussion Paper Institute for Global Studies, Manchester Metropolitan University (Issue.10), <https://e-space.mmu.ac.uk/67573/1/All%20Power%20to%20Global%20Capital.pdf>.
- Cammack, Paul (2009b), “Poverty Reduction and Universal Competitiveness”, *Labour, Capital and Society* (Volume:42,Issue.1-2), 32-54, <https://e-space.mmu.ac.uk/id/eprint/92096>.
- Cash, Joe (2023), “AIIB says review finds Chinese Communist control charge unfounded”, July 7, 2023, <https://www.reuters.com/markets/asia/aiib-refutes-allegations-over-chinese-communist-party-control-2023-07-07/>
- China Daily (2023), “Politically motivated claim to discredit AIIB”, <https://www.chinadaily.com.cn/a/202306/15/WS648b03f3a31033ad3f7bc7db.html>
- Chow, Daniel C. K. (2016), “Why China Established the Asia Infrastructure Investment Bank”, Public Law and Legal Theory Working Paper Series, The Ohio State University Moritz College of Law (Issue.333), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2737888
- Creutz, Katja (2022), “The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and Rights Protection: Revisionist or just Another Kid on the Block?”, *The International Journal of Human Rights* 1-26. DOI: 10.1080/13642987.2022.2033727
- Çaşkurlu, Sibel (2022), “Küresel Ekonomik Düzen Değişirken Yeni Kuralları Belirleme Yarışı: Çin’in Hegemon Olma Denemesi”, *Fiscaeconomia* (Cilt:6,Sayı.3) 1389-1418.

Davis, Mike (2006), *Gecekondulu Gezegeni* (İstanbul: Metis Yayınları, 2. Baskı) (Çev: G. Koca).

Gabusi, Giuseppe (2017), “‘Crossing the River by Feeling the Gold’: The Asian Infrastructure Investment Bank and the Financial Support to the Belt and Road Initiative”, *China and the World Economy* (Volume:25,Issue.5) 23–45

Gökbayrak, Şenay (2022), “Zor Zamanlarda Sosyal Güvenliği Yeniden Düşünmek Sosyal Güvenlik ve Gelirin Yeniden Dağılımı”, *Çalışma ve Toplum* (Cilt:1, Sayı.72) 107-142.

Gu, Bin (2017), “Chinese Multilateralism in the AIIB”, *Journal of International Economic Law* (Volume:20,Issue.1) 137- 158. DOI: doi:10.1093/jiel/jgx006

Güngen, Ali R. (2023), “New Multilateral Development Banks and Green Lending: Approaching Scalar Complexities in the Global South”, *Development and Change* (Volume:54,Issue.2) 251–279. DOI: 10.1111/dech.12755

Haga, Kai Y. A. (2021), “The Asian Infrastructure Investment Bank: A Qualified Success for Beijing’s Economic Statecraft”, *Journal of Current Chinese Affairs* (Volume:50,Issue.3), 391-421. DOI: 10.1177/18681026211046967

Hanlon, Robert J. (2017), “Thinking about the Asian Infrastructure Investment Bank: Can a China-Led Development Bank Improve Sustainability in Asia?”, *Asia & the Pacific Policy Studies* (Volume4,Issue.3) 541–554. DOI: doi: 10.1002/app5.186

Humphrey, Chris (2020), “From Drawing Board to Reality The First Four Years of Operations at the Asian Infrastructure Investment Bank and New Development Bank”, Working Paper of the G-24 & Global Development Policy Center of Boston University (April 2020). DOI: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000411422>

Ito, Takatoshi (2015), “The Future of the Asian Infrastructure Investment Bank: Concerns for Transparency and Governance”, Occasional Paper Series, Columbia Business School Center of Japanese Economy and Business <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8WS8SFD>

- Jones, Lee/ Zeng, Jinghan (2019), “Understanding China’s ‘Belt and Road Initiative’: Beyond ‘Grand Strategy’ to a State Transformation Analysis”, *Third World Quarterly* (Volume:40,No.8) 1415–1439. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436597.2018.1559046>
- Kämpf, A. (2016), *New Environmental and Social Standards at the World Bank and the AIIB: Consequences of the New Standards for Ensuring Respect for Human Rights*, Berlin: Deutsches Institut für Menschenrechte. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-48706-7>
- Kapur, Devesh./Lewis, John P./Webb, Richard (1997a), *The World Bank: Its First Half Century* (Volume:1) (Washington D.C.: Brookings Institution Press) <https://documents1.worldbank.org/curated/en/313081468322727631/pdf/578750PUB0v10W10Box353775B01PUBLIC1.pdf>.
- Kim, Jisan (2016), “Regulating Economic Development: Environmental and Social Standards of the AIIB and IFC”, <https://harvardilj.org/2016/04/regulating-economic-development-environmental-and-social-standards-of-the-aiib-and-the-ifc/>
- Kim, Dong Kyu/ Lee, Jaemin/ Woo, Byungwon (2021), “Institutional Rigidity of the Bretton Woods Institutions, Domestic Politics of the U.S. and the Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *The Korean Journal of International Studies* (Volume:19,Issue.1) 105-132. DOI: <https://doi.org/10.14731/kjis.2021.04.19.1.105>
- Kim, Hun/Mu, Zhaojing (2022), “Opportunities for Social Infrastructure Operations at AIIB”, October 25, 2022, <https://www.aiib.org/en/news-events/media-center/blog/2022/Opportunities-for-Social-Infrastructure-Operations-at-AIIB.html>
- Kim, Jim Y. (2012a), *The Annual Meeting Plenary Session, Presidential Speech*, Washington D.C.: World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/117961468179640518/Remarks-as-prepared-for-delivery-World-Bank-Group-President-Jim-Yong-Kim-at-the-annual-meeting-plenary-session>
- Kim, Jim Y. (2012b). *Press Conference with World Bank Group, Presidential Speech*, Washington D.C.: World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/382001468185397034/Press-conference-with-World-Bank-Group-President-Jim-Yong-Kim>

Kon, Michael/ Hsu, Shu-Ming/ Kung, Long-Sheng (2016), “Why Did China Take One Belt and One Road (OBOR) Strategy and Initiate The Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)?”, *International Journal of Economics, Commerce and Research (IJEER)* (Volume:6,Issue.2) 39-54.

Kuşku Sönmez, Eda (2020), “Çin’in Bölgesel Hegemonya Araçları Olarak Asya Pasifikte Uluslararası Örgütler”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi* (Cilt:3,Sayı.6) 33-53.

Liu, Weidong/Dunford, Michael (2016), “Inclusive Globalization: Unpacking China’s Belt and Road Initiative”, *Area Development and Policy* (Volume:00,Issue.00) 1-18. DOI: 10.1080/23792949.2016.1232598

Malpass, David (2021b), Remarks at the Human Capital Conclave, Delivered April 5, 2021, Washington D.C.: World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/35399>

Morris, David (2020), “Asian Infrastructure Investment Bank”, In Romaniuk, S./Thapa, M./ Marton, P. (eds), *The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies* (Palgrave Macmillan, Cham) 1-10. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-74336-3_637-1

Morris, David (2021), “Geopolitical Shift at a Time of Covid-19 and the Asian Infrastructure Investment Bank: A Case Study of Chinese innovation in Multilateralism”, *Society and Economy* (Volume:43,Issue.3) 208–226. DOI: 10.1556/204.2021.00003

Özügürlü, Metin (2003), “Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu”, *Mülkiye Dergisi* (Cilt: 27, Sayı: 239) 59-74.

Radavoi, Ciprian N./Bian, Yongmin (2018), “The Asian Infrastructure Investment Bank’s Environmental and Social Policies: A Critical Discourse Analysis”, *Journal of International and Comparative Social Policy* (Volume:34,Issue.1) 1-18. DOI: 10.1080/21699763.2017.1372301

Shao, Mengqi./Mullins May Ten/ Xie Linjun (2021), “Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)’s Sustainable Safeguard Mechanism on Energy Projects”, *Energy Strategy Review* (Issue.38), 1-13. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.esr.2021.100711>

- Strand, Jonathan R./ Flores, Eduardo M./ Trevathan, Michael W. (2016), “China’s Leadership in Global Economic Governance and the Creation of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *Rising Powers Quarterly*, (Volume:1,Issue.1) 55-69.
- Şimşek, Orhan (2019), “Küreselleşmenin Dönüşümü ve Çin’in Rolü”, *Sosyoekonomi* (Cilt:27,Sayı.40) 185-196.
- Türel, Oktar (2021), *Küresel İktisadi Tarihçe: 1980-2009* (İstanbul: Yordam Kitap, 1. Baskı).
- Uhlen, Anders (2019), “Legitimacy Struggles in Global Governance: Legitimation and Delegitimation of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *SAGE Open* (July-September 2019) 1–14. DOI: 10.1177/2158244019870203
- Wang, Wawa (2023), “Indonesia’s Mandalika Project Reveals the Dark Side of AIIB Lending”, *The Diplomat*, July 01, 2023, <https://thediplomat.com/2023/06/indonesias-mandalika-project-reveals-the-dark-side-of-aiib-lending/>
- Wang, Zhaohui (2017), “The Economic Rise of China Rule-Taker, Rule-Maker, or Rule-Breaker?”, *Asian Survey* (Volume:57,Issue.4) pp. 595–617. DOI: <https://doi.org/10.1525/AS.2017.57.4.595>
- World Bank (2010), *The World Bank Annual Report 2010: Year in Review*, Washington, DC.: World Bank.
- World Bank (2012). *World Development Report 2013: Jobs*, Washington D.C.: World Bank.
- Xu, Junhao M. (2020), “How the Asian Infrastructure Investment Bank Challenges the World Bank: A Comparative Case Study of Road Projects in Gujarat, India”, *NYU Abu Dhabi Journal of Social Sciences* (September 2020) 1-7. https://sites.nyuad.nyu.edu/jss/wp-content/uploads/2020/09/JSS_Paper_AIIB_author-confirmed.pdf
- Yamak, Sinan C. (2021), “China’s Proactive Strategy to Breach the Turn in Global Economic Order: Placing the Belt and Road Initiative in Between Globalization and Regionalization Trends”, *Journal of International Studies* (Volume:5,Issue.2) 96-104.

Yeo, Yookyung (2018), “China’s Policy of “Going Out” 2.0: Ideas, Interests, and the Rise of the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)”, *The Korean Journal of International Studies* (Volume:16,Issue.3) 367-387. DOI: <http://dx.doi.org/10.14731/kjis.2018.12.16.3.367>

Yu, Hong (2017), “Motivation Behind China’s ‘One Belt, One Road’ Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *Journal of Contemporary China* (Volume:26,Issue.105) 353-368. DOI: 10.1080/10670564.2016.1245894

Zabcı, Filiz (2017), *Dünya Bankası Yanılsamalar ve Gerçekler* (İstanbul: Yordam Kitap, 2. Baskı).

Zoellick, Robert, B. (2009), “Kriz Sonrası Dünya Bankası Grubu”, Presidential Speech, Washington D.C.: World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/399591522060735514/Kriz-Sonrası-Dünya-Bankası-Grubu>.

İNTERNET KAYNAKLARI

130

<https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/members-of-bank/index.html>

<https://www.aiib.org/en/about-aiib/index.html>

<https://www.aiib.org/en/about-aiib/who-we-are/role-of-law/index.html>

<https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/senior-management/index.html>

<https://www.aiib.org/en/about-aiib/governance/members-of-bank/index.html>

<https://www.aiib.org/en/projects/list/index.html?status=Approved>

<https://www.aiib.org/en/projects/summary/index.html>

<https://www.aiib.org/en/news-events/news/2017/World-Bank-and-AIIB-Sign-Cooperation-Framework.html>

<https://www.aiib.org/en/news-events/news/2022/AIIB-Expands-COVID-19-Crisis-Recovery-Facility-to-USD20-Billion.html>

<https://www.aiib.org/en/news-events/annual-report/2021/home/index.html>

<https://www.aiib.org/en/policies-strategies/COVID-19-Crisis-Recovery-Facility/index.html>

<https://www.aiib.org/en/what-we-do/investment-operations/social-infrastructure-department/index.html>

<https://www.imf.org/en/About/executive-board/members-quotas>

**HOUSEWIVES OR WORKING WOMEN? SELF-PERCEPTION
OF HOME-BASED FEMALE WORKERS IN KAYSERİ, TURKEY
IN TIMES OF PANDEMIC**

**Ev Kadınları mı Çalışan Kadınlar mı? Pandemi Döneminde Türkiye/Kayseri’de Ev
Eksenli Çalışan Kadınların Öz Algıları**

Semra Purkis*, Ezgi Çelebi**

Geliş Tarihi / Received : 6 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted : 9 Ağustos 2023

Purkis, Semra; Çelebi, Ezgi (2023) "Housewives or Working Women? Self Perception of Home-Based Female Workers in Kayseri, Turkey in Times of Pandemic", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 132-162

132

Abstract

Home-based work, which faded away at the beginning of the twentieth century, has become widespread again in parallel with the deepening economic crisis since the 1980s and is expected to become more prevalent with the addition of pandemic conditions to the process. It has become a source of livelihood for poor women in Kayseri as well, which they can carry out without overstepping the limits of gender roles deemed appropriate for them, but dialectically same process may bring up some positive effects. In this study, we tried to explore self-perception of home-based working women in one of the central districts of Kayseri, Kocasinan. Based on the findings of our field research we argue that even in the most conservative places where patriarchal values are more prevalent, home-based work can comparatively improve status of women in the household, increase their self-confidence and enhance their self-perception as well.

Key Words: Home-based Work, Kayseri, Patriarchal Capitalism, Self- Perception, Pandemic.

* **Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kötekli/Muğla.** purkis@mu.edu.tr
Orcid Numarası: 0000-0001-6291-5634.

*Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Department of Economics, Kötekli/Muğla, purkis@mu.edu.tr Orcid
Number: 0000-0001-6291-5634.*

** **M.A. Ezgi Çelebi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, Kötekli/
Muğla, ezgi.cyln@hotmail.com, Orcid Numarası: 0000-0002-3991-3638.**

*M.A. Ezgi Çelebi, Muğla Sıtkı Koçman University, Institute of Social Sciences, Department of Economics,
ezgi.cyln@hotmail.com, Orcid Number: 0000-0002-3991-3638.*

Öz

Yirminci yüzyılın başında kaybolmaya yüz tutan ev eksenli çalışma, 1980'lerden itibaren derinleşen ekonomik krize paralel olarak yeniden yaygınlaşmaya başlamıştır ve pandemi koşullarının da sürece eklenmesiyle daha da yaygınlaşması beklenmektedir. Ev eksenli işler, Kayseri'de de yoksul kadınlar için kendilerine uygun görülen toplumsal cinsiyet rollerinin sınırlarını aşmadan yürütebilecekleri bir geçim kaynağı haline gelmiştir; ancak diyalektik olarak aynı süreç bazı olumlu etkileri de beraberinde getirebilmektedir. Bu çalışmada, Kayseri'nin merkez ilçelerinden biri olan Kocasinan'da ev eksenli çalışan kadınların öz algılarını keşfetmeye çalıştık. Saha araştırmamızın bulgularına dayanarak, patriarkal değerlerin görece güçlü olduğu en muhafazakar yerlerde bile ev eksenli çalışmanın kadınların hane içindeki statülerini nispeten iyileştirebileceğini, özgüvenlerini artırabileceğini ve öz algılarını pozitif yönde etkileyebileceğini öne sürdük.

Anahtar Sözcükler: Ev Eksenli Çalışma, Kayseri, Patriarkal Kapitalizm, Öz Algı, Pandemi.

Introduction

The process that started to become evident in the 1980's has pointed to a new stage of capitalism and has often been conceptualised as globalisation, economic restructuring or neo-liberalism in the related literature. Increasing unemployment, declining rates of profit, underutilisation of industrial capacity and falling investment rates in developed countries in the early 1970s marked the end of the growth period prevailed after the Second World War. From the 1980s onwards the world economy has witnessed widespread implementation of a new set of policies aimed at superseding the structural crisis trends of the system.

The reflection of these policies on production and labour markets has been in the form of flexibilization of production and labour processes. One of the consequences of these processes for workers has been the casualisation of work. Employment security, social insurance, income security, non-wage benefits, pension payments have become a dream for many employees. The regulations made in the labour markets of different countries in line with the policies of the restructuring of the world economy have brought the labour to a very fragile position and reduced labour costs. Multinational companies, which have begun to control a large part of the world economy, were given the opportunity to fragment the production process and to perform different parts of production on the basis of subcontracting relations in various parts of the world depending on cost advantages they provided. Thus, home-based work or putting out system, which was prevalent in rural households in the 17th century before industrial capitalism in Great Britain, faded away at the beginning of the 20th century, but started to become widespread again in the last quarter of the same siècle.

Worldwide economic crisis, worsened by the impact of the Covid 19 outbreak, has caused even more people to become unemployed and forced them to do home-based work in order to survive. The pandemic, which has already been observed to have dynamics that will completely change the world as we know it, has had profound effects on workers in the labour markets. Although all female and male workers are affected by these processes, they have been affected in different ways and degrees due to the gendered division of labour in the society. Women are the first to be fired in times of crisis, and they are also the ones who feel poverty more intensely than men (Pearce, 1978; Marcoux, 1998; Bradshaw et. al., 2003; Chen et. al., 2006; Jarvis et al., 2009; Sallan Gül, 2005). The majority of home-based workers are women. The women who perform this work are trying to alleviate the impoverishment increased by the already existing crisis, which is deepening by the effect of the pandemic.

The fact that home-based work is carried out at home by women intertwined with house and care work devalues it as a work and the products of women's labour as well. This causes both employers and workers themselves to treat it as a leisure activity that contributes to household income. On the contrary, the findings of the field study indicate that home-based work is a job that requires long hours and intense work pace. In spite of the women who do this work share the burden of livelihood of the household with the male members or even in the periods when they are the main income earners, they still are generally reluctant to explicitly describe themselves as working women in the public sphere.

Kayseri, where the field research of this study was carried out, is a city in Central Anatolia known for its conservatism. Generally, patriarchal values have a strong validity in the city and working outside the home is not considered appropriate for women, especially in poor neighbourhoods. Patriarchal values attribute negative meanings to women's work outside the home in terms of the family, cultural and religious values. Hence work outside the home for women is not accepted by the male members of the family. Men see their wives' working outside the home as a humiliating situation and insult to their masculinity. Gendered division of labour that exists in the society is maintained by men in the household (Hartmann, 1979). Patriarchal values confine women to the domestic realm and assign them to reproductive labour. Therefore, women from modest and less educated backgrounds have no other option but to do home-based work to alleviate poverty, to make ends meet, and to stand on their own feet for not to have to ask any money from anybody, including their husbands.

The majority of the studies on homeworking in Turkey and in the world, especially in critical literature, generally argue that home-based work does not change power relations and division of labour at home, and women who carry out home-based work do not consider themselves as working individuals. We challenge this line of thought by arguing that such a view is not dialectical and underestimates the power of women to overcome socio-spatial barriers. The self-perception of home-based working women is changing slowly even in the most conservative parts of Turkey. Kayseri is one of them. Although the majority of home-based working women in our sample group define themselves as housewives in the public sphere, they actually see themselves as working women, and even some of them are planning to set up their own businesses if conditions of Covid 19 pandemic permit them to do so. Thus, we argue that although home-based work does not radically change domestic power relations, it is a big step for women who do this work to achieve a relatively stronger position in the household and society, and more importantly their self-perception changes positively.

In this study, we tried to find the positive effects of home-based work on the self-perceptions of home-based working women. The empirical part of the study based on the question of whether they feel themselves as housewives or working women, and we also tried to find out whether their work increases their self-confidence and future expectations, despite all the disadvantages of being both poor and female, as well as all the disadvantages of home-based work itself. We have adopted a dialectical way of thinking and a gender-sensitive approach in our evaluation. The study generally consists of two parts: Theoretical Part and Field Research. In the theoretical part, the acceleration of informalisation processes, of which home-based work is an important part, due to the overlap of the economic crisis that continues to deepen in the world and in Turkey with the pandemic conditions, is associated with the flexible accumulation system. In the empirical part of the study, the relevant data of the field research conducted in poor neighbourhoods of Kayseri's one of the central districts, where patriarchal values are particularly strong, are evaluated.

Flexible Accumulation and Increasing Informal Labour Use

Emergence of flexible accumulation

The implementation of neo-liberal policies to overcome the crisis that started to emerge in capitalist economies in the early 1970s has been carried out hand in hand with the *New International Division of Labour* (Fröbel, Heinrich and Kreye, 1980). While neo liberal policies lifted legal, spatial

and economic barriers in front of the movement of different kinds of capital that are industrial, commercial, and financial, new division of labour brought about fragmenting production and labour processes on a global scale and shifting different parts of industrial production to low cost areas. The process is also called as “*Spatial Divisions of Labour*” by Doreen Massey (1984). While Massey’s focus was on the effects of spatial organisation of production on social relations; Fröbel, Heinrich, and Kreye (1980) emphasized results of the reorganisation and relocation of industrial production processes on countries with different development levels. According to them, the new division of labour resulted in structural unemployment in consequence of deindustrialisation in advanced countries and low wage, labour intensive production in less developed ones. Harvey called this process *Flexible Accumulation* instead of flexible specialisation, which conceals the class character of the process. According to Harvey flexible accumulation mainly aimed at accumulation of capital through the domination of space within the urban process and it is associated with an increasing social and spatial polarisation of urban class antagonisms (Harvey, 1987, 1993). Lipietz (1982) called the process *Global Fordism*. For him underlying reason for the spread of Fordism to the periphery by multinational companies in search of low labour costs is technical and social failure of Fordism in the core countries. Shifting the site of production made it possible to combine Fordist production technics with low wages.

The flexibility of the production process has also brought about the flexibility of labour markets. This flexibility not only gives capital the opportunity to manipulate different labour markets in a way that maximizes its profits, but also gives the freedom to hire and fire easily. Therefore, the meaning of flexibility for employers has been to produce where they can take all the profit-making advantages of the place, including using different labour control systems, which are considered institutions of the past modes of production; on the other hand, for workers it has meant easy dismissal. According to Wallerstein (2000: 84, 85), “different labour control systems exist under single world capitalist system ...The second serfdom, slavery, and all other forms of non-wage labour are not to be regarded as anomalies...they all involve a relationship between employer and labourer”. Slavery has been a very flexible labour control system which accommodates changing demands of world economy for centuries. Harvey (1992) also emphasized revival of older systems such as domestic, artisanal, patriarchal and paternalistic labour regimes as centrepieces rather than appendages of the production system. Revival of these labour regimes together with subcontracting

system facilitated the exploitation of women's labour power and permitted resurgence of patriarchal practices and homeworking. Thus, home based work which disappeared with industrial capitalism has started to be practiced widely since the late twentieth century again.

During the flexible accumulation period, female labour force participation increased in parallel with the marketisation of jobs attributed to their gender as a result of gendered division of labour prevailing in labour markets and in society. The marketisation of housework, handicraft and care work that was previously unpaid and mostly done by women conceptualised as feminisation of labour in the literature (Standing, 1989, 1999).

Reflection of the process on Turkey has been in the form of financial liberalisation, flexibilisation of the rules regulating labour markets, reducing supports in agriculture and animal husbandry and focusing on imports instead of domestic production, specializing in the labour-intensive parts of industrial production, privatisation of previously public services such as education, health and transportation since the beginning of the 1980s. Erosion in workers' rights has been accelerated by the implementation of neo-liberal policies that are called structural adjustment and stabilisation policies, jointly designed by the International Monetary Fund (IMF) and the World Bank, and the effects of these erosions have revealed in the form of increasing unemployment, informality and poverty for a large part of the society. After the 1980s, the old social security system was replaced by informal forms of work (Buğra, 2012). Flexibility regulations in the labour market are associated with greater employment opportunities for women but in lower-wage, lower-skill jobs with little job security and since the 1980s, textiles, garment, leather, carpet making and electronic sectors have mainly relied on the cheaper informal labour of home-based workers (Kocabiçak, 2013). The conditions in question can also be applied to workers who market make-up, cleaning materials, etc. for various brands via social media from home under the piece rate pay system.

Rise of informalisation and homeworking

Growth of informalisation has become one of the main aspects of flexible accumulation. It is estimated that more than 60 percent of total employment worldwide is informal. Around 90 percent of employment in developing countries and 67 percent in emerging countries is informal (Bonnet, Vanek and Chen, 2019). Although formal production is the hegemonic form of capitalist system, informal economy has become an essential by product of

it to facilitate the reproduction of the modern capitalistic world order (Laha, 2008). Sweatshop type of labour control relations and informal production of goods and services have become a vital part of this world order even in the advanced countries as the economic crisis deepens (Piore and Sabel, 1984; Mitter, 1986; Harvey, 1987, 1992; Castells and Portes, 1991; Chen, Vanek and Carr, 2004; Beneria and Floro, 2005; Chen, 2005, 2012; Chen, Vanek and Heintz, 2006; Laha, 2008; Peterson, 2010, 2018; Bromlay and Wilson, 2018; Dasgupta and Lloyd-Jones, 2018; Chen and Carre, 2020; Breman, 2020; Munck, Pradella and Wilson, 2020). The flexible accumulation system based on subcontracting relations has encouraged informal forms of work. As in the world, most informal workers in Turkey are women (Karadeniz 2019: 31; ILO 2021: 11).

It is difficult to define and to determine the scope of informality. It is also difficult to distinguish formality and informality with clear boundaries as two homogeneous economic sectors (Roberts, 1991). Hence there is not a single definition for the concept. In 2003, informal employment defined by ILO (International Labour Organisation) as employment without social protection through work – both inside and outside the informal sector (ILO, 2003). In 2018, the definition was expanded to include homeworkers, dependent contractors and other industrial outworkers with the contributions of WIEGO (Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing) (Carre, 2020).

Although ILO's definition shifted from enterprise-based concept of employment in the informal sector to a broader, job-based concept of informal employment, it still did not fully cover linkages between formal and informal activities and their nature. ILO's conceptualisation was fundamentally economic, and it did not reflect the linkages with the broader local, regional and global power structures (Laha, 2008). Definition of the structuralist approach focused on the process of production and exchange rather than the character of the final product and individual conditions. It also placed its emphasis on the linkages between formality and informality. According to Castells and Portes (1991) informality can be defined as a process of all income-earning activities that are not regulated by the state, in a legal and social environment where similar activities are regulated. Castells and Portes (1991) also emphasized that informalisation in neo liberal era encouraged re-emergence of sweatshop type of labour control relations in a new institutional, social and economic context. While informal employment has become the form of employment for the overwhelming majority of the

world's workforce, formal conditions of earning a livelihood have become the economic status of only a small and privileged segment of labouring men and women. Women are often deprived of waged labour as long as men are around (Breman, 2020). Chen (2012) and Gaugh, Eisenschitz and McCulloch (2006) drew attention to the fact that low paid and low status jobs in the world fall on women, certain minority ethnic groups, and disabled people who are the most vulnerable segments of society. These types of work deprive workers even from the proletarian work relationships (Fortuna and Prates, 1991). One of the most common practices of informal employment is that some parts of the production are given to households as piecework. Although the productivity of home-based workers is higher than factory workers, home-based work is the last and cheapest link in the production chain. Fortuna and Prates (1991) argue that skills of homeworkers together with piece-rate system surpass factory operatives significantly.

Since workers who produce different products or market products on behalf of companies online from their homes are misclassified as self-employed entrepreneurs, they are not protected by employment rights generally, and companies can avoid social security payments of these workers, which reduces their costs even further.

The fact that home-based workers are working informally does not allow them benefit from regular workers' rights such as retirement, legal protection, healthcare, paid holidays, sick leaves, pre-determined working hours, overtime payments etc. In spite of their widespread informal labour use, companies these home-based workers work for are often registered. Systematic crisis of the world economy that has been aggravated by the effect of the pandemic has increased vulnerability of large parts of the population and as it is shown below in numbers, women's job losses are far greater than that of men in Turkey. According to ILO same is true for women globally and this will persist in the near future (ILO Monitor, 2021: 9). This means higher risk of poverty for women compare to men as well. While the risk of poverty for men in Turkey is 38.6 percent, the fact that the risk of falling into poverty for women rises to 41 percent indicates that women's poverty is considerably higher than that of men (DİSK - Genel-İş, 2021: 10). Hence, "homework has become much more prominent, allowing women to combine the tasks of child-rearing and productive labour in the same space, while saving entrepreneurs the costs of overhead such as plant, lighting etc." (Harvey, 1987: 263). According to Munck (2002), this is the obvious proof of the collaboration of capitalist state and patriarchal system in women's oppression. Capitalism has been

interwoven with the patriarchal system. Women participate in labour market from different sectors of economy within the borders drawn by capitalism together with patriarchy (Hartmann, 1979; Young, 1981; Acar-Savran, 2003).

Home-based work can be seen on the one hand women's being stuck in the grip of capitalism and patriarchy, on the other hand, a way out of this grip too. It is a dialectical process. According to the dialectical approach change is universal. "All 'things' (objects or patterns of objects or processes) are constantly subject to outside influences that would change them. They are also all heterogeneous internally, and the internal dynamics is a continuing source of change" (Levins, 2008: 40). Comprehending a world that is ever changing and interacting needs "expanding our notion of anything to include, as aspects of what it is, both the process by which it has become that and the broader interactive context in which it is found" (Ollman, 1993: 11). When this line of dialectical logic is followed, it can be said that home-based work is a step forward for women from modest background, even if it does not make radical changes in their lives. It can change their self-perception positively and increase their self-confidence.

Women in Turkey's Labour Market in Times of Pandemic

Due to the effects of the pandemic women have lost more jobs than men in Turkey. Women's labour force participation rates, which is already too low, have decreased even further and more women have started to work from home than men. This resulted in increased household and care responsibilities for women (UN Women, 2020).

Only 3 out of 10 women in the workforce are working in Turkey. While the employment rate of the female population in Turkey was around 29 percent in March 2020, the employment rate of the male population was around 65 percent. In November 2020, this rate dropped to 26 percent for women as a result of the effect of the pandemic. In 2019 alone, 500 thousand women had to leave their jobs because of domestic care responsibilities; 13.5 million women could not participate in working life due to house and care work. The female unemployment rate in Turkey is twice that of the EU member countries and three times that of the OECD member countries. The number of unemployed women reached nearly to 2 million. This represents 52 percent increase in women's unemployment from 2014 to 2019. More women work informally than men and 4 out of every 10 women employed are working informally (DISK-Genel İş, 2020, 2021). In November 2020, women's broad definition of job loss and unemployment rate increased to 43 percent

with the effect of Covid 19, the same rate for men was 27.4 percent (DISK-AR, 2021). According to the same source, the rate of informal workers has decreased, and this rate has decreased by 5.8 points from 41.3 percent to 35.5 percent for women in the same period. The reason for the decrease in informal employment is most likely the dismissal of workers or closure of workplaces in the crisis environment caused by the Covid 19 pandemic. This confirms the thesis that women are often the first to lose their jobs in times of crisis. This tendency can also be observed in the rates of withdrawal from the workforce. With the effect of Covid 19, the rate of withdrawal of men from the workforce in one year from November 2019 to November 2020 was 2.5 percent, while this rate was 8.2 percent for women. ILO (2020, 2021) also confirmed that groups with a higher tendency to work informally, led by women and youth in Turkey, suffered the most from the impact of Covid 19 on unemployment, and home-based work has become even more widespread in times of the Covid 19 pandemic. Number of unemployed increased by 1.4 million people in 2021 compare to the pre-pandemic year of 2019. Currently, 30.9 percent of all workers are registered and in full-time employment, only 16.7 per cent of every 100 women are registered and working full-time in Turkey (DISK-AR, 2022).

All these data show that with the impact of the Covid 19 pandemic, women are withdrawn from the workforce and employment more than men and confined to their homes. It would not be wrong to say that the majority of these women, who had to withdraw from the workforce, will turn to home-based work. These women have developed strategies to survive by switching to income-generating jobs that they can do together with other household and care work at home, or by concentrating more on these jobs if they have already been doing this type of work before. Although it is difficult to measure because of its informal character, it can be estimated that home-based work has been on the rise. Home-based workers have faced both economic and health risks under the pandemic conditions, as those who work informally generally cannot benefit from workers' rights such as minimum wage and health insurance coverage.

Methodology

In recent years, instead of the structure-agent dualism in the explanation of social reality in social sciences, an approach that transcends this dualism and emphasises relationality and multidimensionality has started to gain importance. According to this approach, there is a complex interaction between individual lives and social processes (Bourdieu 1996; Bhaskar

1989a, 1989b). Bourdieu argued that the individual's action is neither completely determined by the social structure nor completely autonomous from it and that agents strategically and pragmatically exercise power while being defined bodily, consciously and socioeconomically within structures (Bourdieu 1992: 135; 1996: 482, 483). Following this line of thought, we have adopted neither an objectivist approach, which sees the action of the individual as a direct reflection of the social structure, nor a subjectivist approach. We set out with the understanding that objectivist and subjectivist moments are in a dialectical relationship. Thus, we tried to unearth intersections and interactions between micro level of individuals and the macro levels of culture, economy, policies (Kok 2007: 4, 5) and power relations. Since Individual actions are influenced by global structures (such as the continually shifting and deeply gendered international labour market), this approach might help us connect the 'micro' level of individuals with the 'macro' level of structure. We also tried to combine statistics with qualitative research technics. Home-based work remains hidden from laws and employers as well as from statistics. It is widely known that it is difficult to obtain reliable data on this issue as informal workers hide their jobs during surveys (Bahçe and Memiş, 2010). Hence, the subject is not suitable to be analysed properly by using quantitative methods alone. When quantitative methods such as statistics and econometric models are not used together with the qualitative methods, they reduce the social phenomena that need to be examined multidimensionally to mono dimensional numerical values and isolate them from their historical, social, cultural and spatial dimensions in the name of measurability and objectivity. Hence, we used statistics to show the general trends. Qualitative research method and semi-structured, in-depth interview technique were used in the empirical part of the study.

Tomaskovic-Devey (2014: 52) points out that "it is the relations between people and positions that generate the power, status, and selves that appear to be traits of individuals and jobs". Hence, there is a need for gender-sensitive approaches that take into account the power inequalities caused by the patriarchal relations in the society and in the household in order to accurately analyze the poverty and oppression of women. Therefore, gender-sensitive analysis is adopted in this study as well.

The field research of the study is based on a sample of home-based working women in Kocasinan, one of the core districts of Kayseri. Kayseri is a large industrial city in Central Anatolia, Turkey. The field research was carried out in three poor neighbourhoods of Kocasinan district. While two of these

neighbourhoods were shantytowns, where the garbage of the city was emptied in the past years, today they are in the process of urban transformation. Compared to more central neighbourhoods, they still suffer from lack of infrastructure and access to basic services such as healthcare, education and transport. Although poverty is a disadvantage for both male and female children in accessing education no matter where they live in Turkey, female children face double challenges as a result of sexist values in the society. The fact that Kayseri is a very conservative city further aggravates this situation for the girls in these poor neighbourhoods. Families generally allocate their resources primarily to the education of male children.

Central Anatolia is known with its comparatively strong patriarchal values where it is not considered appropriate for women to work outside the home and women are primarily seen as housewives and/or mothers, not as individuals who participate equally in social life. Therefore, home-based work practices are quite common among women. Home-based work is one of the most common strategies especially for less educated and poor women to survive under the conditions limited by the economic crisis, pandemic and gendered division of labour in the society (participant observation notes). The sample includes in-depth interviews with 15 home-based working women during May 2021 in the lower and lower-middle class neighbourhoods of Kocasinan district, where home-based workers are concentrated. Snowball strategy was used to gain access to interviewees. Reaching the interviewees was quite difficult for various reasons such as lack of time due to being too busy, having young children, not having permission from their husbands, housework etc. The addition of pandemic conditions to social pressures made it even more difficult to reach them.

The average age of the interviewees was 48. The majority of them were primary school graduates. Only three women were high school graduates. Interviewees were coded as G1, G2, ..., G15. Twelve of the interviewees were married and three of them were single. Husbands of two women had co-wife. Two women's spouses died, and one was divorced.

In addition to home-based work, six of the interviewees took care of either the elderly, ill family members or children, and all of the remaining nine stated that they have done similar unpaid care work in the past years. The interviewees in the sample group either worked on their own account or on behalf of the employer (sometimes both at the same time). They knitted wash-clothes, vests; made clothes for children and adults; made bed linen,

embroidery and lace; cooked some provincial food, and sold catalogued products online.

Findings of the Field Research

Housewives or working women?

This section tries to illuminate self-perceptions of home-based working women in Kayseri, Kocasinan by analysing the findings of the field research. With the in-depth interviews conducted in the framework of field research, it has been tried to reveal whether home-based working women who are in the grip of capitalism and patriarchal values see themselves as working women or housewives, how they perceive their work, and whether their income generating work increases their self-confidence.

The primary reasons of home-based work are poverty and gendered division of labour caused by patriarchal value system in the society. Although low level of education is another important factor, it is caused by these two main factors that push them to do home-based work.

Whether home-based working women perceive themselves as working individuals or not, they are primarily responsible for care and reproduction work in the house. They had to take this responsibility, because the men in the house were not willing to share it. Although all women in the sample group, regardless of their marital status, thought that housework was not only for women and should be shared by men in the household, only two women stated that their husbands “helped” them occasionally. According to Mies (2012) “housewifisation” of women is the necessary precondition for the extraction of super profits from home-based working women and it keeps women totally atomised and disorganised as workers. Hence, this mode of production reduces the economic and political costs of production to a minimum and allows for unrestricted maximisation of profits. Federici (1975) points out that under capitalism all workers, men and women are manipulated and exploited, and their relation to capital is mystified. But housework is imposed on women and asserted to be a seemingly natural attribute of female physique and personality. This mystification or invisibility is more real in the case of home-based workers who perform both paid and unpaid work inside their homes throughout the day. Although working from home plays an important role in the invisibility of home-based work, the main factor that makes it invisible is that it is predominantly done by women. Gendered character of invisible work prevents it to be conceived as work and, moreover, not valued (Daniels, 1987; England, Budig and Folbre 2002;

Peterson 2010, 2018) sometimes even by the workers themselves as they associate their work with leisure. In the field research of our study, four of the women out of fifteen define themselves as housewives because they see their work as a leisure activity:

“I do the housework ... After that, when I have nothing else to do, I start doing it.” (G11, 32) .

“I’m sitting at home, I say to myself not to sit idle, who gives five cents to whom without doing anything.” (G3, 47).

In effect, these women work long hours for very low income. Their home-based production is intertwined with house and care work. The majority of them approach their work as an extension of their housework. Therefore, they are not aware that they are producing an economic value.

Five of the women see themselves clearly as working women:

“My husband allowed me to do this work because it is performed at home ... I think of myself as a working woman. I am conscious that I am working.” (G14, 48).

145

“I define myself as a working woman. I have nothing to do with being a housewife ... that’s how I always see myself.” (G7, 37).

Although these five women see themselves clearly as working women, male members of the household are strongly opposed to helping let alone sharing. They sometimes get help from their daughters.

“Sometimes my daughter comes and helps. Thankfully, her husband doesn’t say anything. Most of the time I am alone.” (G12, 51).

“Everyone comes in the evening ... I serve their food, their tea, their fruits, I am constantly on my feet until I go to bed... they don’t even pour the water from the jug into their glasses. “Fill the water” he says. There’s a teapot on the table, instead of helping themselves they say “fill it”. When you say help yourselves, a fight breaks out. It is very difficult to change that.” (G4, 50).

Six of them stated that they see themselves as working women even though they introduce themselves as housewives “outside”.

“Of course, to me I am a working woman, and to anyone who asks, I would say I am a housewife.” (G8, 58).

Even G1, who has been doing home-based work for twenty years and has been trying to make a living on her own due to the death of her husband in the last ten years, presents herself as a housewife “outside”.

“Of course, I tell I am a housewife to those who ask, but I see myself as a working woman. I’m working after all. I look after my family. Aren’t I?” (G1, 51).

Women who define themselves as primarily housewives and as housewives outside the home, but consider themselves as working women state the following as the reasons for these self-perceptions: Patriarchal values in the society, their low levels of education, doing these jobs in secret from their husbands, seeing work as something done outside the home and lack of regular income and insurance.

Whether they see themselves as working women or not, all women in the sample group seek support from the state in the form of credits, social insurance, marketing opportunities for their products, courses to acquire new skills etc. Turkey has not yet signed the ILO’s Homework Convention (177). Its main aims are to promote and protect the rights of those who work at home creating products for an employer. The signing of this convention is important for home-based workers to acquire the same status as other workers.

Increasing self confidence

Our research on home-based working women in Kayseri centre showed that the majority of the women in the sample group felt more self-confidence and had greater part in decision making at home as a result of their paid home-based work. G13 was selling products through internet for different brands. She was the only one among interviewees with insurance coverage, which she paid herself. She expressed her feelings about how her job has boosted her self-confidence with the words below:

“Before this job, I was not a person who could express myself. I bettered myself with it. I wasn’t the type to raise a hand to read our

oath in elementary school. Will someone laugh at me? am I doing it wrong? But if I were to be put in the middle of the army right now, I would be able to defend myself. Because now my job is to talk to people, to persuade them.” (G13, 33).

G2, has been carried out home-based work for twenty years. She was making quilts, cooking some traditional food on order. She was the only bread winner in the periods when her husband was unemployed. Now, her husband has a co-wife.

“It feels better to spend my own earnings ... You don’t have to worry about your husband is going to get angry ... You’re freer than before, you have self-confidence ... It’s nice to stand on your own feet ... Thank goodness.” (G2, 58).

As can be seen, most of the women in the sample group was unclear about defining themselves as housewives or working women. On the other hand, almost all of them were positive about their income-generating work. The women in question expressed that they were more respected in the family and were able to take part in domestic decision-making processes more than before. This is a step forward for women in Kayseri, where gendered division of labour is still quite strong in the society.

Realising their potential

Although the interviewed women saw themselves primarily in certain categories such as mothers and women in charge of household chores, their home-based work did not satisfy them regardless of their age and marital status. All of the women said that if they had the choice, they would have worked outside the home in a job with insurance coverage. Four women who were relatively better off than the others wanted to set up business when the economic stagnation in the markets caused by corona is over. However, all four of them stated that they still needed state support to achieve this. G5 who was making clothes, bed linen etc. at home was waiting for the pandemic to end while she was doing research to open her shop, which her husband reluctantly approved after years of persuasion.

“So, if the pandemic ends, I am hopeful for the future ... I’m thinking of opening a boutique style shop for clothes” (G5, 50).

G3 who was making and selling handmade knitwear, food, sauces from home as well as fresh and dried vegetables grown by her was also waiting for the effects of Covid 19 pandemic on the markets to be over in order to establish her business and to realise her dream.

“I really want to open a yufka shop ... One of my goals is to plant garlic in the village. They say there’s a lot of money in garlic.” (G3, 47).

Starting their businesses is not only economically important to them, it also means having a respectable job outside the home, realising their potential as independent individuals, standing on their own feet, having insurance, being visible, and not having to ask for money from their husbands.

Discussion and Conclusion

Home based informal activities in the liberal literature have generally been treated as innovative self-employment or informal entrepreneurship. According to this literature informal economic activities are not always related to low-income jobs performed by the poorer sections of society. Some of the informal economic activities can be quite innovative and generate good income. Although such activities began to rise long before the Covid 19 pandemic, their numbers are increasing rapidly in the atmosphere of the deepening economic crisis. Rising unemployment rates have forced many people to find new specialised niches in different sectors. The result has been the emergence of a relatively new approach focused on the innovation-based informal economy and informal entrepreneurship. The main argument in this literature is that participation of the self-employed in the informal economy is lower among marginalised populations. Instead, “largely relatively affluent, better educated, more professional groups of the self-employed display a greater propensity to participate in the informal economy” in Western economies (Williams and Horodnic, 2015: 227; Williams, 2007). However, according to critical researchers, informal entrepreneurs make up only a small portion of informal workers. According to the statistics, globally around 60 percent of all workers are informal workers and 45 percent of all informal workers are self-employed excluding agriculture, this rate goes up to 71 percent in developing countries. Informal self-employed who hire workers and might therefore be considered an entrepreneurial class represent only 3 per cent of all informal workers globally: Only 3 percent of men informal workers and 1 percent of women informal workers (Bonnet, Vanek and Chen, 2019: 6). The majority of the self-employed are not entrepreneurs, but rather

working poor persons who operate in a single person or family units (Chen and Carre, 2020). Self-employment is often a form of disguised waged work (Breman, 2020). Deleaney et al. (2019: 6) point out that the redefinition of workers as entrepreneurs, self-employed and non-workers is a contribution of neoliberal regulatory regimes. It can be regarded as a strategy to circumvent labour rights and related protective measures to exclude them from waged workers (Balaban and Sarioğlu 2008: 22). Since the women in our sample in Kayseri/Kocasinan are self-employed out of necessity, not out of their own choice, they cannot be called self-employed entrepreneurs, but they can be called as false self-employed. Their access to formal labour employment is very limited due to sexist values in the society, limited educational opportunities and poverty. It can be said that it is quite “innovative” for them finding income generating ways even under these difficult conditions.

In the critical and feminist literature, home-based work, whether in the form of self-employment or home-based work in direct connection with the factory, is generally evaluated with its negative features such as the weakest form of labour at the bottom of global value chain, the lowest paid and invisible, low quality, unregulated and largely unorganised, lacking of social protection, keeping women within the boundaries drawn by patriarchal values and reinforcing their traditional roles etc. and it is emphasised that homeworkers should be organised for empowerment (some examples from this vast literature: Mitter, 1986; Allen and Wolkowitz, 1987; Boris and Daniels, 1989; Phizacklea and Wolkowitz, 1995; Mies, 1998, 2012; Carr, Chen Tate, 2000; Beneria, 2001; Chen, Vanek and Heintz, 2006; Pearson, 2004, 2007; Burchielli, Buttigieg and Delaney, 2008; Patel and Pandya, 2017; Deleaney, 2019; Bonnet, Vanek and Chen, 2019; Chen and Carre, 2020; Breman, 2020). According to some feminists, women’s wage work can be seen as an opportunity for themselves and their family’s economic well-being as well as for their dignity, respect and autonomy under multiple constraints of patriarchy and capitalism. However, flexible employment empowers women in a way to serve flexible capitalism and patriarchy disproportionately and justifies the neoliberal state’s call for women’s labour force participation. Therefore, women’s empowerment through employment alone would not become a transformative power to challenge patriarchy. Women’s real empowerment necessitates feminist consciousness and systemic changes for enabling environments for gender equality (Fraser 2013; Ali 2014; Suzuki Him and Gündüz Hoşgör 2017; Suzuki Him 2020).

Findings of studies on homeworking in Turkey also generally argue that this type of work does not change power relations and division of labour at home, and women who carry out home-based work do not see themselves as working individuals (Berik 1987; Ayata 1987; Lordoğlu 1990; White 1994; ağatay and Berik 1994; Toksöz and Özşuca 2002; Balaban and Sarıoğlu 2008; Atasü-Topçuoğlu 2010; Yaman-Öztürk and Dedeoğlu 2010; Tartanoğlu 2017; Dedeoğlu 2021). There are fewer studies on home based work which argue that although there has not been a radical transformation of power relations and division of labour in domestic relations, entry of women in working life changes women’s view about themselves, and they have relatively greater independence in making decisions at home (Kümbetoğlu, 1995; Kandiyoti, 1997; Eraydın and Erendil, 1999; Hattatoğlu, 2000; 2010; Moçoş, 2004; Kocabaş, Besler and Özgüler, 2017; Aşkın and Aşkın, 2019; Tekbaş, 2019). Kocabaş et al. (2017)’s research also shows that all of the home-based working women see themselves clearly as working women. The study is conducted in Eskişehir. Eskişehir is a more modern city compare to Kayseri, and it is not unusual for women to work outside the home. Although the women in sample group produce their products at home, they sell some of these products in handmade marketplace provided by the municipality. In the study conducted by Tezcek and Polat (2016) in one of the shantytowns of Izmir, which received immigrants especially from Eastern Anatolia, where patriarchal values are more powerful than the west part, home-based working women do not see themselves as workers; although they are directly affiliated with a company, they define themselves as mothers and housewives. The authors associate this with the fact that these women carry out production at their homes. On the other hand, Tezcek and Polat also point out that the hierarchical relationship within the migrant patriarchal family has been changing with the effect of capitalism and male power peculiar to feudal-patriarchal structures has been weakening and taking a new form. This new form is called patriarchal capitalism. (Hartmann, 1979; Acar-Savran, 2003).

Home-based work, which was one of the common forms of labour control in the pre-industrial era and began to disappear towards the beginning of the 20th century, was revived especially in the flexible accumulation period when neoliberal policies were started to be implemented widely in the 1980s to minimize the costs of production and to overcome the crisis of the world capitalist system. The flexibility of production and labour processes on a global scale has caused the production at home to be seen as an extension of the gender roles attributed to women, and it has paved the way for women to work in informal and unorganised ways for very low wages at an increasing

rate. Home-based work emerged as a type of work that best exemplified these intertwined relationships between income-generating jobs at home on the one hand and unpaid reproductive work on the other.

As seen above, according to the vast majority of the relevant literature in the world and in Turkey, home-based work reinforces and reproduces unequal gender roles in households and in society and serves flexible capitalism. Women who are in the grip of patriarchal values in the society and poverty have no choice but to do this job. On the other hand, according to a small number of studies, including our own, although home-based work does not radically transform gender roles and it is a survival strategy for poor, uneducated women under the limiting conditions of deepening economic crisis, pandemic and gendered division of labour in society, it may be a step forward for women in the direction of change in those unequal gender roles. As Hattatoğlu points out (2010), at least women realize their own power. We agree that macro level structures such as patriarchal capitalism, gendered labour markets, flexible accumulation etc. influence and limit the actions of individuals, but the same processes dialectically present some opportunities for individuals or groups. According to Bhaskar's transformational model of social activity (1989a: 36), society neither exists independently of human activities nor is it the product of such activities alone. Individuals can therefore exercise transformative power over their own conditions of existence.

Interviews conducted within the framework of our field study in Kocasinan/ Kayseri showed that despite its disadvantages, home-based work can have some positive effects for women. We observed that home-based work meant a lot more than easing economic difficulties for women such as feeling more respected in the family, having greater say in domestic decision making, standing on their own feet, realising their potential and not having to ask money from the male members of the family or anybody else. In short, home-based work comparatively increased status of the women in the household, and more importantly increased their self-confidence and changed their self-perception positively. The first sign of this have been observed in the fact that increasing self-confidence of some of the women, who have been performing home-based work under patriarchal pressures of their husbands for several years, enough to go out of the house and dream of starting their own business. This will not end patriarchal pressures on them, but it is a challenge and one big step forward.

Although home-based work can open some doors for women, it was not a job they would have chosen of their own free will. Overcoming the gendered division of labour in the society is a long-term process, but measures can be taken to strengthen the position of home-based workers in the labour market. First of all, home-based work has to be defined as a line of business and it should be ensured that home-based workers have equal rights with other workers. Turkey has not yet signed the ILO's 177 Home Work Convention. It is of great importance to sign this convention and to make legal arrangements in line with the requirements of it.

Designing an unconditional basic income policy based on individuals, not households, that is sufficient to meet basic needs, ensure living in dignity, and create employment opportunities are among the first steps to be taken.

REFERENCES

Acar-Savran, G. (2003), "Kadınların Emegini Görünür Kılmak: Marx'dan Delphy'ye bir ufuk Taraması". *Praksis* (Issue 10) 159-210.

Ali, R. (2014), "Empowerment beyond Resistance: Cultural Ways of Negotiating Power Relations," *Women's International Forum* (Issue 45) 119-126.

Allen, S./Wolkowitz, C. (1987), *Homeworking: Myths & Realities*, (London: Macmillan Education).

Aşkın, E. Ö. /Aşkın, U. (2019), "İşgücü Piyasasında Enformel Kadın İşgücü: Ev Eksenli Çalışan Kadınlara Yönelik Bir Araştırma". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* (Volume 8; Issue 1) 1003-1027.

Atasü-Topçuoğlu R. (2010), "Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi", Dedeoğlu, S. and Yaman Öztürk, M. (Eds.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi* (İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları).

Ayata, S. (1987), *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik-Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, (Ankara: Yurt Yayınları, No.15).

Bahçe, S. A.K./Memiş, E. (2010), "İktisadi Krizler ve Kadının Karşılıksız Emegi", *İktisat* (Issue 514) 35-41.

- Balaban, U./Sarioğlu, E. (2008), Home-Based Work in Istanbul: Varieties of Organization and Patriarchy, Social Policy Forum, Istanbul. Available at: https://spf.boun.edu.tr/sites/spf.boun.edu.tr/files/1439808024_hbw_in_istanbul_varieties_of_organization_and_patriarchy.pdf (Accessed 10 July 2023)
- Beneria, L. (2001), “Shifting the Risk: New Employment Patterns, Informalization, and Women’s Work”, *International Journal of Politics, Culture and Society* (Volume 15, Issue 1) 27-53.
- Beneria, L./Floro, M. (2005), “Distribution, Gender and Labor Market Informalization: A Conceptual Framework with a Focus on Homeworkers”. Kudva N and Beneria L (Eds.) *Rethinking Informalization: Poverty, Precarious Jobs and Social Protection*. (New York: Cornell University Open Access Repository) 9-27.
- Berik, G. (1987), *Women Carpet Weavers in Rural Turkey: Patterns of Employment, Earning and Status*, (Geneva: International Labour Office, Women, work and development no. 15).
- Bhaskar, R. (1989a) (1979), *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, (Brighton: Harvester Press).
- Bhaskar, R. (1989b), *Reclaiming Reality A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*, (London: Verso).
- Bonnet, F./Vanek, J./Chen, M. (2019), “Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Brief”. WIEGO. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_711798.pdf (Accessed 11 April 2022).
- Boris, E./Daniels, C.R. (Eds) (1989), *Homework: Historical and Contemporary Perspectives on Paid Labor at Home*, (Urbana: University of Illinois Press).
- Bourdieu, P. (1992), *The Logic of Practice* (Cambridge: Polity Press) (Trans. Richard Nice).
- Bourdieu, P. (1996), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge, Fifth Edition in English) (Trans. Richard Nice).

- Bradshaw, J./Finch, N./Kemp, P./Mayhew, E./Williams, J. (2003), *Gender and Poverty in Britain*. (Manchester: Equal Opportunities Commission). Working Paper Series No. 6.
- Breman, J. (2020), "Informality: The Bane of the Labouring Poor Under Globalised Capitalism". Chen M and Carre F (Eds.) *The Informal Economy Revisited: Examining the Past, Envisioning the Future*. (London and New York: Routledge) 31-37.
- Bromley, R./Wilson, T. D. (2018), "Introduction: The Urban Informal Economy Revisited." *Latin American Perspectives* (Volume 45; Issue 1) 4-23.
- Buğra, A. (2012), *Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi: Neoliberalizm, Kültürel Muhafazakârlık ve Yeniden Tanımlanan Toplumsal Dayanışma*". Dedeoğlu S and Elveren AY (Eds) *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*. (Istanbul: İletişim) 47-69.
- Burchielli, R./Buttigieg, D./Delaney, A. (2008), "Organizing Homeworkers: The Use of Mapping as an Organizing Tool". *Work, Employment and Society*, (Volume 22; Issue: 1) 167–180.
- Carr, M./Chen, M.A./Tate, J. (2000), "Globalization And Home-Based Workers", *Feminist Economics* (Volume 6; Issue 3) 123–142.
- Carre, F. (2020), "Informal Employment in Developed Countries: Relevance and Statistical Measurement" Chen M and Carre F (Eds) *The Informal Economy Revisited: Examining the Past, Envisioning the Future*. (London and New York: Routledge) 52-59.
- Castells, M./Portes, A. (1991), "World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy". Portes A, Castells M and Benton LB (Eds) *The Informal Economy*. (Baltimore and London: The John Hopkins University Press) 11-37.
- Chen, M./Vanek, J./Carr, M. (2004), *Mainstreaming Informal Employment and Gender in Poverty Reduction: A Handbook for Policymakers and Other Stakeholders*. (London: Commonwealth Secretariat).

- Chen, M. A. (2005), "Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment". (Research Paper, UNU-WIDER, No. 10), United Nations University (UNU).
- Chen, M./Vanek J./Heintz, J. (2006), "Informality, Gender and Poverty: A Global Picture". *Economic and Political Weekly* (Volume 41; Issue 21) 2131-2139.
- Chen, M.A. (2012), *The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies*. (WIEGO Working Paper No:1). Available at: https://www.wiego.org/sites/default/files/publications/files/Chen_WIEGO_WP1.pdf (Accessed 8 October 2022).
- Chen, M./Carre, F. (2020), "Introduction". Chen M and Carre F (Eds) *The Informal Economy Revisited: Examining the Past, Envisioning the Future*. (London and New York: Routledge) 1-28.
- Çağatay, N./Berik, G. (1994), "What Has Export-Oriented Manufacturing Meant for Turkish Women?" Sparr P. (Ed), *Mortgaging Women's Lives: Feminist Critiques of Structural Adjustment*. (London and New Jersey: Zed Books) 78-95.
- Daniels, A. (1987), "Invisible Work". *Social Problems* (Volume 34; Issue 5) 403-415.
- Dasgupta, N./Lloyd-Jones, T. (2018), "Heterogeneity and Vulnerability in the Urban Informal Economy: Reworking the Problem in the Current Context. The Case of Uganda". *World Development Perspective* (Volume 10; Issue 12) 64-72.
- Dedeoğlu, S. (2021), *Home bounded - Global Outreach: Home-Based Workers in Turkey*. ILO (International Labour Organisation) Working Paper 21. Available at: https://www.ilo.org/global/publications/working-papers/WCMS_764768/lang--en/index.htm (Accessed 8 April 2022).
- Delaney, A./Burchielli, R./Marshall, S./Tate, J. (2019), *Homeworking Women: A Gender Justice Perspective*. (London and New York: Routledge).
- DİSK-AR (2021), *Covid-19 Döneminde Kadın İşgücünün Durumu Raporu*. (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Research Center), March, Istanbul. Available at: <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/03/8-MART-2021-Kad%C4%B1n-%C4%B0%C5%9Fg>

%C3%BCc%C3%BCn%C3%BCn-Durumu-Raporu.pdf (Accessed 12 August 2022).

DİSK-AR (2022), İşsizlik ve İstihdamın Görünümü, 2021 Yıllık Rapor (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Research Center), March, Istanbul. Available at: <http://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2022/03/Mart-2022-Issizlik-ve-Istihdamin-Gorunumu-2021-Yillik.pdf> (Accessed 8 April 2022).

DİSK - Genel İş (2020), Türkiye’de Kadın Emegi. (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu and Genel İş Sendikası, Emek araştırmaları), March. Ankara. Available at: <http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/21031.pdf>. (Accessed 12 August 2022).

DİSK - Genel İş (2021) Covid-19 Sürecinde Türkiye’de Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Raporu. (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu and Genel İş Sendikası, Emek Araştırmaları), January, Ankara. Available at: <http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/45380.pdf> (Accessed 7 July 2022).

England, P./Budig, M./Folbre, N. (2002), “Wages of Virtue: The Relative Pay of Care Work”. *Social Problems* (Volume 49; Issue 4) 455–473.

Eraydın, A./Türkün-Erendil, A. (1999), “Yeni Üretim Biçimleri ve Kadın Emegi: Dış Pazara Açılan Konfeksiyon Sanayiinde Yeni Üretim Süreçleri ve Kadın İşgücünün Bu Sürece Katılım Biçimleri”. (Ankara: T.C. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü-KSSGM).

Federici, S. (1975), *Wages Against Housework*. (Bristol: Power of Women Collective and Falling Wall Press).

Fortuna, J. C./Prates, S. (1991), “Informal Sector Versus Informalized Labor Relations in Uruguay”. Portes A, Castells M and Benton. L. B. (Eds) *The Informal Economy*. (Baltimore and London: The John Hopkins University Press) 78-94.

Fraser, Nancy. “How Feminism Became Capitalism’s Handmaiden – and How to Reclaim It,” *The Guardian*, 14 October 2013, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/14/feminism-capitalist-handmaiden-neoliberal17.07.2023>

- Fröbel, F./Heinrichs, J./Kreye, O. (1980). *The New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialised Countries and Industrialisation in Developing Countries*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press; Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme).
- Gaugh, J./Eisenschitz, A./McCulloch, A. (2006), *Spaces of Social Exclusion*. (London and New York: Routledge).
- Hartmann, H. I. (1979), "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union". *Capital & Class* (Volume 12; Issue 2) 1–33.
- Harvey, D. (1987), *Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on 'Post-Modernism' in the American City*. *Antipode* (Volume 19) 260-286.
- Harvey, D. (1992), *The Condition of Post Modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. (Cambridge MA and Oxford UK: Blackwell Publishing).
- Harvey, D. (1993), "Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?" *Toplum ve Bilim* (Volume 56) 83-93.
- Hattatoğlu, D. (2000), *Evde Çalışan Kadınlar Arasında Dayanışma/Örgütlenme*. Unpublished Phd. Thesis, (Istanbul: Mimar Sinan University Social Sciences Institute).
- Hattatoğlu, D. (2010), "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma", Yasemin Özdek (Ed.). *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları* (Ankara: TODAİE) 303-316.
- ILO (International Labour Organisation) (2003), *Report of Seventeenth International Conference of Labour Statisticians*. Available at: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/gb/docs/gb289/pdf/icls-17.pdf> (Accessed 7 July 2022).
- ILO (International Labour Organisation) (2020), *The Effects of COVID-19 on Employment in Turkey*. Available at: https://www.ilo.org/ankara/media-centre/multimedia/videos/WCMS_762258/lang--en/index.htm (Accessed 8 April 2022).

ILO (International Labour Organisation) (2021), Working From Home: From Invisibility to Decent Work. Available at: https://reliefweb.int/report/world/working-home-invisibility-decent-work?gclid=Cj0KCQjwk96lBhDHARIsAEKO4xYJ4AmxOKyGIMkJCmhZ4w1q6ZGwt9t-FQKNrRIYcbhD-Ejjeen1gDEaAsu5EALw_wcB (Accessed 10. April 2023)

ILO (International Labour Organisation) Monitor (2021), COVID-19 and the World of Work. Seventh edition, (25 January). Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf (Accessed 8 July 2022).

Jarvis, H./Kantor, P./Cloke, J. (2009), Cities and Gender. (London and New York: Routledge).

Kandiyoti, D. (1997), Cariyeler Yurttaşlar Bacılar Kimlikler Ve Toplumsal Dönüşümler, (İstanbul: Metis Kadın Araştırmaları) (Trans. Aksu Bora et. al.).

158

Karadeniz, E. (2019), “Türkiye’de 2000 Sonrası Ev Eksenli Çalışma Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin İncelemesi”, Unpublished Masters of Art Thesis, (Marmara University Social Sciences Institute, Department of Labour Economics and Industrial Relations).

Kocabaş, F./ Besler, S./Özgüler, V.C. (2017), “Ev Eksenli Çalışan Kadınlara Yönelik Niteliksel Bir Araştırma: Eskişehir El Sanatları Pazarı Örneği”. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Volume 9; Issue 18) 178-201.

Kocacıbağcı, E. (2013), “The Relationship of Patriarchy and Capitalism: The ‘Win Win! Scenario Reconsidered’”. Kadın Araştırmaları Dergisi (Volume 12; Issue 1) 193-214.

Kok, J. (2007). “Principles and prospects of the life course paradigm”. *Annales de Démographie Historique*, (Issue 113) 203–230

Kümbetoğlu, B. (1995), “Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması”, Kadın Araştırmalarında Yöntem, S. Çakır ve N. Akgökçe (Eds.), (İstanbul: Sel Yayıncılık) 230–238.

- Laha, S. (2008), *Rise of Informalisation in Global Capitalism: Exploring Formal-Informal Linkages and Environmental Sustainability*. (Netherlands: Masters of Art in Development Studies Institute of Social Studies).
- Levins, R. (2008). *Dialectics and Systems Theory*. Ollman B and Smith T (Eds) *Dialectics for the New Century*, (London: Palgrave Macmillan) 26-49.
- Lipietz, A. (1982), "Towards global Fordism?" *New Left Review* (Volume 132) 33-47.
- Lordoğlu, K. (1990), *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, (Istanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları).
- Marcoux, A. (1998), "The Feminization of Poverty, Claims, Facts and Data Needs". *Population and Development Review* (Volume 24; Issue 1) 131-139.
- Massey, D. (1984), *Spatial Divisions of Labour, Social Structures and the Geography of Production*. (Hong Kong: Macmillian Education Ltd).
- Mies, M. (1998), *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, (London: Zed Books).
- Mies, M. (2012), *The Lace Makers of Narsapur: Indian Housewives Produce for the World Market*. (Australia: Spinifex Press).
- Mitter, S. (1986), "Industrial Restructuring and Manufacturing Homework: Immigrant Women in the UK Clothing Industry". *Capital & Class* (Volume 27) 37-80.
- Moçoş, E. (2004), *Gelenekselin Ev Eksenli Üretimin Yeniden Şekillenmesindeki Rolü: İstanbul, Pendik, Kavakpınar Örneği*. Unpublished Masters of Art Thesis, (Istanbul: Mimar Sinan Fine Arts University, Social Sciences Institute).
- Munck, R. (2002), *Globalization and Labour: The New 'Great Transformation'*, (London: Zed Books).

Munck, R./Pradella, L./Wilson T. D. (2020), "Introduction: Special Issue on Precarious and Informal Work". *Review of Radical Political Economics* (Volume 52; Issue 3) 361–370.

Ollman, B. (1993), *Dialectical Investigations*. (New York: Routledge).

Patel, S./Pandya, R. (2017), "Problems of Women in Unorganized Sector - A Study on Home Based Women Workers and Domestic Women Workers in Vadodara", *International Journal of Applied Home Science*, (Volume 4; Issue 7&8) 593-610.

Pearce, D. (1978), "The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare". *Urban & Social Change Review* (Volume 11; Issue 1) 28-36.

Pearson, R. (2004), "Organizing Home-Based Workers in the Global Economy: An Action Research Approach." *Development in Action* (Volume 14) 136–148.

Pearson, R. (2007), "Reassessing Paid Work and Women's Empowerment: Lessons from the global economy", Andrea C, Elizabeth H and Ann W (Eds.) *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, (London/New York: Zed Books) 201-213

Peterson, V. S. (2010), "Informalization, Inequalities and Global Insecurities". *International Studies Review* (Volume 12) 244–270.

Peterson V. S. (2018), "Intimacy, Informalization and Intersecting Inequalities: Tracing the Linkages". *Labour & Industry: A Journal of the Social and Economic Relations of Work*, (Volume 28; Issue 2) 130-145.

Phizacklea, A./Wolkowitz, C. (1995), *Homeworking Women: Gender, Racism and Class at Work*. (London: Sage).

Piore, M./Sabel, C. (1984), *The Second Industrial Divide*. (New York: Basic Books).

Roberts, B. R. (1991), "Employment Structure, Life Cycle, and Life Chances: Formal and Informal Sectors in Guadalajara". Portes A, Castells M and Benton. L. B. (Eds) *The Informal Economy*. (Baltimore and London: The John Hopkins University Pres) 41-59.

- Sallan-Gül, S. (2005). “Türkiye’de Yoksulluğun Kadınsılaşması”. *Amme İdaresi Dergisi* (Volume 38; Issue 1) 25-45.
- Standing, G. (1989), “Global Feminization Through Flexible Labor”. *World Development* (Volume 17; Issue 7) 1077-1095.
- Standing, G. (1999), *Global Labour Flexibility*. (London: Macmillan).
- Suzuki Him, M. (2020), “A Paradox of Women’s Employment and Empowerment in Flexible Capitalism,” *Fe Dergi* (Volume 12, Issue 1): 59-69.
- Suzuki Him, M./Gündüz Hoşgör, A. (2017), “Feminisation of Rural Work and Young Women’s Dis/empowerment: A Case Study of Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey,” *KADIN/WOMAN 2000 Journal for Women’s Studies* (Volume 18, Issue 1) 1-22.
- Tartanoğlu, S. (2017), ‘The Voluntary Precariat in the Value Chain: The Hidden Patterns of Home-based Garment Production in Turkey’, *Competition and Change*, (Volume 22, Issue 1) 23-40.
- Tekbaş, H. D. (2019), *Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Ev Eksenli Çalışma: Aksaray İlinde Bir Alan Araştırması*. Unpublished Masters of Art Thesis, (Sivas Cumhuriyet University Social Sciences Institute, Department of Labour Economics and Industrial Relations).
- Tezcek, F. Ö./Polat, Ö. (2016), “Ev-İçindeki Fabrikanın İşçileri”. *Fe Dergi* (Volume 8; Issue 1) 50-68.
- Toksöz, G. /Özşuca, Ş. (2002), “Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri” *İktisat Dergisi* (Issue 430) 29-35.
- Tomaskovic-Devey, D. (2014), “The Relational Generation of Workplace Inequalities”. *Social Currents* (Volume 1; Issue 1) 51-73.
- UN (United Nations) Women (2020), *Türkiye’de COVID-19 Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Değerlendirilmesi*. Available at: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/73989_rgaexecutivesummaryturkish.pdf (Accessed 3 July 2022).

Wallerstein, I. (2000), *The Essential Wallerstein*. (New York: The New Press).

White, J. (1994), *Money Makes us Relatives: Women's Labor in Urban Turkey*.(Austin: University of Texas).

Williams, C. C. (2007), "The Nature of Entrepreneurship in the Informal Sector: Evidence from England". *Journal of Developmental Entrepreneurship* (Volume 12; Issue 2) 239–254.

Williams, C. C./Horodnic L. A. (2015), "Self-employment, the Informal Economy and the Marginalisation Thesis: Some Evidence from the European Union". *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research* (Volume 21; 2) 224 - 242.

Yaman-Öztürk, M./S. Dedeoğlu (2010), "Giriş: Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği", Dedeoğlu, S. and Yaman Öztürk, M. (Eds.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* (İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları) 11-25.

162

Young, I. (1981), "Beyond the Unhappy Marriage: A Critique of the Dual Systems Theory". Sargent L (Ed) *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*. (Boston: South End Press) 43-71.

TÜRKİYE YÜKSEKÖĞRETİMİNDE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ

Gender Inequality in Higher Education in Turkey

Esra Kaya Erdoğan*

Geliş Tarihi / Received : 15 Eylül 2023

Kabul Tarihi / 18 Eylül 2023

Kaya Erdoğan, Esra (2023) "Türkiye Yükseköğretiminde Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 163-185

163

Öz

Yükseköğrenim sisteminin ve akademik kadroların oluşumu dünya ve Türkiye düzleminde siyasal politikalarından, toplumsal cinsiyet ve emek rejiminin etkilerinden muaf değildir. Çalışma yaşamının diğer alanlarında olduğu gibi yükseköğretimdeki akademik ve yönetsel kadroların belirlenmesi, tayini, performans, ilerleme ve yükselme kriterlerinde açık ya da örtülü olarak toplumsal cinsiyet rejiminin ve atanmış rollerinin izlerini sürmek mümkündür. Kadınların eğitime katılımı, eğitim-öğretim kurumlarındaki mesleki ve yönetsel pozisyonları açısından dikey hiyerarşi olarak adlandırılan ayrışma biçimi geçerliliğini koruyor. Tarihsel olarak irdelendiğinde, sayısal anlamda kadınların akademideki varlıkları olumlu bir seyir izlese de akademik ya da yönetsel kademelenmede kadınların temsili hala belirgin biçimde düşük. Buna paralel şekilde, alan ve disiplinlerin kadınlara ve erkeklere atanan toplumsal cinsiyet rolleri ve anlamları temelinde ayrıştığı yatay hiyerarşik bölünme de geçmişe göre çözüle de hala geçerliliğini sürdürüyor. Yükseköğrenim sistemi belirgin şekilde kadınların aleyhinde işleyen yatay ve dikey hiyerarşi mekanizmalarını içinde barındırıyor. Bu çalışmada resmi istatistiksel verilere ve Türkiye'deki üniversitelerde yapılan araştırmalara dayanarak kadın akademisyenlerin akademik ve yönetsel kadrolardaki dağılımı vakıf-kamu üniversitelerindeki durum, disiplinler arasındaki ve kentler arasındaki farklılıklar tartışılacaktır.

* Dr., Yeni Yüzyıl Üniversitesi, esrakaya@gmail.com, Orcid Numarası: 0000-0002-2673-6855
Dr., Yeni Yüzyıl University, esrakaya@gmail.com, Orcid Number: 0000-0002-2673-6855

Anahtar Sözcükler: Yükseköğrenim, cinsiyet eşitsizliği, akademisyen

Abstract

The formation of the higher education system and academic staff is not exempt from the effects of political policies, gender and labour regimes at the global and Turkish levels. As in other areas of working life, it is possible to trace explicit or implicit traces of the gender regime and assigned roles in the determination, appointment, performance, advancement and promotion criteria of academic and managerial staff in higher education. In terms of women's participation in education and their professional and managerial positions in educational institutions, the form of segregation called vertical hierarchy remains valid. Historically, although the numerical presence of women in academia has followed a positive course, the representation of women in academic or managerial ranks is still significantly low. In parallel, the horizontal hierarchical division of fields and disciplines based on gender roles and meanings assigned to women and men is still valid, even though it has dissolved in the past. The higher education system is characterised by horizontal and vertical hierarchical mechanisms that work against women. In this study, based on official statistical data and research conducted in universities in Turkey, the distribution of women academics in academic and managerial positions, the situation in foundation and public universities, the differences between disciplines and between cities will be discussed.

Key Words: Higher education, gender inequality, academics

Giriş

Yükseköğrenim sisteminin ve bu sistemin parçası olan akademik kadroların oluşumu dünya ve Türkiye düzleminde siyasal politikalardan, toplumsal cinsiyet ve emek rejiminin etkilerinden muaf değildir. Çalışma yaşamının diğer alanlarında olduğu gibi yükseköğrenimde yer alan akademik ve yönetsel kadroların belirlenmesi, tayini, performans, ilerleme ve yükselme kriterlerinde açık ya da örtülü olarak toplumsal cinsiyet rejiminin ve atanmış rollerinin izlerini sürmek mümkün. Dünya düzleminde kadınların eğitime katılımı, eğitim-öğretim kurumlarındaki mesleki ve yönetsel pozisyonları açısından dikey hiyerarşi olarak adlandırılan ayrışma biçimi geçerliliğini koruyor. Türkiye’de, ilerleyen kısımlarda bahsedeceğimiz gibi tarihsel olarak irdelendiğinde, sayısal anlamda kadınların eğitime dahil olma ve eğitim kurumlarındaki varlıkları olumlu bir seyir izlese de eğitim kademelerinde (ilk-orta ve yüksek öğrenim gibi) ya da eğitim kurumlarının yönetsel hiyerarşilerini oluşturan basamaklarda yukarıya doğru çıktıkça kadınların temsili hala belirgin biçimde düşük. Buna paralel şekilde, alan ve disiplinlerin kadınlara ve erkeklere atanan toplumsal cinsiyet rolleri ve anlamları temelinde ayrıştığı yatay hiyerarşik bölünme de geçmişe göre çözülsün de geçerliliğini sürdürüyor. Bu çalışmanın konusu olan yükseköğrenim sistemi belirgin şekilde kadınların aleyhinde işleyen yatay ve dikey hiyerarşi mekanizmalarını içinde barındırıyor.

Yükseköğrenim sistemindeki varlıklarını ve özellikle yönetsel pozisyonlardaki temsiliyetlerini küresel düzeyde irdeleyen raporlar kadınların istikrarlı olarak dünya ortalamalarındaki paylarının arttığını göstermektedir. Bu oranlar 1990’da %33,6 olan -dünya-ortalaması, 2000’de %38,8’e, 2010’da %41,9’a, 2020’de %43,2’ye yükselmiştir. En büyük artış Güney ve Batı Asya’da gerçekleşmiştir. Dokuz Latin Amerika ülkesini kapsayan araştırmaya göre üniversite rektörlerinin %18’i kadındır. Aynı dönemde Avrupa 48 ülkedeki Avrupa Üniversiteler Birliği (EUA) üyesi üniversitelerin rektörlerinin %15’i, rektör yardımcılarının ise %30’u kadınlardan oluşur (UNESCO, 2021: 25). Bir başka çalışmaya göre ise, küresel olarak ilk 200’de yer alan üniversitelerin kadınlar tarafından yönetilme oranı 2018’de %17 iken, 2020 yılında %19’a çıksa da en iyi 200 üniversitenin beşte biri dahi henüz kadınlarca yönetilmemektedir. (Bothwell, 2020:1; Bothwell, 2019: 1)

Catalyst (2020) isimli sivil toplum örgütünün ülkelerin resmi istatistiklerine dayanarak oluşturduğu raporda ise akademik kadroların cinsiyetlere göre dağılımı yer alır. 2018-2019 döneminde Hindistan’da kadınlar profesörlük ve eşdeğer pozisyonların %27’sine, okutmanlık ve doçentlik pozisyonlarının %36’sına, öğretim görevlisi/yardımcı doçentlik pozisyonlarının %42,6’sına sahiptir. Aynı öğrenim yılında Kanada’daki kadın akademisyenler profesörlük kadrolarının %28’inde, doçentlik kadrolarının %44’ünde, yardımcı doçentlik kadrolarının %50’sinde ve yardımcı doçentlik altındaki kadroların %55’inde yer alabilmiştir. Raporda yer alan AB ülkeleri verileri, akademik hiyerarşi ile cinsiyet eşitsizlikleri arasındaki ilişkiyi daha açık şekilde ortaya koymaktadır. 28 Avrupa Birliği ülkesinde kadınlar akademik pozisyonların ortalama olarak %41’inde temsil edilmektedir. Kadınların akademik hiyerarşi içindeki konumlanışlarına daha yakından bakıldığında ise; kadınların yüksek ücret ve kademeyi içeren “Grade A” olarak adlandırılan pozisyonların %24’ünde, bir düzey düşük olan “Grade B”nin %40’ında ve en alttaki düzeyi oluşturan “Grade C”de %46 oranıyla yer alabilmişler; yükseköğretim kurumlarının başkanlarının yalnızca %22’si kadınlardan oluşmaktadır. Dünya ölçeğinde 2021 yılında 776 fazla kurumdan edinilen veriler ile yürütülen ölçeklendirme çalışmasına göre ise, üniversitelerde kadın üst düzey akademisyenlerin ortalama oranı % 36’dır. Bu orana profesörler, dekanlar, kürsüler ve üst düzey yöneticiler dahildir. Kurumların altıda birinden biraz fazlasında (138) kıdemli akademisyenlerin yarısından fazlası kadındır. Ülkelere göre ortalamalar Japonya’da %15 ile Rusya’da %48 arasında değişmektedir. Asya’daki az sayıda kurumda hiç kıdemli kadın öğretim üyesi bulunmamaktadır. Ancak bölgelere göre hepsinin %30 ile %40 arasında kaldığı görülmekte katılımcı üniversitelerin en az yarısında akademik liderlikte bir cinsiyet farkı söz konusudur (Bothwell, Chinchilla, Deraze, v.d, 2022: 16).

Türkiye’de yükseköğrenimin toplumsal cinsiyet endeksini analiz eden çalışmalarda, kadın akademisyenlerin sayısal oranı birçok ülkeye göre daha olumlu bir tablo sergiler ve Türkiye akademisinin cinsiyet dengeli bir yapı olduğu görülür (Öztan ve Doğan, 2015: 196). 2010’lu yılların ortalarından itibaren gerçekleştirilen analizlerde kadınların akademideki temsili genel ortalama açısından %40 civarına erişerek (Suğur, S. ve Cangöz, İ., 2016: 97) bu düzeyin altında seyretmemiştir. Kadınların 1932 yılından itibaren akademinin içinde yer alması, Türkiye’nin modernleşme sürecinin bir parçası ve Cumhuriyet rejiminin yeni ulus-devleti kurma hedefinde ihtiyaç duyduğu eğitilmiş kadrolar (Kandiyoti, 1997, s.7 aktaran Şentürk, 2015: 3-5), kadınların eğitimiyle ilgili reformlar, modern kadın idealiyle prestijli bir alan olarak üniversitelerde kadınların varlıklarının önü açılmıştır. Kadın akademisyenler yeni rejimin aile ve kadınlık idealleri açısından kadınlara biçtiği role katkı sunacak potansiyele sahip kurumlardır. Bu arka planla birlikte, Türkiye’nin 1950’lerden itibaren içine girdiği hızlı kentleşme süreci, tarımsal nüfusun kırlardan koparak kentlere yerleşmesi, kentlere yerleşen bu göçmenlerin özellikle ikinci kuşaklarının okullaşması sonraki dönemlerde akademide kadınların varlığını etkileyen koşulları oluşturacaktır. Özellikle 1980’lerden sonra artan üniversite sayısına paralel olarak kadınlar akademik dünyaya daha fazla katılmıştır. Aynı dönemde kadın hareketi güçlenerek 1980’lerin ortalarında kadın hareketinin ilk kuşağından olan kadın akademisyenlerin girişimiyle, “Kadın Sorunları Araştırma ve Eğitim Merkezi” İstanbul Üniversitesi’nde Türkiye’nin ilk kadın çalışmaları merkezi olarak kurulmuştur (Kurtuluş ve Erdoğan-Kaya, 2020: 35-37). Türkiye sosyal ve siyasal yaşamındaki hareketliliğin çok yoğun olduğu bu dönemle birlikte yüksek öğrenime dahil olan nüfus kademeli olarak artmış özellikle 2000’li yıllardan sonra her ile bir üniversite şeklinde özetlenebilecek politikalarla hem genel nüfus içinde hem de kadınlar arasında yükseköğrenim mezunu artmıştır (Erdoğan-Kaya, 2021a).

1944-1945 öğretim yılında %13,9 olan kadın akademisyen oranı 1950-1951 öğretim yılında %15,9’a; 1959-1960 öğretim yılında %18,8’e; 1981-1982 öğretim yılında %26’ya çıkarak 1990-1991 öğretim yılında %31’e, 2001-2002 öğretim yılında %36,6, 2010-2011 öğretim yılında %40,8’e ulaşmıştır (Şentürk, 2015: 6 ve Göker ve Polatdemir, 2019: 9). Son beş yılı kapsayan verilere göre ise¹ (YÖK, 2023a) kadınların yükseköğrenim kurumlarındaki sayısı oransal olarak ve her akademik kadro için istikrarlı olarak artmıştır. Erkek akademisyenlerin oransal dağılımında ise benzer bir örüntü görülmemektedir. Erkek akademisyenlerin akademik kadrolardaki durumu büyük azalmalar şeklinde seyretmemiştir. Profesörlük ve doçentlik gibi akademik hiyerarşinin

üst basamaklarında yer alan ve kadınlara göre açık ara yüksek temsiliyete sahip oldukları pozisyonlarda son beş yıl içinde küçük oransal düşüşler yaşamışlardır.

Tablo 1. Akademik kadroların cinsiyet düzeyinde yıllar (2017-2023) içindeki dağılımı

Akademik Kadrolar	2022-2023		2021-2022		2020-2021		2019-2020		2018-2019		2017-2018		
	Cinsiyet	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Profesör	Erkek	22.664	66,1	21.490	66,8	20.648	67,6	19.407	68,1	18.097	68,4	16.944	68,8
	Kadın	11.616	33,9	10.695	33,2	9.914	32,4	9.107	31,9	8.356	31,6	7.696	31,2
	Toplam	34.280	100,0	32.185	100,0	30.562	100,0	28.514	100,0	26.453	100,0	24.640	100,0
Doçent	Erkek	13.302	59,2	12.047	59,8	10.643	59,9	9.996	60,0	9.349	60,5	8.845	61,2
	Kadın	9.160	40,8	8.097	40,2	7.135	40,1	6.668	40,0	6.102	27,3	5.611	38,8
	Toplam	22.462	100,0	20.144	100,0	17.778	100,0	16.664	100,0	15.451	100,0	14.456	100,0
Doktor Öğretim Üyesi	Erkek	23.591	53,4	22.545	54,3	22.867	55,1	22.892	55,8	22.352	56,6	21.588	57,5
	Kadın	20.625	46,6	18.939	45,7	18.641	44,9	18.106	44,2	17.112	43,4	15.932	42,5
	Toplam	44.216	100,0	41.484	100,0	41.508	100,0	40.998	100,0	39.464	100,0	37.520	100,0
Öğretim Görevlisi	Erkek	17.998	48,6	18.893	49,2	18.933	49,4	18.692	49,6	18.170	49,8	17.678	49,8
	Kadın	19.041	51,4	19.499	50,8	19.356	50,6	18.959	50,4	18.291	50,2	17.806	50,2
	Toplam	37.039	100,0	38.392	100,0	38.289	100,0	37.651	100,0	36.461	100,0	35.484	100,0
Araştırma Görevlisi	Erkek	21.791	46,8	25.172	47,9	25.127	48,7	24.820	49,0	23.866	49,3	22.808	49,6
	Kadın	24.778	53,2	27.325	52,1	26.421	51,3	25.847	51,0	24.530	50,7	23.190	50,4
	Toplam	46.569	100,0	52.497	100,0	51.548	100,0	50.667	100,0	48.396	100,0	45.998	100,0

Dünya ve Türkiye üniversitelerinde hala geçerliliğini koruyan ikinci ortaklık kadınların akademiye dahil olma, akademik ilerleme ve yükselme, disiplin ya da çalışma alanlarındaki yoğunlaşmaları ile koparak uzaklaşma gibi bir süreç olarak akademik yaşamlarının cinsiyet normları ve yükümlülükleri etrafında şekillenmesidir. Genel anlamda cinsiyete göre yapılanmış iş bölümünün ve özel olarak akademiye cinsiyetlendirilmiş iş ve süreçlerin akademik yaşam ve yükseköğrenim sistemini etkilediği birçok çalışma tarafından ortaya konulmuştur. Yukarıda kısaca özetlediğimiz gibi Türkiye akademisinde kadınların yeni rejimin kurulması, 1980 sonrası ve 2000’lerin ortalarında itibaren kadınların akademiye yüksek düzeylerle dahil olma süreçlerinde toplumsal, siyasal ve yönetsel kararlar ya da süreçler gibi yapısal faktörlerin yanı sıra cinsiyet normları da etkili olmuştur. Bu normlar kendi tarihsel-yapısal bağlamlarda farklılaşsa ya da hala hakimiyetini korusa da diğer meslek gruplarında olduğu kadın akademisyenlerin çalışma yaşamlarını ve özel alanlarını tayin etmektedir.

Türkiye’de kadınların akademiye yönelik ilgi ve yükseköğrenime dahil olmalarının arkasında akademinin “güvenli, saygın, prestijli” bir alan olarak görülerek kadınlara – bilhassa orta sınıf kökenli kadınlara- “uygun ve yakışan” bir meslek olduğunu savunan görüşler vardır (Zeytinoğlu 1999; Kandiyoti 1997 aktaran Öztan ve Doğan, 2015: 196). Gündelik hayatın birçok aşamasında kadın akademisyenlerin karşılaştığı gibi; akademisyenlik, öğretmenlik, hemşirelik gibi kamusal anlamı “anaçlıkla” eşleştirilen ve aynı zamanda kadınlık rolleri ile uyuşan bir meslektir. Diğer taraftan ise

akademik kadrolarda kadınların oranlarının 1980’li yıllarla birlikte azalması, Türkiye’de yükseköğrenim mezunu kesimlerin “yüksek maaşlı işlerle özel sektöre” yönlendirilerek beyaz yakalı çalışmanın cazip hale gelmesi ile de ilişkilendirilebilir (Günlük-Şenesen, 2012: 414). Bir toplumsal cinsiyet normu olarak evin geçiminden sorumlu olmak diğer mesleklerden erkekler gibi erkek akademisyenler için de geçerlidir. Özellikle büyük kentlerde orta sınıfların yaşadığı geçim güçlüğü ve akademisyen maaşlarının düşük olması erkekler için akademik kariyeri cazip bir seçenek olmaktan çıkarmıştır. Bir başka deyişle akademinin ve akademisyenliğin hem ekonomik hem de sosyal olarak yeterince saygın, güçlü ve rekabetçi bir alan olmaması erkeklerin alandan çekilmesine yol açmış olabilir. Kadınların akademiye dahil olma ya da dışında kalma süreçlerine dair çeken-iten faktörler bu tespitlerin de gösterdiği gibi yapısal politika ve süreçlerin toplumsal cinsiyet ilişkileriyle etkilenişi temelinde şekillenmektedir.

Disiplinler/alanlar arasındaki cinsiyet temelli bölünme bir başka ifadeyle yatay hiyerarşi (Aktuna, Erdost, Özvarış, 2023:2) Türkiye ve Dünya’dan kadın akademisyenlerin eğitim yıllarından başlayarak kariyer süreçlerini belirlemekte bu dolayında yükseköğrenim sistemi pratikleri ve ağları şekillenmektedir. Yatay hiyerarşi neredeyse tüm dünyada STEM olarak adlandırılan, bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik gibi alanlardaki iş bölümünü ve faaliyet alanları belirleyerek hakimiyetini korumaktadır. Erkeklikle ilişkilendirilen disiplinlerde, bu çalışmanın da ilerleyen kısımlarında irdelendiği gibi, yönetsel kadrolarda kadınlar yer alamadığı gibi akademik kadrolardaki varlık ve etkileri de sınırlıdır. Bu alanların baskın bir biçimde erkek-erkeklik hakimiyetinde olması alandaki genç kadın akademisyen-öğrencilerin de temsilini etkilemekte bu durum bir döngü olarak süregitmektedir (UNESCO, 2021: 44).

Kadınların karşılaştığı yatay hiyerarşilere ek olarak, özel yaşamlarındaki hane ve bakım yükümlülükleri nedeniyle de erkek akademisyenlere göre dezavantajlı konumdadırlar. Kadınların akademik yükselme ve ilerleme süreçlerinde üniversitenin içinde karşılaştıkları dikey hiyerarşilerin dışında ev işleri, bakım ve düzenleme-organize etme faaliyetlerine dair pratikleri nedeniyle bir anlamda ek mesai yapmak durumunda kalmaktadırlar. Akademisyenlik, ders verme ve araştırma yürütme faaliyetlerine ek olarak, yayın yapmak, kongre ve sempozyumlar gibi bilimsel etkinliklere dahil olmak, tez danışmanlığı yürütmek gibi “okul ortamı dışında” mesai harcanması gereken bir iştir. Bu durum kadınların özel alanlarındaki iş ve yükümlülükleri ile çatışmaktadır. Birçok kadın akademisyen bu nedenle kişisel yaşam planlarını ertelemekte ya da

kariyer süreçlerinin gerektirdiği zaman kronolojisine göre hareket etmektedir. Evlilik kurumunun erkeklerin iş ve kariyer yaşamlarını destekleyici bir işlevi olduğu bilinmektedir. Oysa kadınlar açısından evlilik ve evliliğin kariyer süreçleri ile çeliştiği bilinmektedir. Kadınlar çocuk sahibi olmak, kreş yaşına kadar çocuğun bakımını üstlenmek, aile üyelerinin bakımı başta olmak üzere çeşitli nedenlerle işten ayrılabilen ya da kesintili olarak çalışmaktadır (Davies ve Rosser, 1987: 158-159; Rutherford, 2001: 259-276, Thebaud-Mony, 2012: 80). İşyeri ve çalışma hayatı erkeklerin cinsiyet rolleri ve görevleriyle uyumlu olarak şekillenmiştir. Bu normlar “meşruiyetini” erkekliğin inşasından alır. Erkekliğe verilen haneyi geçindirme rolü ve para kazanma görevi erkeğe her zaman istihdam içinde olmasını yani bir işte çalışmasını bir zaruriyet olarak getirir. Erkekler iş seyahatleri ve saat mefhumu olmadan çalışma serbestliği, bakım sorumluluklarının az olması nedeniyle daha az devamsızlık ve kesinti gibi nedenlerle genel olarak daha erken yaşlarda kariyerlerindeki ilerlemelerini sağlarken; (Thebaud-Mony, 2012: 80), haneye dair rutin işler çalışma yaşamlarını engellemez. Babalık hali erkeklerin işten ayrılmalarıyla sonuçlanan bir sürecin başlangıcı olmaz. Aktuna, Erdost ve Özvarış (2023:7-11) tarafından yürütülen araştırma çalışma rejiminin cinsiyetlendirilmiş bu doğasının erkek ve kadın akademisyenlerce yeniden üretildiğini ortaya koyar. Araştırmada kadın akademisyenlerin %46’sının erkeklerin ise sadece %19’unun en az bir kez üç aydan daha fazla süre akademik hayattan uzak kaldıklarını -istatistiksel olarak anlamlı- bularak tespit etmişlerdir. Analizde dikkat çekici ayrıntılar akademik hayattan uzak kalan erkek katılımcıların %90’ından fazlası bu durumu kariyeriyle ilgili bir duruma (dil eğitimi gibi) bağlarken, uzak kalan kadınların yarısından fazlası çocuk bakımı nedeniyle akademik yaşamdan uzaklaştığını söylemiştir. Araştırmaya katılan çocuk sahibi kadın akademisyenlerden %13,5’i annelik sonrasında kurumlarının kendilerine bakış açısının olumsuz yönde değiştiğini düşünürken bu durum baba olan erkek akademisyenler cephesinde hiçbir biçim ve düzeyde yaşanmamıştır.

Kadın akademisyenlerin hane odaklı yükümlülüklerinin ve işlerinin bir çelişki olarak iş ve yaşam dengelerini etkilediği küresel pandemi salgını boyunca sert bir veçheyle yeniden ortaya çıkmıştır. Pandemi sürecinde bu eşitsiz tablo derinleşmiştir. Özellikle kariyerinin erken olgunluk döneminde olan ve aynı zamanda yaşam kronolojilerinde yetişkinlik rollerini (annelik, eş olmak, çocuk olmak gibi) üstlenen, olası bakım desteklerinden mahrum kalan, birçok kadın akademisyen yaşadıkları çelişkiyi gidermek adına mesleki görev ve faaliyetlerini yavaşlatmış, ertelemiştir (UNESCO, 2021: 37-39).

Bu araştırma ve tartışmalarda da yer aldığı gibi akademideki cinsiyete dayalı eşitsizlikler sayısal göstergelerin ötesinde, cinsiyet norm ve pratiklerinin toplumsal ve kurumsal düzeyde kadınlar lehine değişimiyle mümkündür. Akademisyen kadınların cinsiyet rollerinden kaynaklı olarak karşılaştıkları bariyerleri azaltacak önlem ve teşviklerin üniversiteler tarafından uygulanması bu nedenle önem taşımaktadır.

Yöntem

Akademik yaşamda kadınların yerini ve varlığını ortaya koyan sayısal analizler, kadın temsiliyetinin yıllar içindeki değişimini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, sayısal veri analizinde benimsenecek yaklaşıma bağlı olarak, nisbi oranda bu örüntülere dair sorgulamalar geliştirebilir. Öte yandan sayılar veriler cinsiyet eşitsizliğinin gündelik yaşamdaki öteki tezahürleriyle birlikte değerlendirilmeye ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, cinsiyet düzeyindeki sayısal verilerin toplumsal cinsiyet rolleri ve anlamlarıyla irtibatı olan çeşitli değişkenler ve biçimlerle ilişkilendirilerek ele alınması nicel analizleri derinleştirir.

Türkiye'deki üniversitelerdeki akademik personel ve yönetsel görevlerin toplumsal cinsiyet temelli dağılımını ortaya koymak üzere hazırlanan bu çalışmada, yukarıdaki yaklaşım çerçevesinde, birincil kaynak olarak resmi sayısal verilerin tarandığı ve analiz edildiği niceliksel bir yöntem izlenmiştir (Neuman, 2010; 110). Analizler, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın resmi istatistik tabanlarında yer alan üniversiteler, aka ve akademik personele dair ham verilerin işlenerek sayısallaştırılması yoluyla gerçekleşmiştir. Veri seti frekans dağılımı ve çapraz tablolardan oluşan betimsel analizlerden oluşmaktadır. Kadınların kurumsal düzeydeki varlığını ve pozisyonlarını izah ederken kümülatif sayısal göstergelerin yerine değişen koşul ve bağlamlardaki tabloyu ortaya koymak önem taşımaktadır. Bu nedenle, farklı akademik görev/unvanlardaki cinsiyet dağılımları üniversitelerin vakıf ya da kamu üniversitesi olması, üniversitelerin bulunduğu kentsel nitelik (büyükşehir-il) gibi değişkenler ilişkilendirilerek çapraz tablolar² oluşturulmuştur. Bu sorgulama biçimiyle kadın akademisyenleri merkeze koyan sayısal veriler toplumsal yaşama egemen olan cinsiyet normlarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Türkiye'deki Üniversitelere Dair Temel Sayılar Veriler

Yükseköğretim Sistemi Bilgi Yönetim Sistemi verilerine göre 2022-2023 öğrenim döneminde öğrenim düzeyine göre yaklaşık 7 milyon (6.950.142)

öğrenci (YÖK, 2023b) yükseköğrenim sistemine kayıtlıdır. Öğrencilerin %90'ı (6.204.078) kamu üniversitelerinde³, %10'u ise (746.064) vakıf üniversitelerinde-meslek yüksek okullarında öğrenim görmektedir. Türkiye'de 129'u kamu ve 79'u vakıf kökenli olan 208 üniversite yer alırken (YÖK, 2023c) bu kurumlarda 184.566 akademik personel (YÖK, 2023d) çalışmaktadır. 190 bin kişi civarında olan akademik personelin %84'ü (184.566) kamu üniversitelerinde, %16'sı ise vakıf üniversitelerinde⁴ görev almaktadır. Öğrenci ve akademik personelin dağılımının gösterdiği gibi, üniversitelerin türü⁵ açısından yükseköğrenim sistemi içerisinde kamu üniversiteleri niceliksel ağırlığını hala korumaktadır. Üniversitelerin %62'si kamu üniversitesi niteliğinde olup vakıf üniversitelerinin toplam üniversite sayısı içinde %40 oranına yaklaşması gelecek dönemde yaygınlaşma eğiliminin devam edeceğine işaret etmektedir.

Akademik kadrolar (unvanlar) açısından sayısal olarak en büyük grup araştırma görevlilerinden (44.552 kişi) oluşmaktadır. Araştırma görevlilerini sırasıyla doktor öğretim üyeleri (44.218 kişi), öğretim görevlileri (36.583 kişi) profesörler (34.855 kişi) ve doçentler (23.222 kişi) takip etmektedir (YÖK, 2023d). Vakıf ve kamu üniversitelerinde görev yapan akademik personelin oransal dağılımında, kamu üniversitelerinde araştırma görevlisi ve doktor öğretim üyelerinin toplam akademik personelin %40'ını, vakıf üniversitelerinde ise doktor öğretim üyesi ve öğretim üyesi kadroları toplam akademik personelin yarısından fazlasını oluşturur (%55). Vakıf üniversiteleriyle kamu üniversiteleri arasındaki en büyük fark doçentlik kadrolarındadır. Kamu üniversitelerinde doçent olarak görev yapan akademik personelin oranı %13,4, vakıf üniversitelerinde ise %8,7'dir. Profesörlük kadrolarında kamu ve vakıf üniversitelerindeki dağılımda dengeli bir seyir söz konusuysen vakıf üniversitelerindeki akademik kadrolar ağırlıkla doktor öğretim üyesi/öğretim görevlisi kadrolarından oluşmaktadır (YÖK, 2023d).

Tablo 2. Üniversite türüne göre akademik kadroların dağılımı

Akademik Kadrolar					
Üniversite Türü	Profesör	Doçent	Doktor Öğr. Üyesi	Öğretim Görevlisi	Araştırma Görevlisi
Kamu	19,2	13,4	22,5	19,3	25,6
Vakıf	18,2	8,7	32,3	23,2	17,5

Vakıf üniversitelerinde doktor öğretim üyesi ve öğretim görevlisi kadrolarındaki yığılmanın bir sebebi, 2018 yılında çıkarılan (7100 Sayılı) Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik

Yapılması ve kanununda yardımcı doçentlik kadrosunun tasfiye edilerek doktor öğretim üyesi kadrosunun oluşturulmasıdır (Resmî Gazete, 2018). Vakıf üniversitelerinin yoğun olarak açıldığı bu yıllarda doçentlik kadrosundaki kişi sayısının azalması ve yeni kadroların -hala- doldurulamamış olması nedeniyle vakıf üniversitelerindeki doçent sayısı düşüktür. Buna ek olarak, vakıf üniversitelerinin araştırma görevlisi, öğretim görevlisi, doktor öğretim üyesi gibi akademik yaşamın başlangıcında olan ve nispeten daha kırılğan olan kadrolarla çalışma eğiliminde olduğu izlenmektedir. Bu kadroların maaş ücretleri daha düşük olup, esnek çalışma koşullarında ve akademik görevler dışındaki iş ve sorumluluklarla çalışmaktadır. Doktor öğretim üyeleri dışında kalan ve vakıf üniversitelerindeki personelin %40'ından fazlasını oluşturan öğretim ve araştırma görevlileri ancak aynı zamanda tez araştırmalarını yürüten lisansüstü öğrencilerdir (Güneli-Özdemir, M., 2023: 1) Bu koşullar doğrultusunda vakıf üniversitelerindeki kadro seçiminde emek ve sosyal hak taleplerinde daha kırılğan konumda olan, esnek-güvencesiz çalışma koşullarını kabul etmek zorunda kalmış genç akademik kadrolar öne çıkmaktadır.

Üniversitelerde Cinsiyet Eşitsizliği

Akademik kadro ve üniversite türüne göre cinsiyet eşitsizliği

Türkiye'deki akademik personelin cinsiyet temelli dağılımında kadınların oranı %46,2 erkeklerin ise %53,8'dir. Akademik personelin genel ortalaması açısından değerlendirildiğinde Türkiye akademisinde kadın ve erkeklerin temsilinde sayısal olarak cinsiyet dengeli⁶ bir tablo gözükmemektedir. Kamu ve vakıf üniversiteleri karşılaştırıldığında kadınların oransal olarak erkeklerden daha fazla yer alması dikkat çekmektedir (YÖK, 2023d).

Tablo 3. Akademik personelin cinsiyete göre dağılımı⁷

Cinsiyet	N	%
Erkek	98.693	53,8
Kadın	84.736	46,2
Toplam	183.429	100,0

Tablo 4. Üniversite türüne göre cinsiyet düzeyindeki dağılımı

Üniversite Türü	Cinsiyet			
	Erkek		Kadın	
	N	%	N	%
Kamu	85.250	55,4	68.763	44,6
Vakıf	13.443	45,7	15.974	54,3
Toplam	98.693	100,0	84.737	100,0

Genel ortalamadaki cinsiyet dengeli görünümüne karşın akademik kadroların kırımalarında, akademik kademelenmenin kadınların aleyhinde işleyen bir doğrusal bir çizgi ile inşa olduğu belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu dağılımla Türkiye yükseköğretimde sisteminde kadınların baş etmek zorunda oldukları dikey hiyerarşinin -niceliksel olarak yıllar içerisindeki olumlu seyir izlemesine rağmen- hala tam olarak ortadan kalkmadığını göstermektedir. Akademik kadroların ilk basamaklarını oluşturan araştırma görevliliği (%53,3) ve öğretim görevliliği (%51,4) pozisyonlarında kadın akademisyenlerin oranı %50'yi geçerek erkeklerden bir miktar fazla iken profesörlük kadrolarında erkeklerin sayısı (22.936) kadınların iki katına (11.919) ulaşmaktadır. Doçentlik kadrolarında eşitlik yakalanamasa da kadınlar %40 oranını yakalamıştır. Türkiye akademisinin kadın profesör oranı henüz %35 seviyesine erişememiştir (YÖK, 2023d).

Tablo 5. Akademik kadroların cinsiyet düzeyindeki dağılımı

Akademik Kadrolar	Cinsiyet			
	Erkek		Kadın	
	N	%	N	%
Profesör	22.936	65,8	11.919	34,2
Doçent	13.676	58,9	9.546	41,1
Dr. Öğr. Üyesi	20.709	46,8	17.782	48,6
Öğretim Gör.	17.782	48,6	18.801	51,4
Araştırma Gör	20.791	46,7	23.761	53,3

Akademisyenlerin cinsiyet dağılımlarının vakıf ve kamu üniversiteleri temelinde yeniden dağıtılması üniversitelerdeki kadroların oluşumu ve yerleşim sistemi hakkında fikir vermektedir. Profesörlük kadrolarında hem kamu hem de vakıf üniversitelerinde kadınların oranı %35 bandındadır. Doçentlik kadrolarında kamu üniversitelerindeki kadın oranı %40, vakıf üniversitelerinde ise %49'dur. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi toplam doçentlik kadrolarının %90'ı kamu üniversitelerinde yer alması nedeniyle vakıf üniversitelerindeki yüksek oran eşitliği arttıran bir faktör olarak değerlendirilemez. Doktor öğretim üyelerinde ise, kamudaki kadın oranı %45, vakıf üniversitelerinde %53,6'dır. Kadınlar kayda değer bir biçimde doktor öğretim üyesi kadrolarında %40 oranı geçebilmektedir (YÖK, 2023d).

Kadınlar öğretim görevlisi ve araştırma görevlisi kadrolarında vakıf üniversitelerinde %60'dan fazla, kamu üniversitelerinde ise yaklaşık %50 oranında temsil edilmektedir. Bu sayısal tablo bazı değerlendirmelere

göre olumlu bir görünüm arz etse de (Göker ve Polatdemir, 2019: 9-10) kadın araştırma/öğretim görevlilerinin vakıf üniversitelerindeki yüksek temsili bu kurumların akademisyen emeğinin en kırılgan unsurları olan araştırma görevlisi/öğretim görevlisi kadrolarını yoğun biçimde istihdam etme politikalarıyla da ilişkili olabilir. Yukarıda vurguladığımız gibi vakıf üniversitelerinde bu kadrolar düşük ücretler, esnek çalışma şartları, iş dışı yoğun mesai, akademi dışındaki görev ve işlerde çalıştırılma, maaş ödemelerinin geciktirilmesi gibi koşullarla istihdam edilmektedir. Bu yüksek temsil düzeyi, genel emek piyasasında olduğu gibi daha düşük koşullardaki işler için kadın emeğine başvurulması eğilimine işaret etmektedir. Bu açıdan vakıf üniversitelerinde kadınların avantajlı görünen konumları Türkiye’de üniversite sisteminin yaşadığı dönüşüm ve emeğin güvencesizleşen haline de içkindir. Kadınların vakıf üniversiteleri camiasındaki akademik dünyada gelecekte daha görünür olma ihtimali “ekonomik gelirleri, prestiji ve sosyal hakları” aşınmış akademisyenlik mesleğinden erkeklerin çekilmesiyle birlikte ele alınmalıdır.

Tablo 6. Akademik kadroların cinsiyet düzeyinde üniversite türüne göre dağılımı

Akademik Kadrolar	Üniversite Türü				
	Cinsiyet	Kamu		Vakıf	
		N	%	N	%
Profesör	Erkek	19.473	66,0	3.463	64,6
	Kadın	10.025	34,0	1.894	35,4
	Toplam	29.498	100,0	5.357	100,0
Doçent	Erkek	12.377	59,9	1.299	51,0
	Kadın	8.296	40,1	1.250	49,0
	Toplam	20.673	100,0	2.549	100,0
Doktor Öğretim Üyesi	Erkek	19.095	55,0	4.413	46,4
	Kadın	15.610	45,0	5.100	53,6
	Toplam	34.705	100,0	9.513	100,0
Öğretim Görevlisi	Erkek	15.494	52,1	2.288	33,5
	Kadın	14.252	47,9	4.549	66,5
	Toplam	29.746	100,0	6.837	100,0
Araştırma Görevlisi	Erkek	18.811	47,8	1.980	38,4
	Kadın	20.580	52,2	3.181	61,6
	Toplam	39.391	100,0	5.161	100,0

Yönetmelik kademelenmelerde ve disiplinlerdeki cinsiyet eşitsizliği

Akademik hiyerarşinin ve üniversitelerin yönetilme pratiklerinin cinsiyet rejimi etrafında yapılandığına dair belirgin sonuçlar sunan bir diğer göstergede yönetmelik kadrolardaki dağılımdır. Türkiye akademisinin yönetmelik yapılanması kadınların aleyhinde ya da kadınlara atfedilen “yardımcı roller üzerinden” şekillenen cinsiyetlendirilmiş bir yapı arz etmektedir. Rektörlerden başlayarak bölüm başkan yardımcılıklarına uzanan bir dizgide kadınların varlığı ve temsiliyeti cinsiyet eşitsizlikleriyle uyumlu bir paralellik göstermektedir (Erdoğan-Kaya, 2021b). 2021 yılında gerçekleştirilen araştırmanın bulgularına göre; rektörlüklerde %8’i bulmayan kadın temsili, rektör yardımcıları ve genel sekreterlerde %11, meslek yüksek okulu müdürlüğünde %18, fakülte dekanı ve genel sekreter yardımcılıklarında %21, daire başkanlığı ve enstitü müdürlüklerinde %26, merkez müdürlüğü ve bölüm başkanlıklarında yaklaşık % 31-32 ve dekan yardımcılıklarında %35 ve bölüm başkan yardımcılıklarında %39 düzeyindedir. Aynı veri setine göre bu yönetmelik görevlerde yer alan hiçbir kategoride kadınlar %40 eşliğini aşamamıştır (Erdoğan-Kaya, 2021b)⁸.

2022 yılı verilerine göre ise kamu üniversitelerinin %4,7’sini, vakıf üniversitelerinin ise %17,3’ünü kadın rektörler yönetmektedir. Bu tabloya göre, vakıf üniversitelerindeki kadın rektör oranı kamu üniversitelerine nazaran daha olumlu olsa da kadın ve erkek rektörler arasındaki makas oldukça fazladır (YÖK, 2023e).

Tablo 7. Üniversite türüne göre rektörlerin cinsiyet düzeyindeki dağılımı

Üniversite Türü	Cinsiyet (Rektör)			
	Erkek		Kadın	
	N	%	N	%
Kamu	123	95,3	6	4,7
Vakıf	62	82,7	13	17,3

Kadın akademisyenlerin maruz kaldıkları yatay hiyerarşiyi ortaya koymak üzere fakültelerdeki akademik kadroların cinsiyete göre dağılımını irdelemek gerekmektedir. Farklı çalışmaların ortaya koyduğu belirlemelere göre Türkiye akademisinde fakülteler ve disiplinler bazında mevcut bulan cinsiyetlendirilmiş bir iş bölümü ve bu iş bölümünün doğurduğu pratikler söz konusudur. Akademideki bilim alanlarına araştırma teşvikleri ve projeler bağlamında sunulan destekler düşünüldüğünde bu cinsiyetçi iş bölümüne göre kadınlar bazı alanlardaki araştırma ve yayın süreçlerinin tamamen dışında kalmaktadır. 2020 verilerine göre (Erdoğan-Kaya, 2021b:15-21) kadın dekanların genel

ortalamadaki oranı %21'dir. Kadın dekan temsilinin en yüksekte en düşüğe doğru sıralandığı fakülte dizini şöyledir: Sağlık Bilimleri (%55), İletişim (%38), Güzel Sanatlar (%30), Diş Hekimliği (%26), Hukuk (%23), Fen-Edebiyat (%21), Eğitim (%18), İktisadi ve İdari/ Sosyal Bilimler (%16), Tıp Fakültesi (%14), Spor Bilimleri (%7), Mühendislik Mimarlık/ Doğa Bilimleri (%6), İlahiyat/İslami İlimler (%0).

2018 yılına ait başka bir çalışmadaki (Göker ve Polatdemir, 2019: 46-66) verilere göre ise, kadın profesörlerin en yüksek oranlarda yer aldığı fakülteler sırasıyla şunlardır: Sağlık (%76,4), Eczacılık (%72,9), Mimarlık (%66,5), İletişim (%54,8), Diş Hekimliği (%53,9). Aynı verilere göre kadın profesör oranının en düşük olduğu fakülteler ise; Mühendislik (%21,2), Su Ürünleri (%21), Mimarlık Mühendislik (%13,1), Orman (%10,7), İlahiyat (%2,4) fakülteleridir.

Bu çalışma kapsamında yapılan analize göre ise, 2022 yılında en yüksek sayıda akademik kadroyu barındıran 12 fakülteler seçilmiştir. Bu fakülteler aynı zamanda diğer çalışmaların cinsiyet yoğunlukları sıralamasında yer alan fakültelerdir. Fakültelerde yer alan akademik kadroların cinsiyete göre dağılımında şu temel sonuçlar ortaya çıkmıştır (YÖK, 2023f).

o Araştırma görevliliğinden profesörlüğe uzanan tüm akademik kadrolar kadınların %40 ve üzerindeki temsil eşliğini aştığı fakülteler şunlardır: Eczacılık, iletişim, sağlık, güzel sanatlar ve diş hekimliği.

o Eğitim, fen-edebiyat, hukuk, iktisadi ve idari bilimler, tıp fakültelerinde kadın araştırma görevlilerinin oranı oldukça yüksekken (%50-65) doçentlik aşaması (%40-47) ve profesörlükte (%30-38) kademeli olarak düşmektedir.

o Mühendislik, spor ve ilahiyat fakültelerinde ise kadın araştırma görevlilerinin oranı çok düşük olmamasına rağmen (yaklaşık %40 civarında) kadın profesörlerin oranı (yaklaşık %20) neredeyse yarısı kadar düşmektedir. İlahiyat fakülteleri kadın akademisyenler için akademik hiyerarşinin üst basamaklarında en az yer aldıkları fakültelerdir.

Tablo 8. Akademik kadroların cinsiyete göre fakülte düzeyinde dağılımı

Akademik Kadrolar	Cinsiyet	Fakülteler												
		Eczacılık	İletişim	Sağlık	Dış hekimliği	Eğitim	Fen Edebiyat	Hukuk	İktisadi ve İdari Bilimler	Mühendislik	Spor	Tıp	Güzel Sanatlar	İlahiyat
Profesör	Erkek	31,9	51,1	34,9	47,7	61,9	64,3	71,9	70,5	77,8	82,4	63,8	55	96,1
	Kadın	68,1	48,9	65,1	52,3	38,1	35,6	28,1	29,4	22,1	17,5	36,1	44,8	3,8
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Doçent	Erkek	31,1	44,8	26,0	42,7	53,2	57,7	62,9	60,3	70,5	72,8	60	44,7	87,2
	Kadın	68,9	55,2	74,0	57,3	46,7	42,2	37	39,6	29,4	27,1	39,9	55,2	12,7
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Doktor Öğretim Üyesi	Erkek	31,4	45,5	24,0	32,5	44,3	49,9	49,2	56,2	66,9	71,1	55,3	44,3	79,4
	Kadın	68,6	54,5	76,0	67,5	55,6	50,1	50,8	43,7	33	28,8	44,6	55,6	20,5
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Öğretim Görevlisi	Erkek	37,8	60,6	17,5	22,6	55,6	47,6	46,6	55,1	59,5	71,2	42,7	52,1	78,6
	Kadın	62,2	39,4	82,5	77,4	44,3	52,3	53,3	44,8	40,4	28,7	57,2	47,8	21,3
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Araştırma Görevlisi	Erkek	25,4	49,6	18,8	31,9	35,1	45,1	47,7	54,3	57,5	66,3	49,8	36,2	56,8
	Kadın	74,6	50,4	81,2	68,1	64,9	54,8	52,3	45,6	42,4	33,6	50,1	63,7	43,1
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Genel Toplam	Erkek	29,9	48,5	23,1	34,8	49,9	54,7	52,7	59,5	67,2	72,5	55,3	45,1	78,1
	Kadın	70,1	51,5	76,9	65,2	50,1	45,3	47,2	40,4	32,7	27,4	44,6	54,8	21,8
	Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Yakın dönemi kapsayan bu veri analizlerine göre, sağlık, güzellik sanatları, eczacılık, iletişim gibi bakım-empati-sanat gibi kadınlık rolleri ile ilişkilendirilmiş alanlarda kadınlar daha fazla varlık gösterip yükselbilmektedirler. Eğitim, fen-edebiyat, hukuk, iktisadi ve idari bilimler, tıp gibi alanlara giriş yaptıktan sonra yükselme süreçleri kesintiye uğramaktadır. STEM (fizik, teknoloji, matematik) alanları ile mühendislik ve spor bilimlerinde akademik hiyerarşinin alt basamakları dahil olmak üzere kadınların alana giriş ve yükselme süreçleri zorludur. İlahiyat fakültelerinde yalnızca araştırma görevlisi kadınların temsiliyeti daha anlamlı düzeyde olup; öğretim görevlisi kadrosundan sonra kadınlar yok denecek kadar azdır. Bu veriler disiplinlerarasındaki yatay hiyerarşide akademisyen kadınlar için domestik alanlarda varlık sahalarının daha genişlediğini, erkeklikle ilişkilendirilen alanlara ise giremediklerini ya da akademik kariyer yolculuklarının kesintiye uğradığını göstermektedir.

Üniversitelerin yer aldığı kentler ve cinsiyet eşitsizliği

Farklı akademik kadrolardan kadın ve erkek akademisyenlerin kent düzeyine göre dağılımı kadınlar için, büyükşehir olmayan, il düzeyindeki kentlerin yapısal engeller taşıdığını düşündürmektedir. Her akademik kadro düzeyinde kadınların temsil oranı büyük kentlerde fazla iken idari olarak il statüsünde bulunan üniversitelerde düşmektedir. Örneğin genel ortalamada %34 bandında olan profesörlük kadroları bu kentlerde %24,7'ye, kadın araştırma görevlilerinin %55,3 olan temsil oranı %49,9 kalmaktadır. Bu farklar mekânsal örüntü ve kentsel olanakların, kadın akademisyenlerin tercihlerini etkilediğini göstermektedir. Ayrıca, bu kentlerden yönetici pozisyonundaki erkek akademisyenlerin akademik kadro oluştururken “erkeklik ağlarını” işlettiği de düşünülebilir.

Tablo 9. Akademik kadroların cinsiyet düzeyinde kent düzeyine dağılımı

Akademik Kadrolar	Cinsiyet	Kent Düzeyi			
		Büyükşehir		İl	
		N	%	N	%
Profesör	Erkek	18.502	63,9	4.434	75,3
	Kadın	10.467	36,1	1.452	24,7
	Toplam	28.969	100,0	5.886	100,0
Doçent	Erkek	9.274	55,7	4.402	66,9
	Kadın	7.366	44,3	2.180	33,1
	Toplam	16.640	100,0	6.582	100,0
Doktor Öğretim Üyesi	Erkek	15.036	50,5	8.472	58,6
	Kadın	14.731	49,5	5.978	41,4
	Toplam	29.767	100,0	14.450	100,0
Öğretim Görevlisi	Erkek	10.951	43,8	6.831	59,0
	Kadın	14.062	56,2	4.739	41,0
	Toplam	25.013	100,0	11.570	100,0
Araştırma Görevlisi	Erkek	15.132	45,5	5.659	50,1
	Kadın	18.125	54,5	5.636	49,9
	Toplam	33.257	100,0	11.295	100,0
Genel Toplam	Erkek	68.895	51,6	29.798	59,9
	Kadın	64.751	48,4	19.985	40,1
	Toplam	133.646	100,0	49.783	100,0

YÖK'ün yayımladığı resmi verilere göre 205 üniversitenin kent düzeyine göre dağılımında vakıf üniversiteleri yalnızca büyük kentlerde varlık gösterir. 78 vakıf üniversitesinden sadece biri idari olarak il statüsünde olan bir kentte yer almaktadır. Kadın akademisyenleri yoğun olarak istihdam eden vakıf üniversitelerinin büyük kentlerde olması il statüsündeki kentlerdeki kadın akademisyen oranının düşüklüğünü açıklamaktadır. Diğer taraftan bu kentlerde yer alan ve büyük bir kısmı son 20 yıl içerisinde Anadolu'nun çeşitli kentlerinde açılmış olan kamu üniversitelerinde kadınların temsil ve varlık sahalarının çok dar olduğunu göstermektedir. Kadınlar arasında en yüksek temsil araştırma görevlisi kadrolarında (%49,8) olup profesörlük ve doçentlik kadrolarında dolayısıyla yönetsel süreçlerde erkek egemen bir yapı söz konusudur (YÖK, 2023f). Büyük kentlerde ise vakıf üniversiteleriyle kamu üniversiteleri arasında cinsiyet-akademik kadro dağılımı açısından belirgin bir fark yoktur. Anadolu kentlerinin gittikçe muhafazakarlaşan atmosferi, eğitim-

sağlık gibi hizmetlere erişimde büyük kentlerin hala öncelikle tercih edilmesi, hanenin diğer üyelerinin istihdam koşulları gibi ihtiyaç ve zorunluluklar kadın akademisyenlerin büyük kentlerde yaşamasını beraberinde getiriyor olabilir. Diğer taraftan il düzeyindeki kamu üniversitelerinde hâkim olan erkek egemen dokunun da daha önce vurguladığımız gibi erkeklere ve erkeklik ağlarına öncelik vermesi bu tablonun ortaya çıkmasındaki diğer olası nedendir.

Tablo 10. Kent ve üniversite türü düzeyinde akademik kadroların cinsiyet düzleminde dağılımı

	Üniversitenin Türü	Akademik Kadrolar												
		Profesör		Doçent		Doktor. Öğr. Üye.		Öğretim Görevlisi		Araştır. Görevlisi		Genel Toplam		
		Cinsiyet												
		E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
	N	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	
B.	Ka.	72	63,7	36,3	56,6	43,4	52,4	47,6	47,7	52,3	46,8	53,2	53,2	46,8
	Va.	77	64,6	35,4	50,9	49,1	46,3	53,7	33,3	66,7	38,4	61,6	45,7	54,3
İl	Ka.	55	75,3	24,7	66,9	33,1	58,7	41,3	59,1	40,9	50,2	49,8	59,9	40,1
	Va.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Sonuç

Türkiye’de kadın akademisyenlerin özellikle son 30 yıl içerisinde akademik kadrolardaki sayısal oranı artmaktadır. Ancak bu artış mevcut eşitsizlikleri örtmeye yetmemiş ve üniversitelerdeki yönetim kadrolarında da daha fazla temsil edilebilmelerini beraberinde getirmemiştir. 2022 verilerine göre Türkiye akademisinin %45’inden fazlasını kadınlar oluşturmaktadır. Farklı ülkelerde olduğu gibi akademik hiyerarşide yükseldikçe kadın oranı düşmektedir. Bu durum kadınların akademide de dikey ve yatay hiyerarşilere hala maruz kaldıklarını göstermektedir. Ancak aynı zamanda özellikle araştırma-öğretim görevliliği gibi kadrolarda kadınların %50’lerin üzerinde seyreden varlığı gelecekte kadınların yönetsel kademelerde yer alabileceğine dair bir garanti vermese de aşağıdan gelebilecek basınca dair olumlu bir gösterge olarak yorumlanabilir.

Kadın akademisyenler emek piyasalarında kadınların istihdamını etkileyen faktörlerden etkilenmektedir. Kadınların sayısal varlığı ve yüksek orandaki temsiliyeti yönetim mekanizmalarında daha çok söz/yetki sahibi olmayı ya da cinsiyete dayalı iş bölümünde eril olarak tayin edilen alanlara kadınların dahil olmasını veya yükselmesini beraberinde getirmemektedir.

Akademisyen kadınlar hane sorumluluklarını diğer mesleklerden kadınlar gibi yaşamaktadırlar. Bu sorumluluklar, belki, diğer mesleklerden farklı olarak kariyer ilerlemesinde daha fazla kesintilerin oluşmasına neden olmakta ve mevcut kaynaklardan erkek akademisyenlere göre daha az faydalanmalarına neden olmaktadır.

Bu makalenin ortaya koyduğu tespitlere göre; Türkiye yükseköğrenim sisteminde son 15-20 yıldır vakıf üniversitelerinin sayısı çoğalmakla birlikte yükseköğrenim sisteminin ana gövdesini kamu üniversiteleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda kamu üniversitelerinin akademik kadrolardaki cinsiyet eşitliği bağlamında oluşturduğu politikalar “ana akım politikaları” oluşturacaktır. Vakıf üniversitelerindeki kadın temsili kamu üniversitelerinde yüksek olmasına rağmen bu hususta eleştirel bir bakışa ihtiyaç vardır. Rektörlük gibi üst düzey yönetsel görevlerde vakıf üniversitelerindeki sayısal durum kamu üniversitelerine göre daha yüksek olmakla beraber cinsiyet eşitliğini sağlama da oldukça eksiktir. Vakıf üniversitelerindeki akademik kadroların araştırma/öğretim görevliliği gibi daha kırılgan pozisyonlardan beslendiği ve bu kadrolardaki kadın yoğunluğu göz önünde tutulduğunda sayısal olarak kadınların lehine olan bu durumun genel emek politikaları ile ilişkilendirilerek ele alınması önem taşımaktadır. Kadınların büyük kentlerdeki üniversitelerdeki yoğunluğu özellikle Anadolu’daki üniversite ve kentlerde kadın akademisyenlerin varlığını destekleyecek politikalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Kadınlara atanan diğer yaşam sorumlulukları, küçük kentlerdeki geleneksel baskının etkileri, çocuk-aile vb. bağlılıkların kadınları akademik kariyer planlamalarında büyük kentlere yönlendirmesi gibi nedenler yeniden ortaya çıkmaktadır. Son 15 yılda kurulmuş olan 76 kamu üniversitesinin % 50’sinden fazlasının il statüsündeki kentlerde yer aldığı düşünülünce, özellikle Anadolu’daki nispeten küçük kentlerdeki kamu üniversitelerine yönelik özel programlar ve uygulamalar geliştirilmelidir. Kadınlar açısından bilhassa büyükşehirlerde konumlanan köklü üniversitelerin avantajlar barındırdığı belirgindir. Bu avantajlar belirlenerek, bu kurumlardaki iyi örneklerin ve deneyimlerin Anadolu’ya sıçraması teşvik edilmeli, güçlenmiş kadınların deneyimlerinin aktarımı sağlanmalıdır.

Toplumsal cinsiyet rolleri bu çalışmada ortaya konduğu gibi akademik alanda da hâkim olup, kadınların dezavantajlı konumlarını yeniden üreten etkiler yaratmaktadır. Erkek akademisyenler cephesinde ise Türkiye’deki akademik hayat ve koşulların erkeklik rollerinin bir bölümü ile çelişmesi onları alandan uzaklaştırıyor olabilir. Akademideki maaşların düşük olması ve geçim koşullarının ağırlaşması, mesleğin geçmişe göre toplumsal prestijinin

aşınması, dışa dönük ve hızla kariyer avantajları sağlayan sektör ve alanların ana akımlaşması gibi nedenler erkeklik rolleri ve yükümlülükleri ile bir anlamda çelişmektedir. Özellikle büyük kentlerde, para kazanmanın ve evi geçindirmenin bir cinsiyet rolü olarak erkeğe yüklenmesi akademiye erkekler açısından cazip bir alan olmaktan çıkarmaktadır. Diğer taraftan çalışma yaşamının diğer alanlarında olduğu gibi görev ve uzmanlaşma alanlarında “empatik, derleyici, düzenleyici” roller kadınlara atanmış, “sayısal, teknik ve para” ile ilişkili alanlar erkeklerle özdeşleştirilmiştir. Kadınlara verilen yükseköğretimdeki yönetsel pozisyonlarda sunulan “yardımcılık” rolü özellikle teknik alanda kadınların eğitimi ve istihdamına dayanan teşvik politikalarıyla aşılabılır.

DİPNOTLAR

- 1 2018 yılında yardımcı doçentlik kadrolarının tasfiyesi nedeniyle öncesindeki yıllara ait veriler dâhil edilmemiştir.
- 2 Bu çapraz tablolar arasında ikiden fazla değişkenin yer aldığı “çok değişkenli çapraz” tablolara yer verilerek farklı eğilimler birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.
- 3 Bu çalışmada devlet üniversitesi yerine kamu üniversitesi ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir.
- 4 Türkiye’de 1933-1984 yılları arasında Türkiye ve KKTC’de üç vakıf üniversitesi varken, 1985-2005 arasında bu sayıya 25 vakıf üniversitesi eklenmiştir. 2006 sonrasında ise vakıf üniversitelerinin sayısında büyük bir artış yaşanarak 62 vakıf üniversitesi açılmıştır. Bu rakam aynı dönemde açılan üniversitelerin %45’ini oluşturmaktadır (Erdoğan-Kaya, 2021b).
- 5 Kamu ya da vakıf üniversitesi olma niteliği kastedilmiştir.
- 6 Cinsiyet dengesi %45-50 oranında olan dağılımlar için kullanılmaktadır.
- 7 Tablolardaki toplam sayıda küçük farklar veri kaynaklarında yer alan ham verideki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Ancak metinde ağırlıkla oransal dağılıma başvurulduğu için küçük (+1/-1 gibi) farklılıklar önem arz etmemektedir.
- 8 Bu çalışma KKTC üniversitelerini de kapsamaktadır. Ancak KKTC’de yer alan 19 üniversitenin toplam verinin oransal dağılımındaki etkisi ihmal edilebilir düzeyde olduğu için bu sonuçlar Türkiye’yi temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktuna, G., Erdost T. , Özvarış Ş. B. (2023) Üniversitede akademik kariyer yapma ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkinin incelenmesi. Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi. 32(1): 1-14.
- Bothwell, E. (2019). Top universities for tackling gender equality. Times Higher Education.23 Aralık 2020 tarihinde <https://www.timeshighereducation.com/news/universities-scoring-highest-gender-equality>adresinden erişildi.
- Bothwell, E. (2020). Female leadership in top universities advances for first time since 2017. Times Higher Education.10 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.timeshighereducation.com/news/female-leadership-top-universities-advances-first-time-2017> adresinden erişildi.
- Bothwell, E., Chinchilla, E.R., Deraze, E. V.d. (2022), Gender equality how global universities are performing part 1, 15 Temmuz 2023 tarihinde <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380987/PDF/380987eng.pdf.multi> adresinden erişildi
- Catalyst. (2020). Women in academia: quick take. 5 Aralık 2020 tarihinde Catalyst Web Sitesi: [https://www.catalyst.org/research/women-in-academia/#:~:text=While%20women%20represent%20just%20over,%25\)%20of%20Professo,rs%20in%202018.&text=Women%20held%20over%20half%20\(57.0,lowest%20ranking%20po,sitions%20in%20academia.](https://www.catalyst.org/research/women-in-academia/#:~:text=While%20women%20represent%20just%20over,%25)%20of%20Professo,rs%20in%202018.&text=Women%20held%20over%20half%20(57.0,lowest%20ranking%20po,sitions%20in%20academia.) adresinden erişildi
- Davies, C., ve Rosser, J. (1987, Şubat). Women's career paths. a male pathway unwilling to bend. The Health Service Journal, 97(5036), 158-159.
- Erdoğan-Kaya, E. (2021a). Bayağı kalabalığız. İstanbul. İletişim Yayınları
- Erdoğan-Kaya, E. (2021b). Yükseköğretimde yönetsel kadrolarda cinsiyet eşitsizliği. 13 Temmuz 203 tarihinde <https://univder.org/turkiyede-yuksekogrenimde-yonetsel-kadrolarda-cinsiyet-esitsizligi/> adresinden erişilmiştir.
- Göker, Z. G., ve Polatdemir, A. (2019). Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında toplumsal cinsiyet eşitliği mekanizmaları: bir temel değerlendirme çalışması. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) ve Research Worldwide

İstanbul. 22 Aralık 2020 tarihinde https://sugender.sabanciuniv.edu/sites/sugender.sabanciuniv.edu/files/univ_toplumsal_cinsiyet_raporu_30nisan.pdf#page=39 adresinden erişilmiştir.

Güneli-Özdemir, M. (2023). Hem maaş düşük hem de iş yükü çok. Milliyet Gazetesi, 26.07.2023, <https://www.milliyet.com.tr/egitim/hem-maas-dusuk-hem-de-is-yuku-cok-6981488> adresinden erişilmiştir.

Günlük-Şenesen, G. (2012). Üniversite üst yönetiminde kadınların konumu: Türkiye’de 1990’lardan 2000’lere ne değişti?”, Ed. A. Makal ve G. Toksöz. Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi. Ankara Üniversitesi Yayınevi. Ankara.

Kandiyoti, D. (1997). Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: kimlikler ve toplumsal dönüşümler. İstanbul: Metis Yayınları.

Kurtuluş, H. ve Erdoğan-Kaya, E. (2020). Türkiye’de insan hakları eğitiminin kurumsallaşmasında kamu ve vakıf üniversitelerinde kurulan araştırma merkezlerinin rolü: bir bilanço çalışması. Raoul Wallenberg Enstitüsü. (1-65) ISBN: 978-605-69275-8-4

Neuman, W. L. (2010). Toplumsal araştırma yöntemleri 2. (S. Özge, Çev.) İstanbul: Yayın Odası.

Öztan, E. & Doğan, S. N. (2015). akademinin cinsiyeti: yıldız teknik üniversitesi örneği üzerinden üniversite ve toplumsal cinsiyet . Çalışma ve Toplum , 3 (46) , 191-222.

Resmî Gazete, (2018). 7100 numaralı yükseköğretim kanunu ile bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde değişiklik yapılması hakkında kanun, Kabul Tarihi: 22/2/2018, Teritp:5, Cilt:57, 11 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.7100.pdf> adresinden erişilmiştir.

Rutherford, S. (2001). Are you going home already?. Time and Society, 10(2-3), 259- 276. doi: 10.1177/0961463X01010002006

Suğur, S. ve Cangöz, İ. (2016). Üniversite yönetiminde kadınların eksik temsili üzerinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin rolü. Amme İdaresi Dergisi, 49(3), 89- 115.

Şentürk, B. (2015). Çokuz ama yokuz: Türkiye 'deki akademisyen kadınlar üzerine bir analiz. *ViraVerita E-Dergi* , - (2) , 1-22.

Thebaud-Mony, A. (2012). Çalışmak sağlığa zararlıdır Çev: A. Güven ,1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

UNESCO. (2021). Women in higher education: has the female advantage put an end to gender inequalities, 10 Ağustos 2023 tarihinde https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000377182&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_8d5c31ad-07e0-4f1d-803f_2a170dc5f95%3F_%3D377182eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000377182/PDF/377182eng.pdf#%5B%7B%22num%22%3A66%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22XYZ%22%7D%2C-2%2C792%2C0%5D adresinden erişildi.

YÖK, (2023a). Yükseköğretim istatistikleri (2017-2023 Yılları) , <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

YÖK, (2023b). Öğrenci istatistikleri, <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

YÖK, (2023c). Üniversite istatistikleri, <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

YÖK, (2023d). Öğretim elemanı istatistikleri, <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

YÖK, (2023f). Birim istatistikleri, <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.

YÖK, (2023e). Rektörlerimiz, <https://www.yok.gov.tr/rectorlerimiz/devlet-universitesi-rectorleri> adresinden erişilmiştir.

HEGEL DİYALEKTİĞİNDE OLUMSUZLAMA VURGUSUNA KARŞILIK POZİTİF VAROLUŞU SAVUNMALARI BAKIMINDAN MARX-ENGELS VE NIETZSCHE NASIL İNCELENEBİLİR?

How Can Marx-Engels and Nietzsche Be Analysed in Terms of Their Defence of
Positive Existence Against The Emphasis On Negativity In Hegelian Dialectics?

Aşkın Yücel Seçkin*

Geliş Tarihi / Received : 7 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Eylül 2023

Seçkin, Aşkın Yücel (2023) "Hegel Diyalektiğinde Olumsuzlama Vurgusuna Karşılık Pozitif Varoluşu Savunmaları Bakımından Marx-Engels ve Nietzsche Nasıl İncelenir?" *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 186-200

186

Öz

Felsefe metinleri tarihi içerisinde bir soru önerisi ortaya koymak amacıyla; Marx ve Engels'in canlı insan bireylerinin varlığını, insanlık tarihinin ilk öncülü olarak alıp tüm tarih çalışmalarının insan eyleminden yola çıkması gerektiği iddiası ve Nietzsche'nin soylu ahlakında efendinin kendini olumlayarak ortaya koyma durumu Hegel'in diyalektiğindeki olumsuzlama (*négativité*) vurgusuna karşılık olarak farklı yönlerden pozitif varoluşun savunması olduğu söylenebilir mi sorusunun hangi metinlerle, nasıl ele alınabileceğine dair bir perspektif sunmaya çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Marx, Nietzsche, pozitif varoluş, diyalektik, olumsuzlama

Abstract: In order to propose a question within the history of philosophical texts; Marx and Engels' claim that the existence of living human individuals is the first premise of human history and that all historical studies should start from human action, and Nietzsche's noble morality in which the master posits himself by affirming himself, in contrast to the emphasis on negativity (*négativité*) in Hegel's dialectic, tries to offer a perspective on which texts and how the question of whether it can be said to be the defence of positive existence in different ways can be addressed.

* Dr., askinyucelseckin@gmail.com, Orcid Numarası: 0000-0002-3099-2157
Dr., askinyucelseckin@gmail.com, Orcid Number: 0000-0002-3099-2157

Keywords: Marx, Nietzsche, positive existence, dialectic, negativity

Giriş

Felsefenin başlangıcından -en azından “felsefe” sözcüğünün ilk ortaya çıkışından- bir başka deyişle felsefenin doğum yeri olarak genel kabul gören Antik Yunan’dan günümüze kadar oluşturulmuş eserlerin tamamı düşünüldüğünde devasa bir okyanusun içinde kaybolma hissi olağandır. Bu okyanusun içinden rasgele ya da herhangi bir karşılaşma sonucunda tanışılan düşünürler ve onların eserlerini incelemek de bu okyanusta bir ada bulmak gibi düşünülebilir. Bazı durumlarda bu ada öyle büyük gelir ki sanki dünyanın tamamı o adadan ibaret gibidir; sonra adanın kıyısından yeniden engin okyanus kendini gösterir. Bazı durumlardaysa böyle bir ada bulunmaz; sanki bir tekneyle oradan oraya sürükleniyor gibi olabilir: düşünürden düşünüre, bir eserden başka bir esere... Belirli bir doktrin altında çalışılmıyorsa, tamamen antik limana sığınılmamışsa ya da felsefe yerine sadece felsefe tarihi incelenir hale gelinmemişse; bu kaybolma, sürüklenme ya da bir süreliğine dünyanın tamamı sanılan adanın küçüklüğü ya da okyanusun devasa oluşu karşısındaki hayal kırıklığı hissi, felsefe metinlerini incelerken belirli bir felsefe tarihi okumasının eşliğinde karşılanabilir. Bu belirli felsefe tarihi okuması kadar bir “soru” ortaya koymak da başka bir deyişle bir “pencere açmak” bir “öneri oluşturmak” da bir o kadar önemlidir; zira anahtar işlevi gören bu “soru” olmaksızın felsefe tarihi okumasının kapısı içeriden kilitlidir denebilir. Son çözümlenmede, bu çalışma da temelinde bir “soru” önerisi vermeye çalışır. Bu açıdan ele alındığında, bu çalışma belirli bir felsefe tarihi okuması başlangıcı için bir ipucu (Descartes-Vico karşıtlığı) ve Nietzsche ve Marx’ın ilgili eserlerinden hareketle Hegel diyalektiğindeki olumsuzlama vurgusuna karşılık olarak okunabilmelerine dair bir soru önerisi içerir. Bu anlamda, ilgili sorunun yanıtlanması bu çalışmanın limitlerinin ötesindedir, çok daha kapsamlı bir araştırma gerektirir ve çalışmanın temel motivasyonu da bu kapsamda bir çalışmanın yapılmasına yola açabilecek bir soru önermektir.

Marx ve Engels

Karl Marx’ın (erken dönem) gençlik eserleri arasında listelenmesinin genel kabul gördüğü *1844 El Yazmaları* metninin nirengi noktasının “yabancılaşma” olduğu yorumu kabul edilebilir gözükmektedir. Marx, bu metinde yabancılaşmanın üç türünü ortaya koyar: İnsanın üretimine yabancılaşması, ürettiği ürüne yabancılaşması, insanın türüne (kendine) yabancılaşması... Bununla birlikte metin yayınlanmak üzere hazırlanmadığından yani ismiyle müsemma el yazmalarından oluştuğundan ve bu el yazmalarından aşağı yukarı bir yıl sonra -1846 başlarında- Friedrich Engels ile birlikte oluşturdukları

Alman İdeolojisi metninde çok daha sarıh bir biçimde gözükecek öncülleri içerir. Metinden öncüllerini çıkarabileceğimiz işçi-ürün ilişkisiyle, Hristiyan-fetiş ilişkisi arasında, kapitalist üretim biçimiyle din arasında kurulabilecek analogilerden ilahiyatçı-iktisatçı analogisi bu çalışmanın yapılmasını tetikleyen temel unsurdur. Onlara göre, ilahiyatçının temel uğraşısı, kötülüğün kökeni olarak ilk günah, iktisatçının temel uğraşısıysa mülkiyetin kökeni uğraşması ve kapitalist üretim biçimini “doğal durum” olarak gösterme çabasıdır. Marx, iktisatçıları önce “kapitalist üretim biçimini” doğal durum olarak gösterip daha sonra da “kökendeki durumun” bu olduğunu iddia etmeleriyle eleştirir ve diğer her şeyin bundan kaynaklandığı iddiası üzerine gider. Bir anlamda iktisatçı aslında Hristiyan ahlakını, ilahiyatçı da aslında bir iktisat teorisini kullanır. Marx’ın *1844 El Yazmaları*’nda, *Hegelci Diyalektiğin ve Felsefenin Bir Bütün Olarak Eleştirilmesi*² adlı son bölümünde Genç Hegelciler üzerinden başladığı kapsamlı Hegel eleştirisini, *Alman İdeolojisi* eserinde genişleterek devam ettirirler (1972: 124-149). Daha önce bahsedilen analogi kapsamında, Hegel sistemini de “piyasa ekonomisinin bir olumlaması” olarak ele alır ve iktisatçıları üzerinden eleştirirler.

Alman İdeolojisi eserindeki *Genel Olarak İdeoloji, Özel Olarak Alman İdeolojisi* bölümü, Hegel’i tam olarak aştığını iddia edenlerin aslında Hegel’in sisteminin yalnızca bir yönünü eleştirdiklerini hiçbirinin Hegel’i kapsamlı bir eleştiriye tabi tutmadığını ve bu yönleriyle de aslında Hegel’e bağlı kaldıklarını iddia ederek başlar. Marx ve Engels’e göre, Eski-Hegelciler ile Genç-Hegelciler, her ne kadar eleştiri ve olumlama konusunda farklı olsalar da dinin, kavramların ve tümel bir ilkenin egemenliği konusunda hem fikirlerdir (bir taraf gasp olarak gördüğü bu egemenliğe karşı çıkarken, diğer taraf onu meşru görüp göklere çıkarmaktadır). Genç-Hegelciler yine bağımsız bir varlık olarak ele alınan bilincin ürünleriyle (tasavvurlar, düşünceler, kavramlar vb.) –ki bunlar Hegel’in sisteminde olumlanır- mevcut bilincin yerine insani, eleştirel ya da bencil bir bilinç koyarak sınırlarından kurtulmalarını gerektiğini iddia eden ahlaki bir postulat koyarlar. Marx’a göre ise bu yalnızca yorum değişikliğidir ve hatta tüm bu söylemler bilhassa “söylemlere karşı söylemler” olarak kaldıkları müddetçe koyu bir muhafazakârlığa da işaret etmektedir. Marx bu eleştirisini, “bu filozofların hiçbirinin aklına Alman felsefesi ile Alman gerçekliği arasındaki bağlantıyı, kendi eleştirileri ile kendi maddi çevreleri arasındaki bağlantıyı sormak gelmediğini”³ ifade ederek bitirir (2004: 105; 1968: 44). Marx, kendi hareket noktası olan öncüllerin her şeyden önce gerçek öncüller (ampirik yolla saptanması mümkün) olduğunu iddia eder; bu öncüller “Gerçek bireyler, onların eylemleri ve maddi yaşam koşulları, hem hazır halde bulunanlar

hem de kendi eylemleri tarafından üretilenlerdir” (1968: 45). Canlı insan bireylerinin varlığı, insanlık tarihinin ilk öncülü olmakla beraber tüm tarih çalışmaları da bu bireylerin fiziksel yapısı ve bu yapıdan kaynaklanan doğayla kurdukları ilişkilerden kısacası insan eyleminden yola çıkmak zorundadır.

Nietzsche

Nietzsche, *İyinin Kötünün Ötesinde (Jenseits von Gut und Böse)* adlı eserinde Hristiyan ahlakının ne olduğunu ortaya koyar ve *Ahlağın Soykütüğü Üzerine (Zur Genealogie der Moral)* adlı eserinde ise bu ahlakı eleştirir. Çalışmamızın Nietzsche ile ilgili bölümü şu sorular üzerine yoğunlaşır: “Nietzsche’ye göre ilk neden arama ve bulma girişiminin altında, yani suçun (günahın kökeninde) insanın temelde bir ekonomik yapıya yerleşmesi mi vardır? Suç ve cezanın kökeni günah ve sevabın kökeni basit bir takas ilişkisi midir?”

Ahlağın Soykütüğü Üzerine, evrensel doğru ve yanlış olmadığını, koşullara, kültüre bağlı olarak geliştiği temel iddiasına sahip Paul Rée’nin *Ahlaki Duyguların Kökeni (Der Ursprung der moralischen Empfindungen)* başlıklı eserine karşı olarak yazılır. Ceza, pişmanlık, ahlak ve sorumluluğun kökenleri bu eserin temel konularıdır. Nietzsche, *Ahlağın Soykütüğü Üzerine* (1887) adlı eserini, bu eser hakkında bir yıl sonra yani 1888’de *Wagner Olayı (Der Fall Wagner)* başlıklı eserinde bir notta şöyle bir değerlendirme yapacak kadar önemli görür:

Soylu ahlak” ile “Hristiyan ahlakı” arasındaki karşıtlık ilk kez benim “Ahlakın Soykütüğü” kitabımda öğretilmişti: dini ve ahlaki bilginin tarihinde belki de bundan daha belirleyici bir dönemeç yoktur. Bana ait olanın mihenk taşı olan bu kitap, yalnızca en yüksek fikirli ve en katı ruhlara erişebilme şansına sahiptir: geri kalanlar bunu duymaktan yoksundur. İnsan bugün kimsenin sahip olmadığı şeylere tutkuyla bağlanmalıdır (1988a: 52)...

Nietzsche’de genel olarak rastladığımız kendi metinlerini olumlamanın bir örneği olan bu değerlendirme ve kendi yazınsal geçmişine dair yaklaşımı bir anlamda inşasızlaştırma (dekonstrüksüyon) süreci olarak da görülebilir. Sonuç itibarıyla Nietzsche için *Ahlağın Soykütüğü* eseri bir “mihenk taşı”dır. Önsöz ve üç inceleme yazısından oluşmaktadır. İlki “İyi ve Kötü” “İyi ve Fena” (“Gut und Böse” “Gut und Schlecht”), ikinci inceleme “Suç”, “Vicdan Azabı” ve Benzeri Şeyler (“Schuld”, “schlechtes Gewissen” und Verwandtes), üçüncü inceleme ise “Çileci İdeallerin Anlamı Nedir?” (was

bedeuten asketische Ideale?) başlıklarını taşır ve üç inceleme de temelde Hristiyan ahlakını eleştirmektedir. İlk inceleme efendi, soylu ahlakı ile köle, sürü ahlakını karşılaştırmasını içerir. Dil bilim ve etimolojik yaklaşım ile tarihsel yaklaşımın bir arada kullanılması önerilmektedir. *Schlecht* ve *gut* sözcüklerinin kökeninden yola çıkılır, bunların arasındaki fark soyluların adlandırmasından gelir ve başta ahlaki değer taşımazlar. Birer adlandırmadırlar, tanımdırlar (zengin-fakir, güçlü-güçsüz gibi); güçlü ve özgür olanların mutluluğunu arttıranlar iyi, zayıf ve köle olanlara ait olanlara kötü olarak kabul edilir. İyi ve fena olanın farkı ise; soylulara, efendilere kin besleyen kölelerden, sürüde kaynağını bulur. Her türlü efendilik ve güç olumsuzdur. Alçak gönüllülük, rekabetin, gururun, bağımsızlığın(-ki bunlar günah -) zıttı olarak merhamet ve itaatin, bir gün gelip dünyayı ele geçireceğini ve iyi birer davranış olacak olmaları köle isyanının temel hedefidir ki bu insanlığı; güç ve eylemi, eylemsizliğe, yavanlığa ve insandan uzak bir nihilizme götürmesiyle kültürü harap edendir. İkinci inceleme; suç, vicdan azabı ve cezanın kökenine dairdir; başka bir deyişle kötülüğün kökeni incelenir. Önceleri bunlar da ahlaki değeri taşımazlar. Suç, borca bağlı ve ceza da borcun ödenmesinin garantisi olarak vardır. Köle ahlakının yükselişiyle, bunlar da ahlaki değer taşımaya başlar. Adalet, borca uygun cezaya dönüşür. Günahkâr olma düşüncesi yani vicdan azabı ise zalimliğin engellenmesi için toplumsal olarak ortaya çıkar. Güdülerin introspektif hale gelmesi yani bir çıkış yolu bulamayan güdülere dönüşmesi, bireysel ve özgür bir toplumdaki toplum kurallarına bağlı yaşama doğru evrilir ve Nietzsche'ye göre bu bir hastalıktır. Üçüncü inceleme, çileci ideallerin anlamı; zayıf iradeli olanların özelliği olarak "çilecilik", hayvani güdülerin günah olarak algılanması ve terbiye etmeye çalışmak, sanatçıların çileciliğe eğilimlerinin olmayışı lakin zıttı da olmamaları hakkında ve papazların çileciliğiyle dinsel çileciliğe dairdir. Metnin önsözünde de diğer kısımlarında da olduğu gibi çeşitli filozoflara açık ya da üstü kapalı göndermeler vardır. Kant'ı eleştirdiğini varsayabileceğimiz ironilerle başlar metin : "Biz kendimizi bilmiyoruz, biz bilenler, biz kendimiz, kendimizi bilmiyoruz: iyi bir nedeni var bunun. Hiç aramadık ki kendimizi – nasıl olacaktı da bir gün kendimizi bulacaktık?"⁶ (1988: 247). "Bütün varlığımızın çınlayan on iki çan sesi ve bunu da yanlış sayıyoruz üstelik"⁷ ve ilgili paragraf "bilenler değiliz biz"⁸ diye sonlanır (1988: 247-248). Nietzsche'ye göre ahlaki önyargıların menşei, kendi tarih anlayışını koyduğu (olguların sıralanışı biçiminde bir tarih anlayışı yani sıra her şeyi, bilimi de içine alacak bir tarih anlayışı, kendisinin şeylerin tarihselleştirilmesi olarak tarif ettiği tarih anlayışı) *İnsanca, Pek İnsanca (Menschliches, Allzumenschliches)* eserinde ilk ifadelerini bulurlar. Tarihten, kendimizi yalıtıma hakkımız olmadığını iddia etmektedir Nietzsche ve

bu eserin sorusunu ortaya koyarken kendi çocukluğundan, on üç yaşından bahseder: İyinin ve kötünün kökeninin ne olduğunu açıklamaya çalışır, daha sonra bir miktar tarih ve dil öğrenimi katıp dinsel ve ahlaki önyargıları birbirinden ayırt etmeyi öğrendikten sonra ve tanrıyı yani doğaüstü bir neden aramayı bırakır. Soru o yüzden şöyle form değiştirir: “İnsan hangi koşullar altında kendisi için iyi ve kötü değer yargılarını icat etmiştir ve bunların kendileri nasıl bir değere sahiptir?” (1988: 249-250).

Nietzsche konu ile ilgili olarak felsefe tarihine yaklaşımını açıkça ortaya koyar. Schopenhauer’i bencil olmayan güdülerin değeri konusunda ve “merhamet, inkâr, fedakârlık” değerlerinin daha sonra Schopenhauer için “özü kendinde bulunan değerlere” dönüşmesini olumsuzlar ve merhametin olumlanması yeni ve abartılı bir şey olduğunu, birbirinden epey farklı olduklarını iddia ettiği dört filozofta da (Platon, Spinoza, La Rochefoucauld, Kant) merhametin değersiz bir şey olarak alındığını iddia eder ¹⁰ (1971: 13).

“İnsan hangi koşullar altında kendisi için iyi ve kötü değer yargılarını icat etmiştir ve bunların kendileri nasıl bir değere sahiptir?” sorusundan başlayarak, Nietzsche, ahlak ve ahlaki değerlerin şüphe götürülebilir oluşuna varır. İyi adamın değerinin kötü adamdan yüksek oluşunun şüphe götürmez oluşunu “ya tersi doğruysa ?”¹¹ diye sorarak alaşağı etmeye girişir (1988: 253). İngiliz psikologlarını tarihsel anlayıştan yoksun oldukları gerekçesiyle eleştirmekle işe başlar, düşüncelerinin eski moda filozoflar gibi tarih dışı çizgilerde gezindiğini iddia eder. İngiliz psikologlarının şu iddiasını alıntılıyıp, kıyasıya eleştirir:

İlk başlarda, bencil olmayan eylemler, kendilerine yönelik gerçekleştirildikleri kişiler, yani yararlı oldukları kişiler tarafından övülür ve iyi olarak adlandırılırdı. Daha sonra övgünün bu kökeni unutulmuş ve bencil olmayan eylemler, sırf alışkanlık olarak her zaman iyi olarak övüldükleri için, aynı zamanda iyi olarak algılanmışlardır - sanki kendi içlerinde iyi bir şeymişler gibi¹² (1988: 258).

Nietzsche’nin bu konudaki temel eleştirisi iyinin gerçek yerinin yanlış yerde aranıp bulunmuş olmasıdır. İyi yargısı, iyiliğin gösterildiği yerde sebebini bulmaz. Nietzsche’ye göre sıraladığı zümrelerin (iyi olanlar kendi içlerinde iyiler, aristokrat, güçlü, yüksek pozisyonlu, yüksek düşünceli, kendilerinin ve eylemlerinin iyi olduğunu düşünenler) yararlı ilgilenmeleri için bir sebep yoktur. İyi ve kötünün zıtlığının kökeni, efendilerin, alt zümrelerle (alt, basit

düşünceli, adi ve köylü sınıfı) ilişki kurmasındadır. Efendilerin adlandırma yoluyla bir şeye sahip olmalarıdır, başka bir deyişle “iyi” kelimesinin bencil olmayan eylemlerle bir ilişkisi yoktur. Ayrıca yine bu hipotezde bencil olmayan davranışın yararının, bu davranışın onaylanmasında sebebini bulduğu varsayımı unutulmuştur, iyi kavramının yararlı-amaca uygun oluşunun unutulabilmesine ihtimal vermemektedir Nietzsche. Yine bu konuda, etimolojik yaklaşım Nietzsche’nin yola çıkarken kullandığı ilk yöntemdir. Farklı dillerde “iyi” sözcüğünün nereden geldiği ve bunların aynı kavram dönüşümüne uğradıkları savını tarihsel perspektifle desteklemektedir. İyi, sınıfsal anlamda “asil” “soylu” temel kavramından doğmuştur. İyi, “üstün ruhlu” “seçkin ruhlu” “asil ruhlu” anlamlarına gelir. Buna karşı olarak, “bayağı” “avam” “aşağı” kavramları “fena” kavramına dönüşmüştür. Bu, yaklaşımını Almanca’daki *schlecht* ve ondan türeyen sözcüklerin ilişkileriyle ve diğer etimolojik örneklerini Antik Yunanca, Latince gibi farklı dillerdeki örneklerle de destekler.

Nietzsche’ye göre, ahlakta köle isyanı Yahudilerle birlikte başlar ve iki bin yıllık bir geçmişi vardır ve şu an ortada gözükmemesinin sebebi isyanın zafere ulaşmasıdır yani “Yahudi ters çevirme” olarak andığı “aristokrat=iyi =güzel=mutlu=tanrının hoşlandığı” denkleminin terse çevrilmesinin başarılı olmasıdır:

192

Yalnızca sefil olanlar iyidir, yoksullar, güçsüzler, alçaklar iyidir, acı çekenler, yoksunlar, hastalar, çirkinler de tek dindar, tek tanrısal olanlardır, yalnızca onlar için kutsanma vardır, oysa siz, soylular ve güçlüler, siz sonsuza dek kötü, zalim, şehvet düşkün, doyumsuz, tanrısız, sonsuza dek sefil, lanetli ve lanetlenmiş olacaksınız!¹³ (1988: 267).

Nietzsche’nin temel olarak eleştirdiği Hristiyan ahlakının yani kutsal çarmanın bu ters çevirmedeki rolü Nietzsche’ye göre aslında düşman olmayan Hristiyanlığın amansız bir düşman gibi inkâr edilip tüm dünya gözü önünde çarınha gerilmesidir. Soylu ahlak kendini evetlemekten doğarken; köle ahlakı kendi dışındakine, farklı olana, kendinden olmayana “hayır” diyerek başlar. Hincin yaratıcı hale gelip değer üretmesi ahlaktaki köle isyanını başlatır. Eylem olarak tepki koyamayan ve öç yoluyla kendini kuran bir hınç ilkesidir bu. Dışa yönelmek, kendine dönememek hınç ilkesinin bir özelliğidir ve bu yüzden köle ahlakı sürekli bir karşı dış dünyayı gerektirir, bu ahlakta “eylem” bir tepkidir. “Asil değer biçme tarzında ise durum tam tersidir: kendiliğinden hareket eder ve büyür, sadece kendine daha minnetle, hatta

daha sevinçle evet demek için karşıtı arar”¹⁴ (1988: 267). Nietzsche, burada açıkça Hegel’de efendi-kölenin doğuşuna atıfta bulunmaktadır. Hegel’de iki özbilincin karşılaşması sonucu biri bir değer uğruna biyolojik varlığından vazgeçmeyi göze alır ve efendi olarak konumlanır diğeri ise efendi karşısında köle olur; bu Hegel diyalektiğindeki karşılıklı ilişkidir; Nietzsche burada sıra önceliğini pozitif varoluşa yani efendinin kendini olumlamasına verir; başka bir deyişle köle ahlakıyla soylu ahlakın karşılaştırılmasının özünde kendiliğinden olan ile tepkisel olan bulunmaktadır. Yine yöntemsel olarak soylu olanın yöntemiyle kölenin yöntemi de terstir:

Tıpkı “iyi” temel kavramını önceden ve kendiliğinden, yani kendi kendine oluşturan ve buradan yalnızca kendisi için bir “fena” fikri yaratan soylunun durumunun tam tersinde olduğu gibi! Soylu kökenli bu “fena” ile doymamış nefretin mayalandığı kazandan çıkan bu “kötü” - birincisi sonradan yaratılmış, yan ürün, tamamlayıcı renk, ikincisi ise orijinal, başlangıç, köle ahlakı anlayışındaki gerçek eylem - görünüşte aynı “iyi” kavramına karşıt olan iki sözcük “fena” ve “kötü” ne kadar farklıdır! Ama aynı “iyi” terimi değil: daha ziyade, insanın kendine hıncı ahlakı anlamında kimin aslında “kötü” olduğu sorulsa ya! Tamamıyla kesin bir cevap verelim: tam olarak diğer ahlakın “iyi”sidir bu, tam olarak asil, güçlü, hükümdar olandır. Sadece yeniden renklendirilmiş, sadece yeniden yorumlanmış, sadece hıncın zehirli gözüyle başka bir vehçeye büründürülmüştür¹⁵ (1988: 274).

Böylece, Nietzsche, “iyi ve fena” ve “iyi ve kötü” olmak üzere iki zıt değer çıkarır. “İyinin ve kötünün ötesinde” demenin “iyinin ve fenanın” ötesinde demek olmadığını açık ve net bir biçimde, sınıfsal ve tartışmalı bir biçimde (Yahudiler karşısında Roma olarak) tarihsel olarak ayırır.

İkinci inceleme “Suç”, “Vicdan Azabı” ve Benzeri Şeyler, unutmaya üzerinden söz vermeye değinerek başlar ve altta yatan hipotez ise gelecektir. Söz vermek, “istiyorum” ile “yapacağım” arasında yer alır. Gelenek ahlakının ve sosyal deli gömleğinin de yardımıyla insan hesaplanabilir hale gelmiştir. Nietzsche bunu olumsuzlayarak otonom olanın ve ahlakın birbirini dışlayan terimler olduğunu belirtir. Egemen insanın vicdanı da ona göre söz vermektan doğan sorumluluğun olağanüstü ayrıcalığının farkında olma, bu özgürlüğün bilinci, kendine ve kadere egemen olma güdüye baskın bir güdüye dönüşmüştür. Vicdan fikrinde de tarihsel bir süreç etkindir. Hafıza yalnızca sürekli acı

vereni tutar ve bu anlayışın çok uzun süren bir psikolojik yaklaşımı sonunda, zulmün sonunda, hafızaya beş-altı “yapmayacağım” cümlesi yerleştirilir ve bu hafıza akla kavuşmuş olur. Bütün iyi şeylerin temelinde kan ve zulüm bulunur. Nietzsche açıkça geçmişi bilmeden ve bilmeye niyetli olmadan, ahlak soy kütüğünün çıkarılmasının imkânsız olduğunu iddia eder. Örneğin, “yapmalısın” önermesi borçlu olma fikrinden gelmesinin atlanması vahim bir hatadır. Ahlakın temel kavramlarından biri olan “suç” Almanca *schuld*, *schulden* sözcüğünden gelir yani “borç” kavramından. Cezanın ise hak etmekten bağımsız olabileceği de Nietzsche’ye göre daha önce sorgulanmamıştır:

Şimdi çok kabul edilebilir ve görünüşte çok doğal, çok kaçınılmaz olan ve muhtemelen yeryüzünde adalet duygusunun nasıl ortaya çıktığını açıklamak için kullanılan “suçlu cezayı hak eder, çünkü farklı davranabilirdi” düşüncesi, aslında insan yargısının ve muhakemesinin son derece geç, hatta dahiyane bir biçimdir; her kim bunu başlangıçlara indirirse, eski insan türünün psikolojisiyle kabaca oynamış olur. İnsanlık tarihinin en uzun dönemi boyunca, azmettirici eyleminden sorumlu tutulduğu için, yani yalnızca suçlu tarafın cezalandırılması gerektiği varsayımıyla ceza verilmemiştir: - daha ziyade, tıpkı bugün ebeveynlerin çocuklarını cezalandırdığı gibi, uğranılan zararın öfkesi zarar verenden çıkarılır - ancak bu öfke, her zararın bir şekilde karşılığı olduğu ve zarar verene acı çektirerek de olsa gerçekten ödenebileceği düşüncesiyle kontrol altında tutulur ve değiştirilir. Bu eski, köklü ve belki de artık yok edilemeyen fikir, yani zarar ve acının eşdeğerliği fikri gücünü nereden almıştır? Bunu daha önce ortaya koymuştum: “hak sahibi” kadar eski olan ve alım, satım, takas, ticaret ve değişimin temel biçimlerine geri dönen alacaklı ve borçlu arasındaki sözleşmeye dayalı ilişkide¹⁶ (1988: 298).

Cezadaki amaç söz verene hafıza sağlamaktır ve borcun ödenmesi tatminle ilintidir. Bu yüzden zalimlik ruhsallaştırılmıştır ve zalimliğin tarih boyunca sevinç ve mutluluk yarattığı Nietzsche’ye göre aşikârdır; zalimlik olmadan festival olmaması bu yüzdendir. Tarihte kraliyet düğünlerinde, ulusal festivallerde ya da Grek tanrılarına sunulan şeydir “zulüm”.

“Yapmalısın” emrine geri dönersek, kişisel bir zorunluluk yaratan bu emrin kökeni Nietzsche’ye göre en eski ve özgün olan ilişki mübadele ilişkisindedir.

Satıcı-alıcı, borç veren-borç alan, birey karşısında birey... Nietzsche'ye göre, bu ilişkinin bulunmadığı bir uygarlık olmadığını hatta fiyat biçme, değer atama, benzerleri düşünme, takas yapma insanların ilk düşünceleridir daha da ileri götürürsek düşünmenin kendisidir. Alış ve satış, değerlendiren hayvanın kendisi olarak insanın tarihinde toplumsal örgütlenmenin de öncesine dayanır. Adalet de “her şeyin bir bedeli vardır ve geri ödenebilir” önermesinden uzlaşma ve anlaşma olarak çıkmıştır. Toplumun, toplumda yaşayan birey için, huzur ve güven gibi toplumun ona sağladığı yararları vardır. Suçlu hem bunlardan yoksun bırakılır hem de bunların önemi ona hatırlatılır yani iki kere cezalandırılır. Savaş, tarihteki tüm ceza formlarının kaynağıdır. Yine toplumun gücü arttıkça tekil bireylerin başına gelenler bütüne karşı bir tehlike oluşturmadığı müddetçe umursanmaz olur. Bu da “her şey ödenebilir ve ödenmelidirler” ile başlayan anlaşma olarak ortaya çıkan adaletin kendini ortadan kaldırması anlamına gelir yani hukuk ötesi alan olarak merhamete dönüşmesine. Bu anlamda, devletin kökeni de Nietzsche'ye göre anlaşma değil, iktidardır.

Borçlu ile alacaklı arasındaki ilişki atalarla bir ilişkiye dönüşür yani soya karşı sürekli artan bir borç ilişkisine. Kurban, şölen, tapınak, itaat, kan ve benzerleri bu borcun karşılığıdır ve soy geriye doğru irdelendiğinde soy kurucu olarak tanrıya dönüştürülür, tanrıların kökeni buradadır yani korkuda. Bir işkence aleti olarak tanrıya borçlu olmak vicdan azabının tanrı kavramına sarılmasıdır. Tanrıya karşı bir suç ve ebedi ceza böylece din, “borç” ve “ödev” kavramlarıyla açıklanmış olur.

Sonuç

Nietzsche'nin yaklaşımında, suç ve ceza, günah ve sevap temelini ekonomide bulan ilişkilerdir. Bu ilişki ahlaka, ahlak da dine dönüşmüştür. Dolayısıyla köken arayışı tamamen insan inşasıdır, insan inşa ettiğini “doğal” addeder ve böylece tarih içinde artık doğalmış gibi gözüktür. Marx ve Engels'in de Nietzsche'nin de tarihsel yaklaşımının önemli hedeflerinden biri “doğalcı anlayışın” çözümlenmesidir ve bu konuda benzer sonuçlar çıkarırlar. Nietzsche'nin üç incelemesi de yani köle ahlakı, değerlerin içe dönüşü, çileci fikirler incelemeleri; temelde bunları reddetmekten ya da inkârdan çok bunların insan inşası olduğu iddiası üzerine gitmiştir denilebilir, Marx ile bir anlamda kökensel ortaklığın kurulabileceği yorumu da buradan çıkarılabilir. Felsefe tarihi perspektifinde eğer hakikatin bulunan bir şey mi yoksa kurulan, inşa edilen bir şey mi olduğu konusunda ki iki radikal görüşten yani Giambattista Vico-René Descartes karşıtlığında; iki yaklaşım da Vico'ya yakın yorumlanabilir yani son çözümlenmede düşünürlerin hakikatin temelde

insan inşası olduğu iddiasında oldukları söylenebilir... Sonuç olarak, Marx ve Engels, canlı insan bireylerinin varlığını, insanlık tarihinin ilk öncülü olarak alıp tüm tarih çalışmalarının insan eyleminden yola çıkması gerektiğini ortaya koyarken ve Nietzsche, soylu ahlakında efendinin kendini olumlayarak ortaya koymasında (köle ahlakında ki gibi bir dışta olana ihtiyaç duymadan) Hegel diyalektiğindeki olumsuzlamaya¹⁷ (Inwood, 1992: 199) karşılık farklı yönlerden pozitif varoluşu savunmuşlar mıdır sorusu daha kapsamlı bir çalışma için önerilebilir.

DİPNOTLAR

- 1 Bu konuda genel kabul gören anlayış 1846'ya kadar olan eserlerin erken dönem çalışmaları olarak kabul eder. Yine 1848'e kadar olanları da dâhil etmek mümkündür.
- 2 Bilhassa bu bölümün Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* eseriyle beraber değerlendirilmesi elzem gözükmektedir.
- 3 Keinem von diesen Philosophen ist es eingefallen, nach dem Zusammenhange der deutschen philosophie mit der deutschen Wirklichkeit, nach dem Zusammenhange ihrer Kritik mit ihrer eignen materiellen Umgebung zu fragen. Bkz. Marx/Engels (2004: 105)
Il n'est venu à l'idée d'aucun de ces philosophes de se demander quel était le lien entre la philosophie allemande et la réalité allemande, le lien entre leur critique et leur propre milieu matériel. Bkz. Marx/Engels (1968: 44)
- 4 Ce sont les individus réels, leur action et leurs conditions d'existence matérielles, celles qu'ils ont trouvées toutes prêtes, comme aussi celles qui sont nées de leur propre action. Bkz. Marx/Engels (1968: 45)
Es sind die wirklichen Individuen, ihre Aktion & ihre materiellen Lebensbedingungen, sowohl die vorgefundenen wie die durch ihre eigne Aktion erzeugten.
Karl Marx, Friedrich Engels, Joseph Weydemeyer, *Marx-Engels-Jahrbuch* 2003..., s. 107.
- 5 Ce sont les individus réels, leur action et leurs conditions d'existence matérielles, celles qu'ils ont trouvées toutes prêtes, comme aussi celles qui sont nées de leur propre action. Bkz. Marx/Engels (1968: 45)
Es sind die wirklichen Individuen, ihre Aktion & ihre materiellen Lebensbedingungen, sowohl die vorgefundenen wie die durch ihre eigne Aktion erzeugten.

Karl Marx, Friedrich Engels, Joseph Weydemeyer, Marx-Engels-Jahrbuch 2003..., s. 107.

- 6 Wir sind uns unbekannt, wir Erkennenden, wir selbst uns selbst: das hat seinen guten Grund. Wir haben nie nach uns gesucht. Bkz Nietzsche (1988: 247)
- 7 alle die zitternden zwölf Glockensdiläge unsres Erlebnisses, unsres Lebens, unsres Seins— ach! und erzählen uns dabei... Bkz Nietzsche (1988: 247)
- 8 für uns sind wir keine „Erkennenden“. Bkz Nietzsche (1988: 248)
- 9 unter welchen Bedingungen erfand sich der Mensch jene Werthurtheile gut und böse? und welchen Werth haben sie selbst? Bkz Nietzsche (1988: 249-250)
- 10 Nietzsche, felsefe tarihinden biri birinden farklı dört düşünür olduklarını belirttiği bu dört düşünürün adlarını sıralar ve merhameti aşağılama konusunda hem fikir olduklarını ileri sürer. Bkz Nietzsche (1971: 13)
- 11 « wenn das Umgekehrte die Wahrheit wäre » ? Bkz Nietzsche (1988: 253)
- 12 Man hat ursprünglich unegoistische Handlungen von Seiten Derer gelobt und gut genannt, denen sie erwiesen wurden, also denen sie nützlich waren; später hat man diesen Ursprung des Lobes vergessen und die unegoistischen Handlungen einfach, weil sie gewohnheitsmässig immer als gut gelobt wurden, auch als gut empfunden — wie als ob sie an sich etwas Gutes wären. Bkz Nietzsche (1988: 258)
- 13 die Elenden sind allein die Guten, die Armen, Ohnmächtigen, Niedrigen sind allein die Guten, die Leidenden, Entbehrenden, Kranken, Hässlichen sind auch die einzig Frommen, die einzig Gottseligen, für sie allein giebt es Seligkeit, —dagegen ihr, ihr Vornehmen und Gewaltigen, ihr seid in alle Ewigkeit die Bösen, die Grausamen, die Lüsternen, die Unersättlichen, die Gottlosen, ihr werdet audi ewig die Unseligen, Verfluchten und Verdammten sein! Bkz Nietzsche (1988: 267)
- 14 Das Umgekehrte ist bei der vornehmen Werthungsweise der Fall: sie agirt und wächst spontan, sie sudit ihren Gegensatz nur auf, um zu sich selber

nodi dankbarer, noch frohlockender Ja zu sagen. Bkz Nietzsche (1988: 267)

15 Gerade umgekehrt also wie bei dem Vornehmen, der den Grundbegriff „gut“ voraus und spontan, nämlich von sich aus concipirt und von da aus erst eine Vorstellung von „schlecht“ sich schafft! Dies „schlecht“ vornehmen Ursprungs und jenes „böse“ aus dem Braukessel des ungesättigten Hasses — das erste eine Nachschöpfung, ein Nebenher, eine Complementärfarbe, das zweite dagegen das Original, der Anfang, die eigentliche That in der Conception einer Sklaven-Moral — wie verschieden stehen die beiden scheinbar demselben Begriff „gut“ entgegengestellten Worte „schlecht“ und „böse“ da! Aber es ist nicht derselbe Begriff „gut“: vielmehr frage man sich dodi,wer eigentlich „böse“ ist, im Sinne der Moral des Ressentiment. In aller Strenge geantwortet: eben der „Gute“ der andren Moral, eben der Vornehme, der Mäditige, der Herrschende, nur umgefärbt, nur umgedeutet, nur umgesehn durch das Giftauge des Ressentiment. Bkz Nietzsche (1988: 274)

16 Jener jetzt so wohlfeile und scheinbar so natürliche, so unvermeidliche Gedanke, der wohl gar zur Erklärung, wie überhaupt das Gerechtigkeitsgefühl auf Erden zu Stande gekommen ist, hat erhalten müssen, „der Verbrecher verdient Strafe, weil er hätte anders handeln können“ ist thatsächlich eine überaus spät erreichte, ja raffinirte Form des menschlichen Urtheilens und Schliessens; wer sie in die Anfänge verlegt, vergreift sich mit groben Fingern an der Psychologie der älteren Menschheit. Es ist die längste Zeit der menschlichen Geschichte hindurch durchaus nicht gestraft worden, weil man den Ubelanstifter für seine That verantwortlich machte, also nicht unter der Voraussetzung, dass nur der Schuldige zu strafen sei: — vielmehr, so wie jetzt noch Eltern ihre Kinder strafen, aus Zorn über einen erlittenen Schaden, der sich am Schädiger auslässt, — dieser Zorn aber in Schranken gehalten und modifizirt durch die Idee, dass jeder Schaden irgend worin sein Äquivalent habe und wirklich abgezahlt werden könne, sei es selbst durch einen Schmerz des Schädigers. Woher diese uralte, tiefgewurzelte, vielleicht jetzt nicht mehr ausrottbare Idee ihre Macht genommen hat, die Idee einer Äquivalenz von Schaden und Schmerz? Ich habe es bereits verrathen: in dem Vertragsverhältniss zwischen Gläubiger und Schuldner, das so alt ist als es überhaupt „Rechtssubjekte“ giebt und seinerseits wieder auf die Grundformen von Kauf, Verkauf, Tausch, Handel und Wandel zurückweist. Bkz Nietzsche (1988: 298)

17 *Negation* sözcüğünün Almancası asıl olarak *Verneinung* sözcüğüdür. (*verneinen* kelimesinden gelir. *Verneinen* sözcüğünün karşılığı bir soruya “hayır” (*nein*) cevabı vermek ya da bir iddiaya karşı çıkmak ya da onu reddetmektir.) Bu kelimenin karşıt anlamlısı *Bejahung* (*affirmation*) sözcüğüdür (*bejahen* kelimesinden gelir. *Bejahen* sözcüğünün karşılığı bir soruya “evet”(ja) cevabı vermek ya da iddiayı onaylamaktır.) Ama Hegel daha çok *negation* sözcüğünü, (latince *negare*, reddetmekten gelir), tercih ederek *negieren* (olumsuzlamak), *negativ* sıfatını, (*das*) *negative* ismini [sıfat isim] ve *negativität* ismini kullanır. Bunlar *realität* kavramı, *affirmation* ve *affirmativ* ile ve *position* (nadiren kullanılır), *positiv* ve *positivität* ile karşıtlık içindedir. (*Positivität* çoğu zaman ve *positiv* bazen, *negivität* ve *negativ* ile değil, *rational* (akılsal) ve *natural* (doğal) ile karşıtlık içindedir ve bir şeyin büsbütün varoluşunu ifade eder. Örneğin hukuk ya da bir din - rasyonalitelerinden bağımsız olarak) Hegelci olmayan felsefede *negation* kavramının farklı kullanımları vardır. Öncelikle negatif olana uygulanır. Bkz. Inwood (1992: 199) Son çözümlemede Hegel, negatif kavramını değilleme, olumsuzlama, tezat, karşıtlık, çelişkiyi vs... kapsayacak şekilde bütün bir ifade olarak kullanmaktadır ve ilk olarak kavram kendisine uygulanır yani olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak. Bu konudaki tarihsel tartışmalar için bkz. Van Ree (2000) ve Gerratana (1977).

KAYNAKÇA

- Gerratana, Valentino (1977), “Althusser and Stalinism”, *New Left Review* , (No. 101-102): 110-121.
- Inwood, Michael (1992) *A Hegel Dictionary* Blackwell Philosopher Dictionaries, (Oxford : Blackwell Publishing Ltd.)
- Marx, Karl (1972), *Manuscripts de 1844*, (Paris : Editions Sociales), (Çev. Emile Bottigelli).
- Marx, Karl / Engels, Friedrich (1968), *L'idéologie Allemande*, (Paris: Éditions Sociales) (Çev. Henri Auger, Gilbert Badia, Jean Baudrillard, Renée Cartelle,).
- Marx, Karl / Engels, Friedrich (2004), *Marx-Engels-Jahrbuch 2003*, *Die Deutsche Ideologie : Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu « I. Feuerbach » und « II. Sankt Bruno »*, (Berlin : Akademie Verlag) (Ed. Joseph Weydemeyer).

Nietzsche, Friedrich (1971) *La généalogie de la morale*, (Paris : Gallimard)
(çev. Isabelle Hildenbrand ve Jean Gratiën).

Nietzsche, Friedrich (1988), *Sämtliche Werke Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden, Jenseits von Gut und Böse, Zur Genealogie der Moral*, Cilt 5, (Berlin : De Gruyter).

Nietzsche, Friedrich (1988a), *Sämtliche Werke Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden, Der Fall Wagner. Götzen-Dämmerung. Der Antichrist - Ecce homo - Dionysos-Dithyramben. Nietzsche contra Wagner*, Cilt 6, (Berlin : De Gruyter).

van Ree, Erik (2000), “Stalin as a Marxist Philosopher”, *Studies in East-European thought* (Vol 52 : No. 4), 259-308.

HEGEL DİYALEKTİĞİNDE OLUMSUZLAMA VURGUSUNA KARŞILIK POZİTİF VAROLUŞU SAVUNMALARI BAKIMINDAN MARX-ENGELS VE NIETZSCHE NASIL İNCELENEBİLİR?

How Can Marx-Engels and Nietzsche Be Analysed in Terms of Their Defence of Positive Existence Against The Emphasis On Negativity In Hegelian Dialectics?

Aşkın Yücel Seçkin*

Geliş Tarihi / Received : 7 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Eylül 2023

Seçkin, Aşkın Yücel (2023) "Hegel Diyalektiğinde Olumsuzlama Vurgusuna Karşılık Pozitif Varoluşu Savunmaları Bakımından Marx-Engels ve Nietzsche Nasıl İncelenir?" *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 186-200

186

Öz

Felsefe metinleri tarihi içerisinde bir soru önerisi ortaya koymak amacıyla; Marx ve Engels'in canlı insan bireylerinin varlığını, insanlık tarihinin ilk öncülü olarak alıp tüm tarih çalışmalarının insan eyleminden yola çıkması gerektiği iddiası ve Nietzsche'nin soylu ahlakında efendinin kendini olumlayarak ortaya koyma durumu Hegel'in diyalektiğindeki olumsuzlama (*négativité*) vurgusuna karşılık olarak farklı yönlerden pozitif varoluşun savunması olduğu söylenebilir mi sorusunun hangi metinlerle, nasıl ele alınabileceğine dair bir perspektif sunmaya çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Marx, Nietzsche, pozitif varoluş, diyalektik, olumsuzlama

Abstract: In order to propose a question within the history of philosophical texts; Marx and Engels' claim that the existence of living human individuals is the first premise of human history and that all historical studies should start from human action, and Nietzsche's noble morality in which the master posits himself by affirming himself, in contrast to the emphasis on negativity (*négativité*) in Hegel's dialectic, tries to offer a perspective on which texts and how the question of whether it can be said to be the defence of positive existence in different ways can be addressed.

* Dr., askinyucelseckin@gmail.com, Orcid Numarası: 0000-0002-3099-2157
Dr., askinyucelseckin@gmail.com, Orcid Number: 0000-0002-3099-2157

Keywords: Marx, Nietzsche, positive existence, dialectic, negativity

Giriş

Felsefenin başlangıcından -en azından “felsefe” sözcüğünün ilk ortaya çıkışından- bir başka deyişle felsefenin doğum yeri olarak genel kabul gören Antik Yunan’dan günümüze kadar oluşturulmuş eserlerin tamamı düşünüldüğünde devasa bir okyanusun içinde kaybolma hissi olağandır. Bu okyanusun içinden rasgele ya da herhangi bir karşılaşma sonucunda tanışılan düşünürler ve onların eserlerini incelemek de bu okyanusta bir ada bulmak gibi düşünülebilir. Bazı durumlarda bu ada öyle büyük gelir ki sanki dünyanın tamamı o adadan ibaret gibidir; sonra adanın kıyısından yeniden engin okyanus kendini gösterir. Bazı durumlardaysa böyle bir ada bulunmaz; sanki bir tekneyle oradan oraya sürükleniyor gibi olabilir: düşünürden düşünüre, bir eserden başka bir esere... Belirli bir doktrin altında çalışılmıyorsa, tamamen antik limana sığınılmamışsa ya da felsefe yerine sadece felsefe tarihi incelenir hale gelinmemişse; bu kaybolma, sürüklenme ya da bir süreliğine dünyanın tamamı sanılan adanın küçüklüğü ya da okyanusun devasa oluşu karşısındaki hayal kırıklığı hissi, felsefe metinlerini incelerken belirli bir felsefe tarihi okumasının eşliğinde karşılanabilir. Bu belirli felsefe tarihi okuması kadar bir “soru” ortaya koymak da başka bir deyişle bir “pencere açmak” bir “öneri oluşturmak” da bir o kadar önemlidir; zira anahtar işlevi gören bu “soru” olmaksızın felsefe tarihi okumasının kapısı içeriden kilitlidir denebilir. Son çözümlemede, bu çalışma da temelinde bir “soru” önerisi vermeye çalışır. Bu açıdan ele alındığında, bu çalışma belirli bir felsefe tarihi okuması başlangıcı için bir ipucu (Descartes-Vico karşıtlığı) ve Nietzsche ve Marx’ın ilgili eserlerinden hareketle Hegel diyalektiğindeki olumsuzlama vurgusuna karşılık olarak okunabilmelerine dair bir soru önerisi içerir. Bu anlamda, ilgili sorunun yanıtlanması bu çalışmanın limitlerinin ötesindedir, çok daha kapsamlı bir araştırma gerektirir ve çalışmanın temel motivasyonu da bu kapsamda bir çalışmanın yapılmasına yola açabilecek bir soru önermektir.

Marx ve Engels

Karl Marx’ın (erken dönem) gençlik eserleri arasında listelenmesinin genel kabul gördüğü *1844 El Yazmaları* metninin nirengi noktasının “yabancılaşma” olduğu yorumu kabul edilebilir gözükmektedir. Marx, bu metinde yabancılaşmanın üç türünü ortaya koyar: İnsanın üretimine yabancılaşması, ürettiği ürüne yabancılaşması, insanın türüne (kendine) yabancılaşması... Bununla birlikte metin yayınlanmak üzere hazırlanmadığından yani ismiyle müsemma el yazmalarından oluştuğundan ve bu el yazmalarından aşağı yukarı bir yıl sonra -1846 başlarında- Friedrich Engels ile birlikte oluşturdukları

Alman İdeolojisi metninde çok daha sarıh bir biçimde gözükecek öncülleri içerir. Metinden öncüllerini çıkarabileceğimiz işçi-ürün ilişkisiyle, Hristiyan-fetiş ilişkisi arasında, kapitalist üretim biçimiyle din arasında kurulabilecek analogilerden ilahiyatçı-iktisatçı analogisi bu çalışmanın yapılmasını tetikleyen temel unsurdur. Onlara göre, ilahiyatçının temel uğraşı, kötülüğün kökeni olarak ilk günah, iktisatçının temel uğraşıysa mülkiyetin kökeni uğraşması ve kapitalist üretim biçimini “doğal durum” olarak gösterme çabasıdır. Marx, iktisatçıları önce “kapitalist üretim biçimini” doğal durum olarak gösterip daha sonra da “kökendeki durumun” bu olduğunu iddia etmeleriyle eleştirir ve diğer her şeyin bundan kaynaklandığı iddiası üzerine gider. Bir anlamda iktisatçı aslında Hristiyan ahlakını, ilahiyatçı da aslında bir iktisat teorisini kullanır. Marx’ın 1844 *El Yazmaları*’nda, *Hegelci Diyalektiğin ve Felsefenin Bir Bütün Olarak Eleştirilmesi*² adlı son bölümünde Genç Hegelciler üzerinden başladığı kapsamlı Hegel eleştirisini, *Alman İdeolojisi* eserinde genişleterek devam ettirirler (1972: 124-149). Daha önce bahsedilen analogi kapsamında, Hegel sistemini de “piyasa ekonomisinin bir olumlaması” olarak ele alır ve iktisatçılar üzerinden eleştirirler.

Alman İdeolojisi eserindeki *Genel Olarak İdeoloji, Özel Olarak Alman İdeolojisi* bölümü, Hegel’i tam olarak aştığını iddia edenlerin aslında Hegel’in sisteminin yalnızca bir yönünü eleştirdiklerini hiçbirinin Hegel’i kapsamlı bir eleştiriye tabi tutmadığını ve bu yönleriyle de aslında Hegel’e bağlı kaldıklarını iddia ederek başlar. Marx ve Engels’e göre, Eski-Hegelciler ile Genç-Hegelciler, her ne kadar eleştiri ve olumlama konusunda farklı olsalar da dinin, kavramların ve tümel bir ilkenin egemenliği konusunda hem fikirlerdir (bir taraf gasp olarak gördüğü bu egemenliğe karşı çıkarken, diğer taraf onu meşru görüp göklere çıkarmaktadır). Genç-Hegelciler yine bağımsız bir varlık olarak ele alınan bilincin ürünleriyle (tasavvurlar, düşünceler, kavramlar vb.) –ki bunlar Hegel’in sisteminde olumlanır- mevcut bilincin yerine insani, eleştirel ya da bencil bir bilinç koyarak sınırlarından kurtulmalarını gerektiğini iddia eden ahlaki bir postulat koyarlar. Marx’a göre ise bu yalnızca yorum değişikliğidir ve hatta tüm bu söylemler bilhassa “söylemlere karşı söylemler” olarak kaldıkları müddetçe koyu bir muhafazakârlığa da işaret etmektedir. Marx bu eleştirisini, “bu filozofların hiçbirinin aklına Alman felsefesi ile Alman gerçekliği arasındaki bağlantıyı, kendi eleştirileri ile kendi maddi çevreleri arasındaki bağlantıyı sormak gelmediğini”³ ifade ederek bitirir (2004: 105; 1968: 44). Marx, kendi hareket noktası olan öncüllerin her şeyden önce gerçek öncüller (ampirik yolla saptanması mümkün) olduğunu iddia eder; bu öncüller “Gerçek bireyler, onların eylemleri ve maddi yaşam koşulları, hem hazır halde bulunanlar

hem de kendi eylemleri tarafından üretilenlerdir” (1968: 45). Canlı insan bireylerinin varlığı, insanlık tarihinin ilk öncülü olmakla beraber tüm tarih çalışmaları da bu bireylerin fiziksel yapısı ve bu yapıdan kaynaklanan doğayla kurdukları ilişkilerden kısacası insan eyleminden yola çıkmak zorundadır.

Nietzsche

Nietzsche, *İyinin Kötünün Ötesinde (Jenseits von Gut und Böse)* adlı eserinde Hristiyan ahlakının ne olduğunu ortaya koyar ve *Ahlağın Soykütüğü Üzerine (Zur Genealogie der Moral)* adlı eserinde ise bu ahlakı eleştirir. Çalışmamızın Nietzsche ile ilgili bölümü şu sorular üzerine yoğunlaşır: “Nietzsche’ye göre ilk neden arama ve bulma girişiminin altında, yani suçun (günahın kökeninde) insanın temelde bir ekonomik yapıya yerleşmesi mi vardır? Suç ve cezanın kökeni günah ve sevabın kökeni basit bir takas ilişkisi midir?”

Ahlağın Soykütüğü Üzerine, evrensel doğru ve yanlış olmadığını, koşullara, kültüre bağlı olarak geliştiği temel iddiasına sahip Paul Rée’nin *Ahlaki Duyguların Kökeni (Der Ursprung der moralischen Empfindungen)* başlıklı eserine karşı olarak yazılır. Ceza, pişmanlık, ahlak ve sorumluluğun kökenleri bu eserin temel konularıdır. Nietzsche, *Ahlağın Soykütüğü Üzerine* (1887) adlı eserini, bu eser hakkında bir yıl sonra yani 1888’de *Wagner Olayı (Der Fall Wagner)* başlıklı eserinde bir notta şöyle bir değerlendirme yapacak kadar önemli görür:

Soylu ahlak” ile “Hristiyan ahlakı” arasındaki karşıtlık ilk kez benim “Ahlakın Soykütüğü” kitabımda öğretilmişti: dini ve ahlaki bilginin tarihinde belki de bundan daha belirleyici bir dönemeç yoktur. Bana ait olanın mihenk taşı olan bu kitap, yalnızca en yüksek fikirli ve en katı ruhlara erişebilme şansına sahiptir: geri kalanlar bunu duymaktan yoksundur. İnsan bugün kimsenin sahip olmadığı şeylere tutkuyla bağlanmalıdır (1988a: 52)...

Nietzsche’de genel olarak rastladığımız kendi metinlerini olumlamanın bir örneği olan bu değerlendirme ve kendi yazınsal geçmişine dair yaklaşımı bir anlamda inşasızlaştırma (dekonstrüksiyon) süreci olarak da görülebilir. Sonuç itibarıyla Nietzsche için *Ahlağın Soykütüğü* eseri bir “mihenk taşı”dır. Önsöz ve üç inceleme yazısından oluşmaktadır. İlki “*İyi ve Kötü*” “*İyi ve Fena*” (“*Gut und Böse*” “*Gut und Schlecht*”), ikinci inceleme “*Suç*”, “*Vicdan Azabı*” ve *Benzeri Şeyler* (“*Schuld*”, “*schlechtes Gewissen*” und *Verwandtes*), üçüncü inceleme ise “*Çileci İdeallerin Anlamı Nedir?*” (*was*

bedeuten asketische Ideale?) başlıklarını taşır ve üç inceleme de temelde Hristiyan ahlakını eleştirmektedir. İlk inceleme efendi, soylu ahlakı ile köle, sürü ahlakını karşılaştırmasını içerir. Dil bilim ve etimolojik yaklaşım ile tarihsel yaklaşımın bir arada kullanılması önerilmektedir. *Schlecht* ve *gut* sözcüklerinin kökeninden yola çıkılır, bunların arasındaki fark soyluların adlandırmasından gelir ve başta ahlaki değer taşımazlar. Birer adlandırmadırlar, tanımdırlar (zengin-fakir, güçlü-güçsüz gibi); güçlü ve özgür olanların mutluluğunu arttıranlar iyi, zayıf ve köle olanlara ait olanlara kötü olarak kabul edilir. İyi ve fena olanın farkı ise; soylulara, efendilere kin besleyen kölelerden, sürüde kaynağını bulur. Her türlü efendilik ve güç olumsuzdur. Alçak gönüllülük, rekabetin, gururun, bağımsızlığın(-ki bunlar günah -) zıttı olarak merhamet ve itaatin, bir gün gelip dünyayı ele geçireceğini ve iyi birer davranış olacak olmaları köle isyanının temel hedefidir ki bu insanlığı; güç ve eylemi, eylemsizliğe, yavanlığa ve insandan uzak bir nihilizme götürmesiyle kültürü harap edendir. İkinci inceleme; suç, vicdan azabı ve cezanın kökenine dairdir; başka bir deyişle kötülüğün kökeni incelenir. Önceleri bunlar da ahlaki değeri taşımazlar. Suç, borca bağlı ve ceza da borcun ödenmesinin garantisi olarak vardır. Köle ahlakının yükselişiyle, bunlar da ahlaki değer taşımaya başlar. Adalet, borca uygun cezaya dönüşür. Günahkâr olma düşüncesi yani vicdan azabı ise zalimliğin engellenmesi için toplumsal olarak ortaya çıkar. Güdülerin introspektif hale gelmesi yani bir çıkış yolu bulamayan güdülere dönüşmesi, bireysel ve özgür bir toplumdaki, toplum kurallarına bağlı yaşama doğru evrilir ve Nietzsche'ye göre bu bir hastalıktır. Üçüncü inceleme, çileci ideallerin anlamı; zayıf iradeli olanların özelliği olarak "çilecilik", hayvani güdülerin günah olarak algılanması ve terbiye etmeye çalışmak, sanatçıların çileciliğe eğilimlerinin olmayışı lakin zıttı da olmamaları hakkında ve papazların çileciliğiyle dinsel çileciliğe dairdir. Metnin önsözünde de diğer kısımlarında da olduğu gibi çeşitli filozoflara açık ya da üstü kapalı göndermeler vardır. Kant'ı eleştirdiğini varsayabileceğimiz ironilerle başlar metin : "Biz kendimizi bilmiyoruz, biz bilenler, biz kendimiz, kendimizi bilmiyoruz: iyi bir nedeni var bunun. Hiç aramadık ki kendimizi – nasıl olacaktı da bir gün kendimizi bulacaktık?"⁶ (1988: 247). "Bütün varlığımızın çınlayan on iki çan sesi ve bunu da yanlış sayıyoruz üstelik"⁷ ve ilgili paragraf "bilenler değiliz biz"⁸ diye sonlanır (1988: 247-248). Nietzsche'ye göre ahlaki önyargıların menşei, kendi tarih anlayışını koyduğu (olguların sıralanışı biçiminde bir tarih anlayışı yani sıra her şeyi, bilimi de içine alacak bir tarih anlayışı, kendisinin şeylerin tarihselleştirilmesi olarak tarif ettiği tarih anlayışı) *İnsanca, Pek İnsanca (Menschliches, Allzumenschliches)* eserinde ilk ifadelerini bulurlar. Tarihten, kendimizi yalıtıma hakkımız olmadığını iddia etmektedir Nietzsche ve

bu eserin sorusunu ortaya koyarken kendi çocukluğundan, on üç yaşından bahseder: İyinin ve kötünün kökeninin ne olduğunu açıklamaya çalışır, daha sonra bir miktar tarih ve dil öğrenimi katıp dinsel ve ahlaki önyargıları birbirinden ayırt etmeyi öğrendikten sonra ve tanrıyı yani doğaüstü bir neden aramayı bırakır. Soru o yüzden şöyle form değiştirir: “İnsan hangi koşullar altında kendisi için iyi ve kötü değer yargılarını icat etmiştir ve bunların kendileri nasıl bir değere sahiptir?”⁹ (1988: 249-250).

Nietzsche konu ile ilgili olarak felsefe tarihine yaklaşımını açıkça ortaya koyar. Schopenhauer’i bencil olmayan güdülerin değeri konusunda ve “merhamet, inkâr, fedakârlık” değerlerinin daha sonra Schopenhauer için “özü kendinde bulunan değerlere” dönüşmesini olumsuzlar ve merhametin olumlanmasının yeni ve abartılı bir şey olduğunu, birbirinden epey farklı olduklarını iddia ettiği dört filozofta da (Platon, Spinoza, La Rochefoucauld, Kant) merhametin değersiz bir şey olarak alındığını iddia eder¹⁰ (1971: 13).

“İnsan hangi koşullar altında kendisi için iyi ve kötü değer yargılarını icat etmiştir ve bunların kendileri nasıl bir değere sahiptir?” sorusundan başlayarak, Nietzsche, ahlak ve ahlaki değerlerin şüphe götürülebilir oluşuna varır. İyi adamın değerinin kötü adamdan yüksek oluşunun şüphe götürmez oluşunu “ya tersi doğruysa ?”¹¹ diye sorarak alaşağı etmeye girişir (1988: 253). İngiliz psikologlarını tarihsel anlayıştan yoksun oldukları gerekçesiyle eleştirmekle işe başlar, düşüncelerinin eski moda filozoflar gibi tarih dışı çizgilerde gezindiğini iddia eder. İngiliz psikologlarının şu iddiasını alıntılıyıp, kıyasıya eleştirir:

İlk başlarda, bencil olmayan eylemler, kendilerine yönelik gerçekleştirildikleri kişiler, yani yararlı oldukları kişiler tarafından övülür ve iyi olarak adlandırılırdı. Daha sonra övgünün bu kökeni unutulmuş ve bencil olmayan eylemler, sırf alışkanlık olarak her zaman iyi olarak övüldükleri için, aynı zamanda iyi olarak algılanmışlardır - sanki kendi içlerinde iyi bir şeymişler gibi¹² (1988: 258).

Nietzsche’nin bu konudaki temel eleştirisi iyinin gerçek yerinin yanlış yerde aranıp bulunmuş olmasıdır. İyi yargısı, iyiliğin gösterildiği yerde sebebini bulmaz. Nietzsche’ye göre sıraladığı zümrelerin (iyi olanlar kendi içlerinde iyiler, aristokrat, güçlü, yüksek pozisyonlu, yüksek düşünceli, kendilerinin ve eylemlerinin iyi olduğunu düşünenler) yararlı ilgilenmeleri için bir sebep yoktur. İyi ve kötünün zıtlığının kökeni, efendilerin, alt zümrelerle (alt, basit

düşünceli, adi ve köylü sınıfı) ilişki kurmasındadır. Efendilerin adlandırma yoluyla bir şeye sahip olmalarıdır, başka bir deyişle “iyi” kelimesinin bencil olmayan eylemlerle bir ilişkisi yoktur. Ayrıca yine bu hipotezde bencil olmayan davranışın yararının, bu davranışın onaylanmasında sebebini bulduğu varsayımı unutulmuştur, iyi kavramının yararlı-amaca uygun oluşunun unutulabilmesine ihtimal vermemektedir Nietzsche. Yine bu konuda, etimolojik yaklaşım Nietzsche’nin yola çıkarken kullandığı ilk yöntemdir. Farklı dillerde “iyi” sözcüğünün nereden geldiği ve bunların aynı kavram dönüşümüne uğradıkları savını tarihsel perspektifle desteklemektedir. İyi, sınıfsal anlamda “asil” “soylu” temel kavramından doğmuştur. İyi, “üstün ruhlu” “seçkin ruhlu” “asil ruhlu” anlamlarına gelir. Buna karşı olarak, “bayağı” “avam” “aşağı” kavramları “fena” kavramına dönüşmüştür. Bu, yaklaşımını Almanca’daki *schlecht* ve ondan türeyen sözcüklerin ilişkileriyle ve diğer etimolojik örneklerini Antik Yunanca, Latince gibi farklı dillerdeki örneklerle de destekler.

Nietzsche’ye göre, ahlakta köle isyanı Yahudilerle birlikte başlar ve iki bin yıllık bir geçmişi vardır ve şu an ortada gözükmemesinin sebebi isyanın zafere ulaşmasıdır yani “Yahudi ters çevirme” olarak andığı “aristokrat=iyi =güzel=mutlu=tanrının hoşlandığı” denkleminin terse çevrilmesinin başarılı olmasıdır:

Yalnızca sefil olanlar iyidir, yoksullar, güçsüzler, alçaklar iyidir, acı çekenler, yoksunlar, hastalar, çirkinler de tek dindar, tek tanrısal olanlardır, yalnızca onlar için kutsanma vardır, oysa siz, soylular ve güçlüler, siz sonsuza dek kötü, zalim, şehvet düşkün, doyumsuz, tanrısızsınız, sonsuza dek sefil, lanetli ve lanetlenmiş olacaksınız!¹³ (1988: 267).

Nietzsche’nin temel olarak eleştirdiği Hristiyan ahlakının yani kutsal çarmanın bu ters çevirmedeki rolü Nietzsche’ye göre aslında düşman olmayan Hristiyanlığın amansız bir düşman gibi inkâr edilip tüm dünya gözü önünde çarına gerilmesi. Soylu ahlak kendini evetlemekten doğarken; köle ahlakı kendi dışındakine, farklı olana, kendinden olmayana “hayır” diyerek başlar. Hıncın yaratıcı hale gelip değer üretmesi ahlaktaki köle isyanını başlatır. Eylem olarak tepki koyamayan ve oç yoluyla kendini kuran bir hınc ilkesidir bu. Dışa yönelmek, kendine dönmek hınc ilkesinin bir özelliğidir ve bu yüzden köle ahlakı sürekli bir karşı dış dünyayı gerektirir, bu ahlakta “eylem” bir tepkidir. “Asil değer biçme tarzında ise durum tam tersidir: kendiliğinden hareket eder ve büyür, sadece kendine daha minnetle, hatta

daha sevinçle evet demek için karşısını arar”¹⁴ (1988: 267). Nietzsche, burada açıkça Hegel’de efendi-kölenin doğuşuna atıfta bulunmaktadır. Hegel’de iki özbilincin karşılaşması sonucu biri bir değer uğruna biyolojik varlığından vazgeçmeyi göze alır ve efendi olarak konumlanır diğeri ise efendi karşısında köle olur; bu Hegel diyalektiğindeki karşılıklı ilişkidir; Nietzsche burada sıra önceliğini pozitif varoluşa yani efendinin kendini olumlamasına verir; başka bir deyişle köle ahlakıyla soylu ahlakın karşılaştırılmasının özünde kendiliğinden olan ile tepkisel olan bulunmaktadır. Yine yöntemsel olarak soylu olanın yöntemiyle kölenin yöntemi de terstir:

Tıpkı “iyi” temel kavramını önceden ve kendiliğinden, yani kendi kendine oluşturan ve buradan yalnızca kendisi için bir “fena” fikri yaratan soylunun durumunun tam tersinde olduğu gibi! Soylu kökenli bu “fena” ile doymamış nefretin mayalandığı kazandan çıkan bu “kötü” - birincisi sonradan yaratılmış, yan ürün, tamamlayıcı renk, ikincisi ise orijinal, başlangıç, köle ahlakı anlayışındaki gerçek eylem - görünüşte aynı “iyi” kavramına karşıt olan iki sözcük “fena” ve “kötü” ne kadar farklıdır! Ama aynı “iyi” terimi değil: daha ziyade, insanın kendine hınc ahlakı anlamında kimin aslında “kötü” olduğu sorulsa ya! Tamamıyla kesin bir cevap verelim: tam olarak diğer ahlakın “iyi”sidir bu, tam olarak asil, güçlü, hükümdar olandır. Sadece yeniden renklendirilmiş, sadece yeniden yorumlanmış, sadece hıncın zehirli gözüyle başka bir vehçeye büründürülmüştür¹⁵ (1988: 274).

Böylece, Nietzsche, “iyi ve fena” ve “iyi ve kötü” olmak üzere iki zıt değer çıkarır. “İyinin ve kötünün ötesinde” demenin “iyinin ve fenanın” ötesinde demek olmadığını açık ve net bir biçimde, sınıfsal ve tartışmalı bir biçimde (Yahudiler karşısında Roma olarak) tarihsel olarak ayırır.

İkinci inceleme “Suç”, “Vicdan Azabı” ve Benzeri Şeyler, unutmaya üzerinden söz vermeye değinerek başlar ve altta yatan hipotez ise gelecektir. Söz vermek, “istiyorum” ile “yapacağım” arasında yer alır. Gelenek ahlakının ve sosyal deli gömleğinin de yardımıyla insan hesaplanabilir hale gelmiştir. Nietzsche bunu olumsuzlayarak otonom olanın ve ahlakın birbirini dışlayan terimler olduğunu belirtir. Egemen insanın vicdanı da ona göre söz vermektan doğan sorumluluğun olağanüstü ayrıcalığının farkında olma, bu özgürlüğün bilinci, kendine ve kadere egemen olma güdüye baskın bir güdüye dönüşmüştür. Vicdan fikrinde de tarihsel bir süreç etkindir. Hafıza yalnızca sürekli acı

vereni tutar ve bu anlayışın çok uzun süren bir psikolojik yaklaşımı sonunda, zulmün sonunda, hafızaya beş-altı “yapmayacağım” cümlesi yerleştirilir ve bu hafıza akla kavuşmuş olur. Bütün iyi şeylerin temelinde kan ve zulüm bulunur. Nietzsche açıkça geçmişini bilmeden ve bilmeye niyetli olmadan, ahlak soy kütüğünün çıkarılmasının imkânsız olduğunu iddia eder. Örneğin, “yapmalısın” önermesi borçlu olma fikrinden gelmesinin atlanması vahim bir hatadır. Ahlakın temel kavramlarından biri olan “suç” Almanca *schuld*, *schulden* sözcüğünden gelir yani “borç” kavramından. Cezanın ise hak etmekten bağımsız olabileceği de Nietzsche’ye göre daha önce sorgulanmamıştır:

Şimdi çok kabul edilebilir ve görünüşte çok doğal, çok kaçınılmaz olan ve muhtemelen yeryüzünde adalet duygusunun nasıl ortaya çıktığını açıklamak için kullanılan “suçlu cezayı hak eder, çünkü farklı davranabilirdi” düşüncesi, aslında insan yargısının ve muhakemesinin son derece geç, hatta dahiyane bir biçimdir; her kim bunu başlangıçlara indirirse, eski insan türünün psikolojisiyle kabaca oynamış olur. İnsanlık tarihinin en uzun dönemi boyunca, azmettirici eyleminden sorumlu tutulduğu için, yani yalnızca suçlu tarafın cezalandırılması gerektiği varsayımıyla ceza verilmemiştir: - daha ziyade, tıpkı bugün ebeveynlerin çocuklarını cezalandırdığı gibi, uğranılan zararın öfkesi zarar verenden çıkarılır - ancak bu öfke, her zararın bir şekilde karşılığı olduğu ve zarar verene acı çektirerek de olsa gerçekten ödenebileceği düşüncesiyle kontrol altında tutulur ve değiştirilir. Bu eski, köklü ve belki de artık yok edilemeyen fikir, yani zarar ve acının eşdeğerliği fikri gücünü nereden almıştır? Bunu daha önce ortaya koymuştum: “hak sahibi” kadar eski olan ve alım, satım, takas, ticaret ve değişimin temel biçimlerine geri dönen alacaklı ve borçlu arasındaki sözleşmeye dayalı ilişkide¹⁶ (1988: 298).

Cezadaki amaç söz verene hafıza sağlamaktır ve borcun ödenmesi tatminle ilintidir. Bu yüzden zalimlik ruhsallaştırılmıştır ve zalimliğin tarih boyunca sevinç ve mutluluk yarattığı Nietzsche’ye göre aşıkârdır; zalimlik olmadan festival olmaması bu yüzdendir. Tarihte kraliyet düğünlerinde, ulusal festivallerde ya da Grek tanrılarına sunulan şeydir “zulüm”.

“Yapmalısın” emrine geri dönersek, kişisel bir zorunluluk yaratan bu emrin kökeni Nietzsche’ye göre en eski ve özgün olan ilişki mübadele ilişkisinde.

Satıcı-alıcı, borç veren-borç alan, birey karşısında birey... Nietzsche'ye göre, bu ilişkinin bulunmadığı bir uygarlık olmadığını hatta fiyat biçme, değer atama, benzerleri düşünme, takas yapma insanların ilk düşünceleridir daha da ileri götürürsek düşünmenin kendisidir. Alış ve satış, değerlendiren hayvanın kendisi olarak insanın tarihinde toplumsal örgütlenmenin de öncesine dayanır. Adalet de “her şeyin bir bedeli vardır ve geri ödenebilir” önermesinden uzlaşma ve anlaşma olarak çıkmıştır. Toplumun, toplumda yaşayan birey için, huzur ve güven gibi toplumun ona sağladığı yararları vardır. Suçlu hem bunlardan yoksun bırakılır hem de bunların önemi ona hatırlatılır yani iki kere cezalandırılır. Savaş, tarihteki tüm ceza formlarının kaynağıdır. Yine toplumun gücü arttıkça tekil bireylerin başına gelenler bütüne karşı bir tehlike oluşturmadığı müddetçe umursanmaz olur. Bu da “her şey ödenebilir ve ödenmelidirler” ile başlayan anlaşma olarak ortaya çıkan adaletin kendini ortadan kaldırması anlamına gelir yani hukuk ötesi alan olarak merhamete dönüşmesine. Bu anlamda, devletin kökeni de Nietzsche'ye göre anlaşma değil, iktidardır.

Borçlu ile alacaklı arasındaki ilişki atalarla bir ilişkiye dönüşür yani soya karşı sürekli artan bir borç ilişkisine. Kurban, şölen, tapınak, itaat, kan ve benzerleri bu borcun karşılığıdır ve soy geriye doğru irdelendiğinde soy kurucu olarak tanrıya dönüştürülür, tanrıların kökeni buradadır yani korkuda. Bir işkence aleti olarak tanrıya borçlu olmak vicdan azabının tanrı kavramına sarılmasıdır. Tanrıya karşı bir suç ve ebedi ceza böylece din, “borç” ve “ödev” kavramlarıyla açıklanmış olur.

Sonuç

Nietzsche'nin yaklaşımında, suç ve ceza, günah ve sevap temelini ekonomide bulan ilişkilere. Bu ilişki ahlaka, ahlak da dine dönüşmüştür. Dolayısıyla köken arayışı tamamen insan inşasıdır, insan inşa ettiğini “doğal” addeder ve böylece tarih içinde artık doğalmış gibi gözükür. Marx ve Engels'in de Nietzsche'nin de tarihsel yaklaşımının önemli hedeflerinden biri “doğalcı anlayışın” çözümlenmesidir ve bu konuda benzer sonuçlar çıkarırlar. Nietzsche'nin üç incelemesi de yani köle ahlakı, değerlerin içe dönüşü, çileci fikirler incelemeleri; temelde bunları reddetmekten ya da inkardan çok bunların insan inşası olduğu iddiası üzerine gitmiştir denilebilir, Marx ile bir anlamda kökensel ortaklığın kurulabileceği yorumu da buradan çıkarılabilir. Felsefe tarihi perspektifinde eğer hakikatin bulunan bir şey mi yoksa kurulan, inşa edilen bir şey mi olduğu konusunda ki iki radikal görüşten yani Giambattista Vico-René Descartes karşıtlığında; iki yaklaşım da Vico'ya yakın yorumlanabilir yani son çözümlemede düşünürlerin hakikatin temelde

insan inşası olduğu iddiasında oldukları söylenebilir... Sonuç olarak, Marx ve Engels, canlı insan bireylerinin varlığını, insanlık tarihinin ilk öncülü olarak alıp tüm tarih çalışmalarının insan eyleminden yola çıkması gerektiğini ortaya koyarken ve Nietzsche, soylu ahlakında efendinin kendini olumlayarak ortaya koymasında (köle ahlakında ki gibi bir dışta olana ihtiyaç duymadan) Hegel diyalektiğindeki olumsuzlamaya¹⁷ (Inwood, 1992: 199) karşılık farklı yönlerden pozitif varoluşu savunmuşlar mıdır sorusu daha kapsamlı bir çalışma için önerilebilir.

DİPNOTLAR

- 1 Bu konuda genel kabul gören anlayış 1846'ya kadar olan eserlerin erken dönem çalışmaları olarak kabul eder. Yine 1848'e kadar olanları da dâhil etmek mümkündür.
- 2 Bilhassa bu bölümün Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* eseriyle beraber değerlendirilmesi elzem gözükmektedir.
- 3 Keinem von diesen Philosophen ist es eingefallen, nach dem Zusammenhange der deutschen philosophie mit der deutschen Wirklichkeit, nach dem Zusammenhange ihrer Kritik mit ihrer eignen materiellen Umgebung zu fragen. Bkz. Marx/Engels (2004: 105)
Il n'est venu à l'idée d'aucun de ces philosophes de se demander quel était le lien entre la philosophie allemande et la réalité allemande, le lien entre leur critique et leur propre milieu matériel. Bkz. Marx/Engels (1968: 44)
- 4 Ce sont les individus réels, leur action et leurs conditions d'existence matérielles, celles qu'ils ont trouvées toutes prêtes, comme aussi celles qui sont nées de leur propre action. Bkz. Marx/Engels (1968: 45)
Es sind die wirklichen Individuen, ihre Aktion & ihre materiellen Lebensbedingungen, sowohl die vorgefundenen wie die durch ihre eigne Aktion erzeugten.
Karl Marx, Friedrich Engels, Joseph Weydemeyer, *Marx-Engels-Jahrbuch* 2003..., s. 107.
- 5 Ce sont les individus réels, leur action et leurs conditions d'existence matérielles, celles qu'ils ont trouvées toutes prêtes, comme aussi celles qui sont nées de leur propre action. Bkz. Marx/Engels (1968: 45)
Es sind die wirklichen Individuen, ihre Aktion & ihre materiellen Lebensbedingungen, sowohl die vorgefundenen wie die durch ihre eigne Aktion erzeugten.

Karl Marx, Friedrich Engels, Joseph Weydemeyer, Marx-Engels-Jahrbuch 2003..., s. 107.

- 6 Wir sind uns unbekannt, wir Erkennenden, wir selbst uns selbst: das hat seinen guten Grund. Wir haben nie nach uns gesucht. Bkz Nietzsche (1988: 247)
- 7 alle die zitternden zwölf Glockensdiläge unsres Erlebnisses, unsres Lebens, unsres Seins— ach! und erzählen uns dabei... Bkz Nietzsche (1988: 247)
- 8 für uns sind wir keine „Erkennenden“. Bkz Nietzsche (1988: 248)
- 9 unter welchen Bedingungen erfand sich der Mensch jene Werthurtheile gut und böse? und welchen Werth haben sie selbst? Bkz Nietzsche (1988: 249-250)
- 10 Nietzsche, felsefe tarihinden biri birinden farklı dört düşünür olduklarını belirttiği bu dört düşünürün adlarını sıralar ve merhameti aşağılama konusunda hem fikir olduklarını ileri sürer. Bkz Nietzsche (1971: 13)
- 11 « wenn das Umgekehrte die Wahrheit wäre » ? Bkz Nietzsche (1988: 253)
- 12 Man hat ursprünglich unegoistische Handlungen von Seiten Derer gelobt und gut genannt, denen sie erwiesen wurden, also denen sie nützlich waren; später hat man diesen Ursprung des Lobes vergessen und die unegoistischen Handlungen einfach, weil sie gewohnheitsmässig immer als gut gelobt wurden, auch als gut empfunden — wie als ob sie an sich etwas Gutes wären. Bkz Nietzsche (1988: 258)
- 13 die Elenden sind allein die Guten, die Armen, Ohnmächtigen, Niedrigen sind allein die Guten, die Leidenden, Entbehrenden, Kranken, Hässlichen sind auch die einzig Frommen, die einzig Gottseligen, für sie allein giebt es Seligkeit, —dagegen ihr, ihr Vornehmen und Gewaltigen, ihr seid in alle Ewigkeit die Bösen, die Grausamen, die Lüsternen, die Unersättlichen, die Gottlosen, ihr werdet audi ewig die Unseligen, Verfluchten und Verdammten sein! Bkz Nietzsche (1988: 267)
- 14 Das Umgekehrte ist bei der vornehmen Werthungsweise der Fall: sie agirt und wächst spontan, sie sudit ihren Gegensatz nur auf, um zu sich selber

nodi dankbarer, noch frohlockender Ja zu sagen. Bkz Nietzsche (1988: 267)

15 Gerade umgekehrt also wie bei dem Vornehmen, der den Grundbegriff „gut“ voraus und spontan, nämlich von sich aus concipirt und von da aus erst eine Vorstellung von „schlecht“ sich schafft! Dies „schlecht“ vornehmen Ursprungs und jenes „böse“ aus dem Braukessel des ungesättigten Hasses — das erste eine Nachschöpfung, ein Nebenher, eine Complementärfarbe, das zweite dagegen das Original, der Anfang, die eigentliche That in der Conception einer Sklaven-Moral — wie verschieden stehen die beiden scheinbar demselben Begriff „gut“ entgegengesetzten Worte „schlecht“ und „böse“ da! Aber es ist nicht derselbe Begriff „gut“: vielmehr frage man sich dodi, wer eigentlich „böse“ ist, im Sinne der Moral des Ressentiment. In aller Strenge geantwortet: eben der „Gute“ der andren Moral, eben der Vornehme, der Mäditige, der Herrschende, nur umgefärbt, nur umgedeutet, nur umgesehn durch das Giftauge des Ressentiment. Bkz Nietzsche (1988: 274)

198

16 Jener jetzt so wohlfeile und scheinbar so natürliche, so unvermeidliche Gedanke, der wohl gar zur Erklärung, wie überhaupt das Gerechtigkeitsgefühl auf Erden zu Stande gekommen ist, hat herhalten müssen, „der Verbrecher verdient Strafe, weil er hätte anders handeln können“ ist thatsächlich eine überaus spät erreichte, ja raffinirte Form des menschlichen Urtheilens und Schliessens; wer sie in die Anfänge verlegt, vergreift sich mit groben Fingern an der Psychologie der älteren Menschheit. Es ist die längste Zeit der menschlichen Geschichte hindurch durchaus nicht gestraft worden, weil man den Ubelanstifter für seine That verantwortlich machte, also nicht unter der Voraussetzung, dass nur der Schuldige zu strafen sei: — vielmehr, so wie jetzt noch Eltern ihre Kinder strafen, aus Zorn über einen erlittenen Schaden, der sich am Schädiger auslässt, — dieser Zorn aber in Schranken gehalten und modifizirt durch die Idee, dass jeder Schaden irgend worin sein Äquivalent habe und wirklich abgezahlt werden könne, sei es selbst durch einen Schmerz des Schädigers. Woher diese uralte, tiefgewurzelte, vielleicht jetzt nicht mehr ausrottbare Idee ihre Macht genommen hat, die Idee einer Äquivalenz von Schaden und Schmerz? Ich habe es bereits verrathen: in dem Vertragsverhältniss zwischen Gläubiger und Schuldner, das so alt ist als es überhaupt „Rechtssubjekte“ giebt und seinerseits wieder auf die Grundformen von Kauf, Verkauf, Tausch, Handel und Wandel zurückweist. Bkz Nietzsche (1988: 298)

17 *Negation* sözcüğünün Almancası asıl olarak *Verneinung* sözcüğüdür. (*verneinen* kelimesinden gelir. *Verneinen* sözcüğünün karşılığı bir soruya “hayır” (*nein*) cevabı vermek ya da bir iddiaya karşı çıkmak ya da onu reddetmektir.) Bu kelimenin karşıt anlamlısı *Bejahung* (*affirmation*) sözcüğüdür (*bejahen* kelimesinden gelir. *Bejahen* sözcüğünün karşılığı bir soruya “evet”(ja) cevabı vermek ya da iddiayı onaylamaktır.) Ama Hegel daha çok *negation* sözcüğünü, (latince *negare*, reddetmekten gelir), tercih ederek *negieren* (olumsuzlamak), *negativ* sıfatını, (*das negative* ismini [sıfat isim] ve *negativität* ismini kullanır. Bunlar *realität* kavramı, *affirmation* ve *affirmativ* ile ve *position* (nadiren kullanılır), *positiv* ve *positivität* ile karşıtlık içindedir. (*Positivität* çoğu zaman ve *positiv* bazen, *negivität* ve *negativ* ile değil, *rational* (akılsal) ve *natural* (doğal) ile karşıtlık içindedir ve bir şeyin büsbütün varoluşunu ifade eder. Örneğin hukuk ya da bir din - rasyonalitelerinden bağımsız olarak) Hegelci olmayan felsefede *negation* kavramının farklı kullanımları vardır. Öncelikle negatif olana uygulanır. Bkz. Inwood (1992: 199) Son çözümlemede Hegel, negatif kavramını değilleme, olumsuzlama, tezat, karşıtlık, çelişkiyi vs... kapsayacak şekilde bütün bir ifade olarak kullanmaktadır ve ilk olarak kavram kendisine uygulanır yani olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak. Bu konudaki tarihsel tartışmalar için bkz. Van Ree (2000) ve Gerratana (1977).

KAYNAKÇA

Gerratana, Valentino (1977), “Althusser and Stalinism”, *New Left Review* , (No. 101-102): 110-121.

Inwood, Michael (1992) *A Hegel Dictionary* Blackwell Philosopher Dictionaries, (Oxford : Blackwell Publishing Ltd.)

Marx, Karl (1972), *Manuscripts de 1844*, (Paris : Editions Sociales), (Çev. Emile Bottigelli).

Marx, Karl / Engels, Friedrich (1968), *L'idéologie Allemande*, (Paris: Éditions Sociales) (Çev. Henri Auger, Gilbert Badia, Jean Baudrillard, Renée Cartelle,).

Marx, Karl / Engels, Friedrich (2004), *Marx-Engels-Jahrbuch 2003*, *Die Deutsche Ideologie : Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu « I. Feuerbach » und « II. Sankt Bruno »*, (Berlin : Akademie Verlag) (Ed. Joseph Weydemeyer).

Nietzsche, Friedrich (1971) *La généalogie de la morale*, (Paris : Gallimard)
(çev. Isabelle Hildenbrand ve Jean Gratiën).

Nietzsche, Friedrich (1988), *Sämtliche Werke Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden, Jenseits von Gut und Böse, Zur Genealogie der Moral*, Cilt 5, (Berlin : De Gruyter).

Nietzsche, Friedrich (1988a), *Sämtliche Werke Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden, Der Fall Wagner. Götzen-Dämmerung. Der Antichrist - Ecce homo - Dionysos-Dithyramben. Nietzsche contra Wagner*, Cilt 6, (Berlin : De Gruyter).

van Ree, Erik (2000), “Stalin as a Marxist Philosopher”, *Studies in East-European thought* (Vol 52 : No. 4), 259-308.

BOZKIR İMPARATORLUKLARININ SİYASİ ÖRGÜTLENMESİ: İÇ İÇE GEÇMİŞ TARİHLER

Political Organisation of the Steppe Empires: Intertwined Histories

Ayten Akcan*

Geliş Tarihi / Received : 30 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted : 18 Eylül 2023

Alkan, Ayten (2023) "Bozkır İmparatorluklarının Siyasi Örgütlenmesi: İç İçe Geçmiş Tarihler", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 201-221

201

Öz

Geleneksel tarih araştırmalarında genellikle, geçmişteki imparatorluk kavramının karakterini çözenin, anlamının ve anlatmanın ilk ve yegâne çıkış yolu olarak Avrupa modern sömürge imparatorluğu modelinin incelenmesi gerekliliği algısı bulunmaktadır. Ama son yıllarda imparatorlukların ortak özellikleri, eğilimleri, yapılanmaları gibi birçok soruya cevap ararken çok daha geniş bir yelpazede, imparatorluk anlayışlarını karşılaştırmalı bir perspektiften ele alan çalışmalar göze çarpmaktadır. Yapılan bu yeni çalışmalar imparatorlukların şehir devletleriyle birlikte en yaygın siyasi örgütlenme biçimleri olduğunun ve dünya tarihindeki imparatorlukların çoğunun Avrupalı olmadığından nispeten yeni fark edilmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat MS 4. ve 5. yüzyıllardaki Avrasya imparatorluklarının tarihleri ve siyasi teşkilatlanmaları ile ilgili araştırmalarda sözü geçen "karşılaştırma analiz kullanımı" ile gerçekleşen ciddi çalışmaların sayısının oldukça az olduğu görülmektedir.

Unutulmamalıdır ki Avrasya kıtası Eski Çağ döneminde ve erken Orta Çağ'da; Çin, İran, Hindistan ve Roma gibi, çoğunlukla Hunlar veya Xiongnu olarak adlandırılan Asya halklarına ev sahipliği yapmıştır. Bu önem ile birlikte bu topraklarda yaşayan toplulukların arasında; göçebe, barbar, ilkel, az gelişmiş ya da medeni, yerleşik, yenilik sever halklar paradigmasının sahte ikiliğinin terk edilmesi gerektiğinin ve aslında aynı ya da yakın coğrafyadalar da yaşayan

* Öğr. Gör. Dr. Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, aytendokuyucu@hitit.edu.tr, Orcid

Numarası: 0000-0003-0974-5263

Assist. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Science and Literature, aytendokuyucu@hitit.edu.tr, Orcid

Number: 0000-0003-0974-5263

tüm toplulukların birbirlerini etkileyerek her manada iç içe geçmiş bir görüntüye zamanla ulaştıklarının daha çok araştırılarak anlatılması gerektiğine inanıyorum. Bu halklar acaba aralarında devamlı bir yıkım, bir savaş, bir husumet mi barındırmaktaydılar yoksa aslında siyasi bir teşkilatlanma ve örgütlenmenin karşılıklı bağlantı noktalarını oluşturarak yeni modellerin ortaya çıkması adına insanlığa arka planda hizmet mi etmekteydiler? Bu çalışmada bilhassa Eski Çağ'da bozkırda var olan Türk imparatorlukların değişen tarihsel koşullar karşısında, farklı etnik gruplardan oluşan toplulukları siyasi yapılanma noktasında nasıl etkiledikleri, iç içe geçmiş bir tarih oluşumunu nasıl gerçekleştirdikleri ve birbirlerine nasıl entegre oldukları sorularına cevap aramaya çalışacağım.

Anahtar Sözcükler: Bozkır, Hun İmparatorluğu, devlet yönetimi, Franklar, Orta Asya, Geç Antik Çağ

Abstract:

In traditional historical studies, there is often a perception that the first and only way out to unravel, understand and explain the character of the concept of empire in the past is to analyse the European model of modern colonial empire. However, in recent years, while seeking answers to many questions such as the common characteristics, tendencies and structures of empires, studies that deal with a much wider range of empire conceptions from a comparative perspective have come to the fore. These new studies stem from the relatively recent realisation that empires, along with city-states, are the most common forms of political organisation and that most of the empires in world history were not European. However, the number of serious studies on the history and political organisation of the Eurasian empires of the 4th and 5th centuries AD using the aforementioned “comparative analysis” is quite small.

It should not be forgotten that the Eurasian continent was home to the peoples of Asia, mostly called Huns or Xiongnu, as well as China, Iran, India and Rome in the Ancient and early Middle Ages. With this importance, I believe that the false dichotomy of the paradigm of nomadic, barbaric, primitive, underdeveloped or civilised, settled, innovation-loving peoples among the communities living in these lands should be abandoned, and that in fact all communities living in the same or close geography have influenced each other and reached an intertwined image in every sense over time. Were these peoples harbouring a constant destruction, war and enmity between them, or were they actually serving humanity in the background for the emergence of new models by forming mutual connection points of a political organisation and organisation? In this study, I will try to find answers to the questions of how the Turkish empires that existed in the steppe in the Ancient Age affected the communities of different ethnic groups in terms of political structuring in the face of changing historical conditions, how they realised the formation of an intertwined history and how they integrated each other.

Keywords: Steppe, Hun Empire, state management, The Franks, Middle Asia, Late Antiquity.

Giriş

Eski Çağ ve Orta Çağ olarak bilinen dönemlerde Orta Asya ile Avrasya'nın sınırlarında (Çin, Avrupa, Hindistan ve İran) karşılıklı bir yoğun ilişki ve kültürel bir etkileşim yaşanmıştır (Kim, 2013: 65; Kim, 2015: 119). Bu dönemde Xiongnu/Hunlar¹ ve İskitler/Sakalar gibi merkezi sistem yapılanmasından uzak olan Orta Asya merkezli topluluklar; Kuzey Çin'deki

Tuoba² Xianbei³ Kuzey Wei⁴ imparatorlukların, daha sonra İran'daki Sasani İmparatorluğu'nun ve Avrupa'daki Frank İmparatorluğu'nun, siyasi açıdan merkezi bir yapıya bürünmeleri noktasında mühim bir rol oynadılar.

Öncelikle yanlış bir söylem olarak Avrupa Hunlarının geldikleri Orta Asya bölgesinin siyasi ve kültürel açıdan geride kalmış topluluklardan oluşan bir yer olduğunun geleneksel tarih yazımının bir kısmında yer aldığını söyleyerek çalışmaya başlamak daha uygun olur kanaatindeyim. Hatta Hunların, Greko-Romen kayıtlarımızda ilk kez MS 4. yüzyılın ilk çeyreğinde görüldükleri ve siyasi teşkilatlanma noktasında ilkel, kültürel açıdan geride kalmış bir halk olduğu düşünülmekteydi. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında Avrupa'nın gelişimine ve uygarlık sahasına hiçbir şekilde katkı sağlamayan barbar olarak nitelendirilen bir konumdaydılar. Bu anlayış ve kavrayışın elbette kendine göre bir bilgi tabanı oluşturduğu kesindir ve bu bilgi kaynağının da büyük bir kısmını MS 4. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un eserinde görüyoruz. Aslında Orta Asya çalışmaları alanında çalışan birçok bilim insanı, Ammianus'un Hun toplumu, onların yaşayışlarına ve dünyayı nasıl algıladıklarına dair söylemlerinin hikâye kategorisine girdiğini defalarca belirtmişlerdir (Maenchen-Helfen, 1973: 9-15; Bona, 1991: 41; Barnes, 1998: 95-96; Haussig, 2000: 257; Richter, 1974: 350-353; King, 1987: 80-85). Kavimleri karşılaştırarak inceleyen, insanlığı niteliksel ve niceliksel olarak inceleyen etnografik bilgilerin kesinlikle gerçekleri yansıtmadığı ortaya konulmalıdır. Ama bu çarpıtılan gerçeklere rağmen önemli bir kitle -ki sadece okuyucular değil bilim insanlarının da olduğu bir kitle- barbar ya da ilkel Hunlar masalına inanmaktadır (Thompson, 1948: 6-8; Heather, 2009: 215-216; Halsall, 2007: 171-172; Matthews, 1989: 332-353). Esasında az önce belirttiğimiz kaynaklardaki Ammianus'taki Hun anlatımı detaylı bir şekilde analiz edilmiş ve eleştirilmiştir. Özellikle Ammianus kaynaklarında Hun anlatımında verdiği birçok örneğin ve anlatımdaki birçok olumsuz detayın bozkır göçebelerinden daha önce yaşamış Greko-Romen etnografyasına dayandığı artık bilim çevreleri tarafından kabul edilmektedir. Verilen tasvirler Hunların ve onların siyasi teşkilatlanmalarına tanık olarak verilen örnekler değildir. Esas odaklanması gereken nokta Ammianus'tan türetilen, Hun İmparatorluğu'nun, sözde "ilkel bozkır" kökenli olması nedeniyle, Avrupa'daki siyasi gelişmelere hiçbir katkıda bulunamayacak, yalnızca "ilkel bir kabile toplumu" olduğu varsayımdır (Burgersdijk, 2016: 116-125).

Modern bilimde bugün Orta Asya'da varlık gösteren Xiongnu gibi erken bozkır diye adlandırabileceğimiz imparatorluklarının nasıl bir kategoriye konulması gerektiğine dair birçok tartışma bulunmaktadır. Yapılan bu

tartışmalar oldukça önemlidir çünkü Xiongnu yapısı, daha sonra Orta Asya’da yaşamış olan toplulukların, imparatorluk karakterine ulaşmış devletlerin kendi oluşumlarını gerçekleştirebilmek için inşa ettikleri bir proto-devlet modeli oluşturmuşlardır. Orta Asya bozkır imparatorluklarında siyasi bir birliğin tam olarak sağlanamadığı, bu alanda çalışma yapan birçok kişi tarafından kabul edilmektedir. Fakat burada başka bir parantez açarak bir kısım bilim insanının bu bölgeyi ve bölge topluluklarını başka-olumsuz-bir konuma taşıma gayreti içerisinde olduklarını söylememiz gerekmektedir. Bu bölgede yaşayan halkların sadece kabile olarak adlandırılması ve kabile üstü bir yapılanma içerisinde olduklarının görülmemesi hatta emperyalist yaklaşım içerisinde olan sofistike çok karmaşık boylar federasyonu olduklarına dair anlatımları gerçeği yansıtmamaktadır (Kradin, 2002: 375-380). Hun dönemi ile ilgili bu söylemlerin aksine şu anki yeni araştırmalar Hunlardan daha önce bozkır sahasında erken devlet⁵ aşamasına gelebilmiş ya da devlet oluşumunu gerçekleştirmiş olarak düşünebileceğimiz toplulukların olduğunu göstermektedir (Krader, 1978: 93-108; Di Cosmo, 2011: 44-45). Hunların, siyaseten ilkel bir anlayış sergilenen bir bölgeden gelmedikleri, onların tarihini detaylı olarak incelediğimizde karşımıza çıkmaktadır. Aslında Orta Asya bölgesinde bulunan bu halkların toplu olarak hepsine yapılan “göçebe” tanımı eksik bazı yerlerde de yanlıştır. En doğru tanımlama belki de onlar için tarımsal işlerle de hayvancılıkla da uğraşan melezler olmalıdır. Dolayısıyla göçebelik tanımı eğer siyasi bir organizasyonluk olarak tanımlanıyorsa bu tanım yanlıştır; çünkü Xiongnu ve diğer göçebe yönetimler sabit ve belirli olan bölgesel sınırlara ve iyi bir organizasyonel kapasiteye sahipti (Etienne, 2015: 180-185). Ayrıca bu bölgedeki iklim ve savunma hatlarının zorluğu düşünüldüğünde, otoriter bir liderin bu alanda var olması gerekliydi ve bu liderin altında düzenli hareket eden bir topluluğun zamanla oluşması da devlet görüntüsüne zamanla bürünüldüğünün de bir göstergesiydi. Ayrıca bozkırdaki halkları bir arada tutan otoriter lider özelliği, süreç içinde komşu bölgelerde geniş toprakları kontrol edebilen sıkı bir şekilde organize olmuş devlet birimlerinin oluşumuna da sağlamıştır (Barfield, 1981: 59; Tapper, 1991: 525; Honeychurch and Amartuvshin, 2006: 255-278).

Bozkır İmparatorluklarının Siyasi Teşkilat Yapısı

Orta Asya siyasi modelinde, merkezi hükümet ile Xiongnu İmparatorluğu içindeki eyalet hükümetleri arasındaki ilişkiler, yönetme sorumluluğuna sahip seçkin memurlar tarafından gerçekleşiyordu. Merkezi hükümetin doğu ve batısında (ikili⁶ bir sistemde imparatorluğun iki ana kanadını temsil eden) iki ana kral vardı, solun Bilge Kralı (Güney’e yönelen Doğu’nun hükümdarı,

genellikle tahtın varisi) ve sağıın Bilge Kralı (Batı'nın hükümdarı) olmak üzere (De Guignes, 1923).

Bu iki kralın hemen altında, Bilge Krallarla birlikte Xiongnu İmparatorluğu'nun dört ana alt bölümünü yöneten solda ve sağda krallar bulunmaktaydı. Dört kral (hüküm süren imparatorun oğulları ve kardeşleri) dört⁷ boynuz olarak adlandırılan grubu oluşturuyordu ve her biri kendi idari bürokrasisi tarafından destekleniyordu. Ayrıca 6 boynuz olarak adlandırılan 6 kral daha vardı. Bunlar Sol ve Sağın Rizhu kralları⁸, Sol ve Sağın Wenyuti kralları, ve Sol ve Sağın Zhanjiang Krallarıydı. Xiongnu İmparatorluğu ayrıca “*On Bin Atlı*” olarak adlandırılan yirmi dört imparatorluk lideri/bakanı tarafından kontrol edilen yirmi dört büyük eyalete veya valiliğe sahipti (Kürsat-Ahlers, 1994: 276). Bu liderler genellikle imparatorluk klanının üyeleri ve üç Xiongnu aristokrat klanının soylularından oluşuyordu (Ishjamts, 1994: 158; Kollautz and Miyakawa, 1970: 44). Örneğin tarım havzasındaki vaha şehirlerinin yönetimi için Xiongnu egemenliği altındaki daha uzak bölgelerden gelen yerel yöneticilerin “*Kölelerden Sorumlu Komutan*”ın denetimi altında konumlarını korumalarına izin veriyordu. Bu gözetmenin kendisi Xiongnu Rizhu⁹ kralının denetimi altındaydı ve bölgenin hem sivil hem de askeri yönetiminin başı olarak yerel şehir devletlerini vergilendirme ve askere alma yetkisine sahipti (Yü, 1990: 127-128).

Karmaşık olmakla beraber belli bir düzen ve sistem ile idari hiyerarşinin en altında, alt-krallar, başbakanlar, başkomutanlar, ev idarecileri, chü-ch'ü memurları ve benzeri unvanlar verilen alt kabile liderleri bulunmaktaydı. Bunlar büyük Xiongnu valilerinin yönetimi altındaydılar, ancak Xiongnu hükümeti için gerekli vergileri verimli bir şekilde toplamaları koşuluyla zaman zaman bir dereceye kadar yerel özerklik de kullanabiliyorlardı (Barfield, 1981: 48-49). Ondalık basamaklar sistemi (binler, yüzler, onlar) savaş zamanlarında birlikleri tek bir komuta yapısı altında seferber etmek için kullanılmış (Barfield, 1981: 49-50) ve imparatorluğun insan gücü ve hayvan rezervini belirlemek için de nüfus sayımları yapılmıştır (Christian, 1998: 194). Son derece ayrıntılı bu siyasi sistemin bir kopyası daha sonra MS 4. ve 5. yüzyıllarda Avrupa'da Hunlar arasında uygulanmıştır ve hatta zamanla Xiongnuların hükümdarın yetkisi altında alt krallar atama sistemi, Avrupa'daki Hun hükümet sisteminin de bir özelliği haline gelmiştir. Örneğin, Avrupa Hun lideri Attila, büyük oğlu Ellak'ı doğu alt bölümünün derebeyi olarak ataması ve (Blockley, 1983: 258) Ellak'ın Akatziri'nin¹⁰ yöneticiliğine getirilmesi Xiongnuların önemli eyaletleri kraliyet ailesi üyelerine verme uygulamasının bir devamı niteliğindedir (Pritsak, 1954c: 240). Zaten Hun

İmparatorluğu Attila'nın ölümünden sonra, Attila'nın varisleri arasında bu "tımarların" dağıtımı konusunda çözülemeyen bir anlaşmazlık yüzünden dağılmıştır (Blockley, 1983: 319-321). Xiongnu siyasi örgütlenmesinin temel bir özelliği olarak daha önce belirttiğimiz gibi, bozkır imparatorluk sisteminin iki kanadını (sol ve sağ ya da doğu ve batı) temsil eden bir sitem bulunmakta idi. Hun kralı Ruga'nın (Rua/Roga) kardeşi Oktar (Octar) ile birlikte hüküm sürdüğü bilinmektedir. Esasında buradaki durum; baştaki Oktar'ın devleti iyi yönetememesinden kaynaklı kardeşi Ruga'nın ona yardım etmesiyle başlayan ve zamanda yönetimi ele alma şekline dönüşen bir olaydır (Dopsch, 2003-2004: 10-17). Sonrasında dönemde başa geçen Attila, tam anlamıyla hakimiyet alanı oluşturduktan sonra doğuyu ikili teşkilat sistemi ile oğlu Ellak'a verdi. Priscus Attila'dan bahsederken "*praecipuus Hunnorum rex*", yani Hunların yüksek kralı olarak bahseder, bu tanım da bize Attila'nın yönetimi altında başka Hun alt-krallarının varlığına işaret etmektedir (Priscus, 2020). MS 460'larda Tuna boyunca Hun egemenliğinin kısa süreli restorasyonu sırasında yine iki hükümdar görüyoruz: Dengizich (Dengizik) ve Ernakh (İrnek). Pontus bozkırlarındaki Hun İmparatorluğu'nun "*Bulgar*" olarak adlandırılan haleflerinin de iki kanadı vardı: Batıda Kutrigurlar ve Doğuda Utigurlar¹¹ (Ahmetbeyoğlu, 2010: 1-5).

Priscus'un logades¹² olarak adlandırdığı Hun hiyerarşisindeki yüksek rütbeli memurlar grubu da özellikle ilgi çekicidir. Mesela MS 420'lerde Sasaniilere karşı bir seferi komuta eden Basich ve Kursic gibi (Eren, 1999). Priscus 8. fragmanda Hun hükümdar hanedanına mensup Basik, Kursik (Basik, Kursik) adında iki Hun başbuğunun 395'te Daryal geçidinden çıkarak güneye indiğini aktarır. Hunlar Fırat vadisini baştanbaşa tahrip ederler. Antakya'yı, Tyrus (bugün Lübnan'daki Sur)'u kuşatırlar. Kudüs'ü almayı düşünürler. Galatya (Orta Anadolu)'ya girerler. İran yoluyla dönerken ganimet ve tutsaklarının bir kısmını Medyalılara kaptırırlar (18 bin tutsak). Denizin altından alevlerin çıktığı Bakü'den geçerler (Bakü petrollerine işaret edilmektedir). Derbend yoluyla birkaç günlük mesafedeki yurtlarına dönerler. Burada dikkati çeken Xiongnuların böyle önemli askeri komutanlarını kendi kraliyet ailelerinin üyelerine vermeleri idi (Eren, 1999).

Priscus ayrıca logadlar arasında sıkı bir hiyerarşi olduğunu da belirtmektedir. Bu durum, belirgin bir şekilde Orta Asya'ya özgü oturma düzenleriyle ortaya çıkmaktadır. Attila'nın vasalları ve ziyarete gelen Roma elçileri için düzenlediği devlet ziyafetleri sırasında -Priscus'a göre- her ikisi de önemli logadlar olan Onegesius ve Berik, Hun kralının sırasıyla sağında ve solunda oturuyorlardı. Ancak, Hun hiyerarşisinde sağ tarafın onurlu pozisyonundan kaynaklı

Berik'in üstünde yer alan Onegesius, kralın sağında yer almaktaydı. Kuzeye yönelerek doğuyu ifade eden sağ, bozkır siyasi sistemlerinde her zaman sola (batıya) göre önceliğe sahipti (Togan, 1939: 43, 212; Pritsak, (1954a): 379). Daha sonraki dönemlerde Priscus aynı örgütsel düzenlemenin MS 5. yüzyılda Avrupa Hunları arasında da var olduğunu doğrulamaktadır. Atilla'nın amcası Oebersius, en büyük oğlu Ellac ve daha yüksek rütbeli kraliyet ailesi üyeleri bile logadlarla birlikte aynı sedirde kralın hemen yanında göze çarpan şeref pozisyonlarında oturuyorlardı (Pohl, 1988: 186-187).

Hunlar elbette bu uygulamalarla Orta Asya'da daha sıkı bir siyasi komuta yapısına, devlet görevlileri arasında kesin rütbelere ve tabi halklara açıkça tanımlanmış roller tahsis edilmesine sahip olan çağdaş bir devlet anlayışı oluşturdular (Burns, 1984: 46-47). Bu düzenli Orta Asya imparatorluğunda vergiler ve haraçlar da muhtemelen logadların ve merkezi hükümetin yönetimi altındaki alt rütbeli memurlar tarafından düzenli olarak toplanıyordu. Vergiler genellikle imparatorluğun yerleşik tarımsal tebaasından çeşitli türlerde tarımsal ürünler şeklinde toplanmış gibi görünmektedir (Blockley, 1983: 356).

Özetle Hunların ikili teşkilatlı yapısı, on bin atlı lordları ve ayrıntılı bir hiyerarşi sistemine sahip olduğunu söylemiş olduk ve çalışmanın başlarında, Xiongnu'nun siyasi kurumları olan dört boynuzlu krallar ve altı boynuzlu krallar meselesinin kuvvetle muhtemel olabileceğinden de bahsettik (Ishjamts, 1994: 158; Crespigny, 1984: 177). Aynı zamanda Bulgarların bir kolu tarafından kurulan Volga Bulgaristan'ında, eski Xiongnu dört boynuzlu krallarına eşdeğer, imparatorluğun dört ana alt bölümünü temsil eden ve yüce hükümdarın sağında oturan dört seçkin altı kral olduğuna da değindik. Avrupa Hunlarının bu kuruma sahip olduklarına dair doğrudan bir kanıt olmamasına rağmen, eski Xiongnu siyasi sisteminin diğer tüm yönlerini korudukları göz önüne alındığında, onların da dört boynuzlu kralların kendi versiyonlarına sahip oldukları anlaşılmaktadır (Haussig, 2000: 277).

Xiongnu siyasi uygulamalarının Orta Asya'dan göç eden Avrupa'daki Hunlarında neredeyse aynı şekilde devamlılığının sağlanması oldukça önemli bir meseledir. Fakat, oldukça benzer bir siyasi yapının, Merovenj¹³ hanedanlığı (MS 450-752 arası) hakimiyetindeki Batı Avrupa Frankları ve Galya topraklarını arasında da bulunduğunu görüyoruz (Ülgen, 2020: 8-20). Kraliyet ailesi üyelerine tımar verilmesi, krallığın varisler arasındaki pay edilme durumu, soylular ve toprak sahibi olan kişiler arasında rütbe tasnifi ve bu rütbelere göre de siyasi makamların belirlenmesi Hun sisteminin ta kendisidir. İşte bu sistemin neredeyse aynısının, topraklarını local olarak

ayırır Merovenj ve Karolenj Frankları tarafından da uygulanması oldukça dikkat çekicidir ve büyük bir tesadüf diyemeyeceğimiz kadar aynıdır. Özellikle Franklar arasında, Orta Asya'ya özgü bir devlet yapılanmasının olduğu açıkça ortadır (Brehaut, 1916).

Orta Asya'daki bozkırda var olan siyasi oluşumlar; hanedan prensibine sıkı sıkıya bağlılık, yönetici hanedanın kutsal sayma, meşrulaştırıcı anlayış ve kalıtsal karizması gibi kavramlarla kendinden önceki ve sonraki oluşumları dikkat çekicidir. Bu kavram daha önceki Xiongnu'larda ve ayrıca hükümdarlık hanedanı yaklaşık 200 yıl süren Rouran Kağanlığı'nda görülmüştür. Yine Avrupa'da Hunların yerine geçen Bulgarlar da aynı şekilde eski Orta Asya tarzında hükümdar hanedanlarının kutsal, ilahi kökenlerini vurgulamışlardır (Khazanov, 2001: 4-5; Krader, 1958: 79; Stepanov, 2001: 17). Krallıklarını muhtemelen Hun askeri yardımıyla kurmuş olan Merovenj Frankları (Kim, 2013: 81-83) da benzer şekilde, soylarını kurucu krallar Childeric ve Clovis'e dayandıran bu krallarının meşrulaştırıcı kutsal karakterlerine vurgu yapmışlardır. Orta Asya Hunları ve Türk-Moğollar gibi Franklar da hanedanlık anlayışını benimsemişler ve diğer Cermen kabilelerinin aksine bu sistemi hiç bırakmamışlardır. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek Roma İmparatorluğu'dur. Çünkü Roma İmparatorluğu'ndaki hanedanlık sistemi en fazla üç ya da dört nesil sürmüştür. Esasında MS 6. yüzyıla kadar bir Roma imparatorluk hanedanının sadece 3 ya da 4 nesil hüküm sürmesi bile Roma devlet sistemi içerisinde oldukça istisnai bir durum olarak bile söylenebilir çünkü çoğu hanedan sadece iki nesil sürebilmiştir. Buna karşılık Merovenj hanedanı¹⁴, Orta Asya'nın meşruiyet ve hanedanlık prensipleriyle donanmış şaşırtıcı bir şekilde 300 yıl boyunca yönetimlerini sürdürmüştür.

Dolayısıyla bağımsız ve eşit küçük kralların ve farklı hanedan soylarından gelen liderlerin düzenli hâkim olduğu veya tepe yönetime meydan okuduğu eski Cermen konfederasyonu yerine, Frank topluluğu Avrupa'da çok daha güçlü bir yapıda karşımıza çıkıyor. Frankların bir tane hanedanlıkla sınırlı ve düzenli bir hiyerarşik düzen içinde sınıflandırılmış bir sıralamanın olduğu kolektif bir yapı içerisinde olması bize hep Orta Asya türünden bir teşkilatlanmayı hatırlatıyor. Böylece Hunlarda olduğu gibi Frank da kardeşlerine ve kuzenlerine büyük "tumarlar" tahsis ederek kraliyet topraklarını birlikte bölüşmeleri (Ganshof, 1971: 88-89; Kaiser, 1993: 68-71) ama aynı zamanda hanedan devletinin birliği ilkesini korumayı başarmaya çalışmaları ve başarmaları bu düşüncemizi daha da desteklemektedir (Geary, 1988: 117).

Eski bir Orta Asya siyasi uygulaması olan krallığın iki ana parçaya ve ayrıca dört kurucu kanada bölünmesi Merovenj tarihinde defalarca uygulanmıştır. Merovenj krallığı, tıpkı Orta Asya'nın bozkır imparatorlukları gibi, başlangıçta Salian ve Ripurian olmak üzere iki ana parçaya sahipti. Orta Asyalıların önemli sayıda bulunduğu her yerde, krallığın bu şekilde yönetilmesi/bölünmesinin düzenli olarak uygulandığı gerçeği ortaya çıkmaktadır (Geary, 1988: 157; Goetz, 2003: 326).

Çalışmanın önceki kısımlarında anlattığımız gibi bu derecedeki aynılık bu benzerliğin tesadüf olmayacağını görmekteyiz. Özellikle bu durumu Frank kralı Clovis'in MS 511'de ölümü üzerine yaşananlardan anlıyoruz. Frank kralı ülkeyi dört oğlu arasında paylaştırmıştır (Bachrach, 1972: 18; Kaiser, 1993: 28; Wood, 1994: 50). Fakat Clovis'in hayatta o dönemde dört oğlu yoktur, bu ilgi çekici örnek neden gerçekleşmiştir, işte bu örnek bize Orta Asya devlet örgütlenmesinin yapısal bir kopyasını çıkarmaya çalışan bir Frank kralını anlatıyor (James, 1988: 171).

Bu Orta Asya yönetim sistemi, MS 8. yüzyılda Frankların yeni yönetici hanedanı olarak 300 yıllık Merovenj hanedanını yerinden eden Karolenjler tarafından da devam ettirildi. Büyük Şarlman MS 781'de, o zamana kadar yerleşmiş olan Frank geleneğini izleyerek, iki küçük oğlu Louis ve Pepin'i Akitanya ve İtalya'ya kral olarak atadı (Grierson, 1965: 290; Ganshof, 1971: 278; McKitterick, 1983: 53). Dolayısıyla Frank siyasi sistemi, Hunlar ve Alanlar gibi diğer Orta Asyalılar tarafından Avrupa'ya ithal edilen ve yukarıda anlatılan önceki Orta Asya devlet modelinin bilinçli bir taklidiydi. Elbette bu tespitlere karşı farklı yorum ve analizler getirenler olacaktır fakat Frankların kendilerine ait bu karakteristik ve özel modelleri özellikle bozkır imparatorlukları örgütlenmeleriyle aynılık taşımaktadır.

Birde Antik Çağ döneminde Roma'da görülen Roma tetrarşisi¹⁵ sistemi ile Frankların sistemini benzeten ve bu yapının bu şekilde oluştuğu iddiası bulunmakta ki bu sistem tamamen Roma devleti tarafından öncelikle Geç Antik Çağ'da imparatorluğun karşılaştığı kritik idari sorunları çözmek için denenen bir yeniliktir. Fakat Merovenj toprak bölünmelerine bakıldığında böyle idari bir karışıklığı giderme kaygısıyla bu sistemin uygulanmadığını görüyoruz. Bilakis, çalışmanın önceki bölümlerine yer yer değindiğimiz üzere özellikle Orta Asya hanedan veraset yasalarına göre kraliyet varislerine tımar/toprak sağlama zorunluluğundan kaynaklanan bir sebepten ötürü bu anlayışın benimsemesi meselesi dikkatimizi çekiyor. Dolayısıyla Franklar Roma idari yeniliklerini değil, Orta Asya hanedan örneklerini takip etmiş olmalıydı (Le

Goff, 2008). Burada mühim olan nokta, Orta Asya yapılanmasında olduğu gibi, kralların içinde kimin daha kıdemli olduğunu ve yapılan dağılımın adil ve eşit olup olmadığının belirlenmesidir. Varislere yönetim için verilen şehirlerin merkezi konumları ve nüfus gibi belirleyici faktörlerin baz alınması, bozkır imparatorluk ve devlet teşkilatında görülen ve bu uygulamadan esinlenen bir durumdu ve Roma yönetim yapılanmasında bunun bir karşılığı yoktu.

Ayrıca, vasalların krala sadakat yemini etmeleri de dikkat çekicidir. Merovenj siyasi düzeninde ve aynı şekilde “*proto-feodal*” Frank yönetim sisteminden doğan daha sonraki “*feodal*” Avrupa’yı karakterize eden, alt kralların ve büyük vasalların sadakat ve bağlılık yemini etmek zorundalığı, Hun İmparatorluğu’nda emsalleri olan bir örnektir. Frank devleti ile Orta Asya yönetimleri arasındaki diğer benzerlikler de çoktur. Frank ordusunda yer alan rütbeli askerlerinin ve krallığın askeri soylularının kral huzurunda dış politikayla ilgili kritik meseleleri tartıştığı ve hukuki ihtilafları ele aldığı yıllık Frank meclisleri bulunmaktaydı. Ayrıca Frankların bu meclislerinin, önemli konuların konuşulduğu ve karara bağlandığı kilit dış politika görüşmelerinin, çok önemli hanedan veraseti meselelerinin ve hukuki meselelerin tartışılıp karara bağlandığı Orta Asya Türk Kurultay meclisleriyle oldukça benzer bir yapı içerisinde oldukları da anlaşılmaktadır. Frankların boyun eğdirilmiş halklardan ve vassal devletlerden haraç toplama uygulaması da yine Orta Asya haraç imparatorlukları modelinden esinlenerek gerçekleştirilmiş bir uygulama olabilir (Altheim, 1959: 25; Grierson, 1965: 291; Ganshof, 1971: 56-58).

Frank siyasi sisteminin doğasına dair bütüncül bir değerlendirmeye ulaşabilmek için Merovenj Frank Devleti de göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte, Merovenj krallıklarının önceden var olan Roma idari kurumlarını, Hıristiyan dini ideolojisini, Cermen geleneklerini ve belki de en önemlisi bozkır kökenli Orta Asya hanedan siyasi uygulamalarını ve tabakalı hiyerarşiyi birleştiren son derece karmaşık ve melez bir siyasi model üzerine inşa edildiği artık inkâr edilemez ya da tartışılmaz bir gerçektir.

Değerlendirme

Eski Çağ’da ve Geç Antik Çağ’da Avrasya’nın her şeyden önce, birbiriyle örtüşen imparatorluk modellerine sahip olduğu ve bu imparatorlukların birbiriyle rekabet ya da teşvik noktasında birleştikleri görülmektedir ve bu nedenle bu coğrafyada çeşitli imparatorluklar birbirleriyle bağlantılı konumdadırlar. Dolayısıyla kapsamlı bir karşılaştırmalı bakış açısı benimseyerek, bu ilk devletlerin Avrasya’daki siyasi uygulamaların ve geleneklerin değişiminden ve aktarımından ne derece etkilendiğini anlamamız

gerekmektedir. Hatırdan çıkmaması gereken önemli bir mesele de siyasi fikirlerin ve kültürel uygulamaların bu emperyal alışveriş ve aktarımında Orta Asya Hunlarının çok önemli bir rol oynadığıdır. Hunların Avrupa'ya gelişi, Batı Avrupa'da, özellikle de Merovenj Frankları arasında yoğun siyasi dönüşümlerin başlangıcına işaret etmiştir. Dolayısıyla Orta Asya, Greko-Romen ve Frank tarihinin karşılaştırmalı bir analizi, Avrasya'nın birbirine bağlılığı ve Asya bozkır Türk imparatorluklarının Avrasya'da siyasi ve kültürel fikirlerin yayılmasını kolaylaştırmada oynadığı kritik rol hakkında şaşırtıcı yeni açıklamalar getirilebilir. MS 4. ve 5. yüzyıllardaki tüm Avrasya imparatorluklarının karşılaştırmalı siyasi ve kurumsal tarihi şüphesiz daha büyük sürprizler ortaya çıkaracak ve Avrasya'nın Antik Çağ'da ve Erken Orta Çağ'da birbirine bağlı bir bütün olduğunu gösterecektir. Bu nedenle, Orta Asya Türk bozkır imparatorlukları tarafından kolaylaştırılan Avrasya çapındaki bu siyasi ve kültürel dönüşümleri doğru bir şekilde anlamak için daha kapsamlı, karşılaştırmalı, bütünsel ve disiplinler arası bir yaklaşım ile farklı birçok çalışma yapılmalıdır.

DİPNOTLAR

- 1 Üç yüzyıla yakın bir süredir, Hunların kimler oldukları hakkındaki sorunsal, daha çok onların Şyung-nu (Xiongnu/Hsiung-nu) kökenli olup olmadıkları merkezinde tartışılmaktadır. Dolayısıyla ister Yunanca ister Latince olsun onların Batı Avrasya'daki varlıklarından, yapıp ettiklerinden bizi haberdar eden temelde Roma Edebiyatı iken, iş Hunların izlerini doğu Avrasya'da sürmeye geldiğinde artık bu disiplin sesiz kalmakta; Sinoloji, İnanoloji gibi farklı disiplinler sözü almaktadır. Sadece Hun değil aynı zamanda Erken Dönem Türk tarihinin günümüzde dahi ana hatlarına pek dokunulmamış kurgusunun mucidi, diğer özelliklerinin yanında bir Sinolog olan Fransız kökenli De Guignes, Şyung-nu Hun özdeşliğinin 'kaşif'idir. Diğer bir ifadeyle Avrupa irfanının asırlardır tanıdığı lakin kökenleri hakkında kati bir malumata sahip olmadığı Hunların, aslında Avrasya'nın en doğusundaki varlıları Çin kaynaklarına geniş bir surette aksetmiş olan Şyung-nulardan geldiklerini iddia etmiştir. Doğrusu bu bilginin Avrupa irfanında yayılması, herhalde 'keşfin' sahibi De Guignes'den ziyade, buna ünlü eserinde genişçe yer veren Gibbon sayesinde olsa gerektir. Daha fazla bilgi için bakınız: Gibbon, E. (1987-1988). *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi I-III*. (Çev: Asım Baltacıgil), İstanbul: B/F/S; DE Guignes, J. (1923). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sair Tatarların Tarih-i Umumisi II*, (Çev: Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul: Tanin.

- 2 Bilindiği gibi Tuoba 拓跋 veya 拓拔 adı, Türkçe Tabgaç olarak okunabilecek bir adın Çince yazılışdır. Çin kaynaklarında görülen Tuoba adına dair bazı izahlar yapılmıştır. Öncelikle Wei Shu’da erken Tabgaç tarihinden bahseden ilk cildindeki bir malûmata değinmek lazımdır. Kaynağın “kuzeylilerin geleneğinde “toprak”a “tuo” ve “bey”e “ba” dendiğinden onların adı “Tuoba” (“Toprak Beyi”) olmuştur” şeklindeki kaydı büyük bir anakronizmdir. Daha fazla bilgi için bakınız: Eberhard, W. (1996). Çin’in Şimal Komşuları. (Çev., N. Uluğtuğ). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; Eberhard, W. (1949). Das Toba-Reich Nordchinas, Leiden; Bazin, L. (1950). “Recherches sur les parlers T’o-pa (5E siècle après J.C.)”, T’oung Pao, 39, s. 228-231; Ligeti, L. (1970). “Le Tabghatch, un dialecte de la langue Sien-pi”, (Ed. Louis Ligeti), *Mongolian Studies*: Budapest.
- 3 Wei Shu 魏書’nun Guan Shi Zhi 官氏志 bahsine göre Washilan 唃石蘭 âilesinin adı Shi 石 olarak değiştirilmiştir. Washilan âilesi ise Tabgaç Xianbei’lerden gelmez. Daha fazla bilgi için bakınız: WS- Wei Shu, (1997). Zhonghua Shuju Chuban Yay., Beijing; CWD- Chen Mingyuan-Wang Zonghu (1994). Zhongguo Xingshi Cidian, Beijing Chubanshe Yay., Beijing.
- 4 Tabgaçların Tunguz (Wieger), Moğol (Shiratori) veya Tunguz dilli (Pelliot) olduklarına dâir görüşler olsa da 386 yılında kurdukları Çin tarzı Kuzey Wei Devleti’nde Çinleşmeden önce esasen Türk oldukları, en azından hâkim tabakanın Türk olduğu kabul edilmektedir. Tabgaçların Türklüğü bazılarınca artık tartışma konusu yapılmamaktadır. Sir Gerard Clauson gibi araştırmacılara göre ise bütün Tabgaç, Xianbei ve Murong grubu Türk idi ve Türkçe konuşuyorlardı. Daha fazla bilgi için bakınız: Kafesoğlu, İ. (2003). Türk Millî Kültürü. İstanbul; Eberhard, W. (1942). “Toba’lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?”, AÜ DTCF Dergisi, 1(2), 19-30. Eberhard, W. (1949). *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden ; Clauson, G. (1960). “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, VIII, 1, 105-123.
- 5 Erken devlet nedir? Erken devlet tanımlaması için neler gereklidir? Daha fazla bilgi için bakınız: Scheidel, W. 2011. “The Xiongnu and the Comparative Study of Empire”, (in U. Brosseder and B.K. Miller, eds., *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*), Bonn Contributions to Asian Archaeology, vol. 5. Bonn, 111-120; Khazanov, A. M. (1984). *Nomads and the Outside World*. Cambridge; Khazanov, A. M. (2001). “*Nomads in the History of the*

Sedentary World”, (in A.M. Khazanov and A. Wink, eds., *Nomads in the Sedentary World*), Padstow, Cornwall, 1-23.

- 6 Kradin (2011) ‘deki eserinde başlangıçta Türkler arasında üçlü bir idari sistem olduğunu savunmaktadır. Hatta Xiongnu İmparatorluğu’nun giderek bu sistemi ikili bir teşkilatlanmaya götürdüğünü iddia eder.
- 7 MS 5. yüzyılda Geç Han Dönemi’nin (MS 25-220) tarihini kaydeden bir Çin kaynağı olan Hou Hanshu’da 4 kral ‘boynuzlar’ olarak adlandırılmaktadır. Daha fazla bilgi için bakınız: Kradin (2011), 89; Christian, D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford: The Blackwell History of the World; De Crespigny, R. (1984). *Northern Frontier. The Policies and Strategies of the Later Han Empire*. Canberra. Önde gelen 4 kral daha sonraki Hun devletiyle tekrar ortaya çıkar ve Volga Bulgarları (Avrupa’daki Hun soyundan gelenler) arasında tekrar bir yönetim sistemi olarak görülür. Daha fazla bilgi için bakınız: Pritsak, O. (1954a). “Orientierung und Farbsymbolik”, *Saeculum*, 5, 376-83. Bu kurum Hunların ve Rouran Kağanlığı’nın yıkılmasından sonra Orta Asya’yı yöneten Göktürkler arasında da bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için bakınız: Pritsak, O. (1954b). “Die 24 Ta-ch’en. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche”, *Oriens Extremus*, 1, 178-202.
- 9 日逐王先賢揮. Babası, Qiedihou Chanyu’nun sol büyük komutan unvanına sahip iki oğlundan biriydi. Qiedihou öldüğünde kurultay onu seçti. Ancak tahtı ağabeyi Hulugu Chanyu’ya bıraktı. Hulugu onu sol bilge beg (varis) olarak atadı. Ama kısa süre sonra öldü. Hulugu, Xianxianchan’ı sol bilge olarak atamadı. Sage beg ama rizhu beg (HS: 94A: 3778 ve 3790; ZZTC: 22: 721-722). Daha fazla bilgi için bakınız: Lin, G. (1984). *Xiongnu lishi nianbiao*. Zhonghua. (林幹. 匈奴历史年表. 中华).
- 10 Batılı kaynaklarda ilk kez 448’de Priscus, Hazarlardan Akatzirler adıyla bahseder. Ona göre Akatzirler, Atilla’nın ordusunda savaşan bir Hun topluluğudur. Çin kaynaklarında ise 7. yüzyıl başlarında adları geçmeye başlar. Daha fazla bilgi için bakınız: Priscus, (2020). *Atilla ve Bizans Tarihi*. (çev. Turhan Kaçar). İstanbul: Alfa Yayınları.
- 11 Oğuzların batı kolunu oluşturan Ogurlara mensup olan Kutrigur ve Utigur boylarının ilk dönemlerine dair, Bizans kaynaklarındaki menşe

ile alakalı efsanevî kayıtlar dışında bilgi bulunmamaktadır. Doğu Avrupa coğrafyasına gelmeleri Avarların birçok topluluğu yerinden eden ilerlemeleri sonucu olmuştur. 481 yılından itibaren Azak Denizi ve Don Nehri civarından Moesia ve Trakya'ya akınlara başlamışlardır. Slavları da yanlarına alarak seferlerini bütün Balkan coğrafyasına yaymışlardır. Askerî güçlerinden dolayı Bizans Devleti için müttefik veya hasım sıfatıyla önemli olmuşlardır. Bizans Devleti, topraklarına devamlı hücumlar yapan, İstanbul'u tehdit edebilecek kadar güçlenen ve Gepitler ile Longabartlar başta olmak üzere birçok kavimle savaşan Kutrigurları hediyeler ve senelik vergiyle durdurmaya çalışmıştır. Bunda tam olarak istediği sonucu alamayınca, Sabir Hükümdarı Boarik ile ittifak yapmış, ince diplomasi ve hile politikalarıyla da Utigurları, Kutrigurlar üzerine saldırtmıştır. Neticede iki kardeş boyun şiddetli mücadeleleri sonlarını getirmiştir (558). 570'li yıllarda dağılan ve güçlerini kaybeden Kutrigur ile Utigurların bir kısmı Gök-Türk, bir kısmı da Avarlara tâbi olmuşlardır. İki devletin de güç kaybetmesi üzerine, önce 635 yılında Büyük Bulgar Devleti'nin ardından da Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşunda yer almışlardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Ahmetbeyoğlu, A. (2010). "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", *Tarih Dergisi*, 0 (51), 1-19.

12 Bazı akademisyenler bu terimi Priscus'un anlatısında Hun toplumu içinde belirli bir siyasi rütbeye işaret etmekte olduğunu savunurken, bazıları da bu terimin basitçe 'seçkin' anlamına gelmesi ve -Otto Maenchen-Helfen tarafından açıklandığı gibi-, herhangi bir özel işlev içermemesinin daha olası olduğunu düşünürler. Bir başka görüşte; Attila'nın "aristokrasi", "askeri valiler", "yönetici sınıf", "bakanlar", "seçilmiş adamlar" olarak açıklanan sloganları, Magyar lovag "şövalye" kelimesinden gelen "şövalyeleri"di". Daha fazla bilgi için bakınız: Ujvarosy, K. (2016). "The Danube River, the Nagy, 'Great', the Nedao River of Jordanes", 1-4.

13 Merovenj hanedanı 5. ve 8. yüzyıllar arasında bugünkü Fransa ve Almanya arasında bulunan bölgede hüküm sürmüş Frank hanedanıdır. Daha fazla bilgi için bakınız: Ülgen, P. (2020). *Orta Çağda Avrupa Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi

14 Uzun bir süre siyasi birliklerini korumalarındaki temel sebeplerden biri de; Merovenj hanedanı krallarından biri olan Clovis; karısı Clotilde'nin etkisiyle Hristiyanlığı kabul eder ve Avrupa'nın ilk Katolik kralı olur. Böylece Merovenj kralları, Hristiyanlığı kabul etmemiş olan Vizigot, Ostrogot ve Vandal kavimlerin krallarına göre önemli bir ayrıcalık elde

etmiş olurlar. Clovis döneminde Allemanlar Merovenjlerin hakimiyeti altına alınır ve Vizigotlar İspanya'ya çekilmek zorunda kalırlar ve böylece Güneybatı Fransa da Frankların egemenliğine girmiş olur.

- 15 Artık imparatorluğun doğu ve batı kanadında birer *augustus* ve birer *caesar* görev aldığından bu yeni rejime, dörtlü yönetim anlamına gelen *tetrarkhia* (*tetrarşi*) denildi. Daha fazla bilgi için bakınız: İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları; Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (çev. Suat Kemal Angı), Ankara: Dost Kitabevi; Beard, M. (2018). *SPQR-Antik Roma Tarihi*. (çev. İrem Sağlamer), İstanbul: Pegasus Yayınevi; Tekin, O. (2015). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2010). "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", *Tarih Dergisi*, 0 (51), 1-19.
- Altheim, F. (1959). *Geschichte der Hunnen*. Berlin.
- Bachrach, B. S. (1972). *Merovingian Military Organization 481-751*. Minneapolis.
- Barfield, T. (1981). "The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy", *Journal of Asian Studies*, 41 (1), 45-61.
- Barnes, T. D. (1998). *Ammianus Marcellinus and the representation of historical reality*. Ithaca (NY).
- Bazin, L. (1950). "Recherches sur les parlers T'o-pa (5E siècle après J.C.)", *T'oung Pao*, 39, 228-231.
- Beard, M. (2018). *SPQR-Antik Roma Tarihi*. (çev. İrem Sağlamer), İstanbul: Pegasus Yayınevi.
- Blockley, R. C. (1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Liverpool.
- Bona, I. (1991). *Das Hunnenreich*. Stuttgart.

Burgersdijk, D. (2016). “Creating the enemy: Ammianus marcellinus’ double digression onHuns and Alans (Res Gestae 31.2)”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 59/1, 111-132.

Burns, T. S. (1984). *A History of the Ostrogoths*. Bloomington.

Christian, D. (1998). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford: The Blackwell History of the World.

Claessen, J. M. and Skalnik, P. (1978). “*The Early State: theories and hypotheses*”, (in J.M. Claessen and P. Skalnik, eds., *The Early State*), New Babylon: *Studies in the Social Sciences* 32. The Hague, 3-30.

Clauson, G. (1960). “Turk, Mongol, Tungus”, *Asia Major*, VIII, 1, 105-123.

Cornelius T. (2006). *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri*. (çev. Mine Hatapkabulu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

CWD- Chen Mingyuan-Wang Zonghu (1994). *Zhongguo Xingshi Cidian*. Beijing: Beijing Chubanshe Yay.

De Crespigny, R. (1984). *Northern Frontier. The Policies and Strategies of the Later Han Empire*. Canberra.

De Guignes, J. (1923). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sair Tatarların Tarih-i Umumisi II*, (Çev: Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul: Tanin.

Di Cosmo, N. (2011). “*Ethnogenesis, Coevolution and Political Morphology of the earliest Steppe Empire: The Xiongnu question revisited*”, (in U. Brosseder and B.K. Miller, eds., *Xiongnu Archaeology: 21 Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*), Bonn Contributions to to Asian Archaeology, vol. 5. Bonn, 35-48.

Dopsch, H. (2003-2004). “*Steppenvölker Im Mittelalterlichen Osteuropa-Hunnen, Awaren, Ungarn und Mongolen*”, *Internettexzte zu den Ringvorlesungen des Izms*, 1-25.

Eberhard, W. (1942). “*Toba’lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?*”, *AÜ DTCF Dergisi*, 1(2), 19-30.

- Eberhard, W. (1949). *Das Toba-Reich Nordchinas*, Leiden.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Etienne de la V. (2015). “*The Steppe World and the Rise of the Huns*”, (Ed. Michael Maas, *The Age of Attila*), New York: Cambridge University, 175-192.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (çev. Suat Kemal Angı), Ankara: Dost Kitabevi.
- Ganshof, F. L. (1971). *The Carolingians and the Frankish Monarchy: Studies in Carolingian History*, (trans. J. Sondheimer), Ithaca, NY.
- Geary, P. J. (1988). *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York and Oxford.
- Geary, P. J. (2002). *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton and Oxford.
- Gibbon, E. (1987-1988). *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi I-III*. (Çev: Asım Baltacıgil), İstanbul: B/F/S.
- Grierson, P. (1965). “*Charlemagne and the Carolingian achievement*”, (in D.T. Rice, ed., *The Dark Ages*), London, 269-98.
- Goetz, H. (2003). “*Gens, King and Kingdoms: The Franks*”, (in H. Goetz, J. Jarnut, and W. Pohl, eds., *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*), Leiden, 307-44.
- Gregory of Tours, *History of the Franks* (1916). (Trans. Ernest Brehaut), New York: Columbia University Press.
- Grousset, R. 1980). *Bozkır İmparatorluğu*. (çev: Reşat Uzmen), İstanbul: Ötüken.
- Halsall, G. (2007). *Barbarian Migrations and the Roman West*. Cambridge.
- Haussig, H. W. (2000). “*Herkunft, Wesen und Schicksal der Hunnen*”, (in

H.R. Roemer, ed., *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, Berlin, 256-281.

Heather, P. (2009). *Empire and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford.

Honeychurch, W. and Amartuvshin, C. (2006). “*States on horseback: the Rise of Inner Asian Confederations and Empires*”, (in M.T. Stark, ed., *Archaeology of Asia*). Malden MA and Oxford, 255- 278.

Ishjmat, N. (1994). “*Nomads in eastern Central Asia*”, (in J. Harmatta, ed., *History of Civilizations of Central Asia*, Paris, vol. 2, 151-169.

İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

James, E. (1988). *The Franks*. Oxford.

Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul.

218

Kaiser, R. (1993). *Das römische Erbe und das Merowingerreich*. München

Khazanov, A. M. (1984). *Nomads and the Outside World*. Cambridge.

Khazanov, A. M. (2001). “*Nomads in the History of the Sedentary World*”, (in A.M. Khazanov and A. Wink, eds., *Nomads in the Sedentary World*), Padstow, Cornwall, 1-23.

Kim, H. J. (2013). *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kim, H. J. 2015. *The Huns*. London: Routledge.

King, C. (1987). “The veracity of Ammianus Marcellinus’ description of the Huns”, *American Journal of Ancient History*, 12 (1), 77-95.

Kollautz, A. and Miyakawa, H. (1970). *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolks: die Rouran der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, 2 vols. Klagenfurt.

- Krader, L. (1958). "Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages", *Comparative Studies in Society and history*, 1, 76-99.
- Krader, L. (1978). "The Origin of the State among the nomads of Asia", (in J.M. Claessen and P. Skalnik, eds., *The Early State*). Mouton and The Hague, 93-108.
- Kradin, N. N. (2002). "Nomadism, Evolution, and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development", *Journal of World-System Research*, 8, 368-388.
- Kradin, N. N. (2011). "Stateless Empire: The Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom", (in U. Brosseder and B.K. Miller, eds., *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*), Bonn Contributions to to Asian Archaeology, Bonn, vol. 5, 77-96.
- Kürsat-Ahlers, E. (1994). *Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern*. Berlin.
- Le Goff, J. (2008). *Avrupa'nın Doğusu*. (çev. M. Timuçin Binder), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Ligeti, L. (1970). "Le Tabghatch, un dialecte de la langue Sien-pi", (Ed. Louis Ligeti), *Mongolian Studies*: Budapest.
- Lin, G. (1984). *Xiongnu lishi nianbiao*. Zhonghua. (林幹. 匈奴历史年表. 中华).
- Maenchen-Helfen, J.O. (1973). *The World of the Huns*. Berkeley and London.
- McKitterick, R. (1983). *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751-987*. Harlow.
- Pohl, W. (1988). *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München.
- Priscus, (2020). *Atilla ve Bizans Tarihi*. (çev. Turhan Kaçar). İstanbul: Alfa Yayınları.

- Pritsak, O. (1954a). "Orientierung und Farbsymbolik", *Saeculum*, 5, 376-83.
- Pritsak, O. (1954b). "Die 24 Ta-ch'en. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche", *Oriens Extremus*, 1, 178-202.
- Pritsak, O. (1954c). "Kultur und Sprache der Hunnen", (in Festschrift für Dmytro Cyzevs'kyj). Berlin, 238- 49.
- Richter, W. (1974). "Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus (31,2,1-11)", *Historia*, 23, 343-377.
- Scheidel, W. 2011. "The Xiongnu and the Comparative Study of Empire", (in U. Brosseder and B.K. Miller, eds., Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia), Bonn Contributions to Asian Archaeology, vol. 5. Bonn, 111-120.
- Stepanov, T. (2001). "The Bulgar Title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓΙ: reconstructing the notion of divine kingship in Bulgaria, AD 822-836". *Early Medieval Europe*, 10 (1), 1-19.
- Tapper, R. (1991). "The Tribes in the Eighteenth- and Nineteenth- century Iran", (in P. Avery et al, eds., The Cambridge History of Iran), Cambridge, vol. 7, 506-541.
- Tekin, O. (2015). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thompson, E. A. (1948). *A History of Attila and the Huns*. Oxford.
- Thompson, E. A. (1996). *The Huns, Revised and with an afterword by Peter Heather*. Oxford.
- Ujvarosy, K. (2016). "The Danube River, the Nagy, 'Great', the Nedao River of Jordanes", 1-4.
- Ülgen, P. (2020). *Orta Çağda Avrupa Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yıldırım, K. (2015). Türk Menşeli Çin Aileleri-II. *Türkiyat Mecmuası*, 25, 359-371.

Yü, Y. S. (1990). “*The Hsiung-nu*”. (in D. Sinor, ed., *The Cambridge History of Early Inner Asia*). Cambridge, 118-150.

Wood, I. (1994). *The Merovingian Kingdoms 450-751*. London and New York.

Wood, I. (1996). “*Die Franken und ihr Erbe-“Translatio Imperii”*”, (in Reiss-Museum Mannheim, *Die Franken Wegbereiter Europas Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben*), vol. 1, Mainz, 358- 64

WS- Wei Shu, (1997). *Zhonghua Shuju Chuban Yay.*, Beijing.

EĞİTİM BİLİM TOPLUM DERGİSİ
YAZI BİÇEMİ*

JOURNAL OF EDUCATION SCIENCE SOCIETY
FONT STYLE*

A)Yollamalar, Kaynakça ve Dipnotu

A)References, Bibliography and Footnotes

1.Metin içinde yapılacak yollamalar araç içinde (Yazar,kaynağın yayımlandığı yıl, sayfa numarası sırasıyla) gösterilecektir. Kaynakça da bu yollama sistemine göre düzenlenecektir. Aşağıda farklı nitelikte kaynakların metin içinde ve kaynakçadaki yazılış biçimleri gösterilmektedir:

1.The references which will be made in a text should be shown in parenthesis (The author, the year when the reference was published: page numbers, respectively). The bibliography should be organised according to this referencing system. The different forms of references from different resources in a text and bibliography are as follows:

222

a)Tek yazarlı kitaplar ve makaleler

a)Books and articles with a single author

Kaynakçada: Tilly, C. (2001), Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu (Ankara:İmge Yayınları,1. Baskı) (Çev.K.Emiroğlu).

In the bibliography: Tilly. C. (2001), Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu (Ankara: İmge Publications, 1st Edition) (Trans. K.Emiroğlu)

Metin içinde yollamada:... (Tilly,2001:120).

Reference in the text: ...(Tilly, 2001:120).

Kaynakçada: Robinson, William I. (2001), "Social Theory and Globalization: The rise of a transnational state" Theory and Society 30:157-200.

In the bibliography: Robinson, William I. (2001). "Social Theory and Globalization: The rise of a translational state" Theory and Society 30:157-200.

Metin içindeki yollamada: ...(Robinson, 2001:170).

Reference in the text: ...(Robinson, 2001:170).

b)İki yazarlı kitaplar ve makaleler

b)Books and articles with two authors

Kaynakçada: Hirst, Paul/Thomson,Grahame (2000), Küreselleşme Sorgulanıyor (Ankara:Doşt Kitabevi) (Çev.Ç.Erdem E.Yücel).

In the bibliography: Hirst, Paul/Thomson, Grahame (2000) Küreselleşme Sorgulanıyor (Ankara: Doşt Bookstore) (Trans.Ç.Erdem E. Yücel).

Metin içindeki yollamada:...(Hirst/Thomson, 2000:80).

Reference in the text: ...(Hirst/Thomson, 2000:80).

Kaynakçada: Robinson, William I./Harris, Jerry (2000), "Towards A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class", Science and Society (Cilt:64,Sayı.1) 11-54.

In the bibliography: Robinson, William I./Harris, Jerry (2000), "Towards A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class", Science and Society (Volume:64, Issue.1) 11-54.

223

Metin içindeki yollamada:...(Robinson/Harris,2000:40).

Reference in the text: ...(Robinson/Harris.2000:40).

c)İkiden çok yazarlı kitaplar ve makaleler

c)Books and articles with more than two authors

Kaynakçada: Heitmeyer,Wilhelm/Müller,Joachim/Schröder,Helmut (1997),Verlockender Fundamentalismus (Frankfurt:Suhrkamp Verlag).

In the bibliography: Heitmeyer, Wilhelm/Müller,Joachim/Schröder, Helmut (1997), Verlockender Fundamentalismus (Frankfurt: Suhrkamp Verlag).

Metin içindeki yollamada:...(Heitmeyer vd.,1997:171).

Reference in the text: ...(Heitmeyer et all.,1997:171).

d)Derleme yayınlarında yer alan makaleler

d)Articles in the collections

Kaynakçada: Boratav, Korkut (2000), "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" Tonak, E. Ahmet (Der.), Küreselleşme (Ankara:İmge Yay.):15- 25.

In the bibliography: Boratav, Korkut (2000), "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?" Tonak, E. Ahmet (Col.) Küreselleşme (Ankara: İmge Publications.): 15-25.

Metin içindeki yollamada: ...(Boratav,2000:21).

Reference in the text: ...(Boratav, 2000:21).

e)Yazarsız yayınlar ya da diğer kaynaklar

e)Publications without authors or others

Kaynakçada: DİE (1996), İstatistik Göstergeler 1923-1995, (Ankara).
Metin içindeki yollamada: ...(DİE,1996:141).

In the bibliography: DİE (1996), İstatistik Göstergeler 1923-1995, (Ankara). In the text:...(DİE, 1996:141).

f)Bunların dışında adı uzun resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak referanslarda kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Yüksek Öğretim Kanunu (YÖK), Millî Eğitim Temel Kanunu (METK) gibi.

f)In case of references to publications with very long names or to the legislation within the text, abbreviations should be used. For example, Yüksek Öğretim Kanunu (YÖK), Milli Eğitim Temel Kanunu (METK), etc.

2)Yollamalar dışındaki açıklamalar için dipnotu kullanılmalıdır. Ancak, sayfa düzeninde yarattığı sorunlar dolayısıyla dipnotu olabildiğince az kullanılmalı ve yazının sonuna eklenmelidir.

2)For extra explanations other than references, footnotes should be used. However, due to the problems that footnotes create in the page order, they should be used as minimum as possible and should be added to the end of the text.

B)Yazının yazılacağı bilgisayar programları, Font ve Harf Büyüklükleri

B) Computer programmes to be used for writing the text, Font and Character Sizes

1) Yazı PC’de hazırlandıysa “Word for Windows”un değişik versiyonlarında (2.0-7.0), Apple Macintosh’ta hazırlandıysa Microsoft Word’un değişik versiyonlarında (4.0- 5.1) “save” edilmiş bir diskette ve aynı zamanda 3 nüsha A4 boyutunda bilgisayar çıktısı olarak verilmelidir.

1) If the text is written on a PC, it should be submitted with different versions of “Word for Windows” (2.0-7.0) or if prepared in Apple Macintosh, it should be submitted with different versions of Microsoft Word (4.0-5.1) as saved in a diskette and as 3 hardcopies in A4 size.

2) Yazının ana bölümlerinde 12 punto, dipnotu, özet kaynakça, tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünün ve Times New Roman karakterinin kullanılması gerekmektedir.

2) In the main part of the text, the font size should be 12. However, in the abstract, bibliography or in tables, the font size should be 10. The typesetting should be Times New Roman.

3) Yazıda 800-1000 karakteri aşmayacak hem Türkçe hem İngilizce özet yer almalıdır.

3) There should be an abstract both in Turkish and English languages which will not exceed 800-1000 characters.

225

4) Orta başlık yazı alanının ortasında, yan başlık yazı alanının sol kenarında, girintisiz, kalın ve paragraf başlığı satırbaşından itibaren yazılır. Orta ve yan başlıklarda kelimelerin tamamı büyük harfle başlar, paragraf başlıklarında sadece ilk kelime büyük harfle başlar ve metin devamında gelir. Başlıklarda numaralandırma ve harflendirme yapılmamalıdır.

4) Mid-title should be written in the centre/middle of the writing space, side title should be written on the left side of the writing space, in unindented and bold, and the paragraph title should be indented. All of the words in mid and side titles should be written in capital, the first word should be started with capital letter in the paragraph titles and the text continues in this way. No numbers or letters should be used in the titles.

C) Yayımlanma Koşulları

C) Conditions of Being Published

1) Dergiye gönderilecek yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Eğitim Bilim Toplum

Dergisi yayımlanan yazıların bütün yayın haklarına sahiptir.

1)The articles to be sent to the journal should not be published in other journals or not be sent in order to be published. Journal of Education Science Society has all rights of publishing the articles published.

2)Bir yazının dergide yayımlanması Hakem Kurulu'nun konu alanı ile ilgili üyelerinden ya da Yayın Kurulu'nun yeniden belirleyeceği ilgili bilimcilerden en az üç hakeme yollanıp çoğunluğunun olumlu kararı ile yayınlanır.

2)The article is sent to at least three referees from the scientists determined by the relevant members of the editorial board of referees or the publishing board and the majority and the article is published in the Journal with the majority verdict.

3)Hakem Kurulu tarafından önerilen değişiklikler benimsenmezse, yazı yazar(lar)ı tarafından geri çekilebilir. Ayrıca, böyle durumlarda Yayın Kurulu yazıyı geri çekme ya da başka hakeme göndermek konusunda tam yetkilidir.

3)The article may be withdrawn by the author in case the changes recommended by the editorial board of referees are not adopted. Furthermore, the publishing board is fully authorized to withdraw the article or send it to another arbitrator.

4)Derginin hakemli bölümünde yer alacak makaleler hakem önerilerine uyularak düzeltilmek zorundadır. Düzeltme yapılmayan yazılar hakemli bölümden çekilmiş sayılır.

4)The articles to be published in the refereed part of the Journal should be corrected in compliance with the referee recommendations. The articles which are not corrected are considered to be withdrawn from the refereed part.

5) Hakemli yazılarda bilimsel anlatımın gerektirdiği öğelere ve ölçütlere uyulur. Bunun dışında kaldığı düşünülen yazılar hakemsiz bölümde (TARTIŞMA) değerlendirilir.

5)It is required to comply with the elements and criteria for the scientific expression. The articles which are considered to not meet this condition are evaluated in the non-refereed part (DEBATE).

6) TARTIŞMA yazıları

6)DEBATE articles

a-Yaklaşık 5 sayfayı geçemez,

a-It cannot exceed approximately 5 pages.

b-Yayın Kurulu'nun incelemesinden geçerek yayımlanır,

b-It is published after being reviewed by the Publishing Board.

c-Yazıda yer alan/alacak iddiaları açıklayan/destekleyen belgelerin bibliyografik kimlikleri Kaynakça'da ya da Dipnotlar bölümünde mutlaka belirtilir. Ya da belgenin aslı/fotokopisi konulur.

c-Bibliographic identities of the documents explaining/supporting the claims which are/are to be in the article should be definitely stated in the Bibliography or Endnotes or the original/photocopy of the document is submitted.

7)(1) ay içerisinde Yayın Kurulu ile herhangi bir şekilde iletişim kurmayan ve bu süre içerisinde Hakem Değerlendirme Raporu göndermeyen hakemlerin değerlendirmeleri dikkate alınmaz ve anılan yazı için yeni hakem belirlenir.

227

7)The evaluations of the referees, which do not make contact with the Publishing Board and not send Referee Evaluation Report within (1) month, are not taken into consideration. Thus, a new referee is determined for the mentioned article.

8)Düzeltilmesi için yazar(lar)ına gönderilen makaleler (1) ay içerisinde hakemlerin değerlendirmelerine uyularak düzeltilir ve EĞİTİM BİLİM TOPLUM DERGİSİ Yayın Kurulu'na ulaştırılır.

8)The articles which are sent to their authors for correction should be corrected according to the evaluations of the referees within (1) month and should be delivered to the Publishing Board of The JOURNAL OF EDUCATION SCIENCE SOCIETY.

9)Yazarlar ile yazının Hakem Kurulu arasındaki ilişki Yayın Kurulu tarafından sağlanır.

9)The correspondence between the authors and the editorial board of referees is ensured by the Publishing Board.

10) Yazılardaki tüm değişiklikler yazarları tarafından yapılır.

10) All of the changes in the articles should be made by their authors.

11) Hakem Kurulu'ndan geçen ve son biçimi verilen yazılar üzerinde değişiklikler yapılamaz. Her ne nedenle olursa olsun yazısını yayımlamaktan vazgeçen bir yazar, yazısını başvurudan sonra en çok 15 gün içerisinde yazısını geri çekebilir.

11) No change is made on the articles which are accepted and finalised by the Editorial Board of Referees. The author who waives to publish his article for any reason may withdraw his article within 15 days at maximum after the application.

12) Yazıların 7000 sözcüğü aşmaması önerilir.

12) It is recommended that the articles do not exceed 7000 words.

13) Yazının yayımlanması durumunda beş adet dergi yazar(lar)a gönderilir.

13)5 copies of the Journal will be sent to the author(s) in case the article is published.

* Web sayfamızda yayınlanmaktadır.

*It is published on our Website.

* Yayın Yönetim Yeri / Editorial Office

Cinnah Cad. Willy Brandt Sokak No: 13

06680 Çankaya / ANKARA

Tel : +90.312 439 01 14 (pbx)

Fax / Belgegeçer : +90.312 439 01 18

Web : <http://www.egitimbilimtoplum.com.tr>

E-mail : bilgi@egitimbilimtoplum.com.tr

Özerk
Üniversite
Özgür
Bilim
için

üç aylık hakemli dergi

**eğitim
bilim
toplum**

EĞİTİM SEN

83

İLETİŞİM ADRESİ :

Yayın Aralığı : 3 Aylık / Yayın Türü : Yaygın
Adres : Cinnah Cad. Willy Brandt Sk. No:13
Çankaya / ANKARA 06680

Tel : (0.312) 439 01 14
Fax : (0.312) 439 01 18
Url : www.egitimbilimtoplum.com.tr
e-posta : info@egitimbilimtoplum.com.tr
egitimbilimtoplum@egitimsen.org.tr